—: પ્રસ્તાવના :—

※ ગ્રંથનું નામ ※

આ ગ્રંથનું નામ 'યોગસાર-પ્રાભૃત' છે. જેનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથના અંતિમ-પદમાં કર્યો છે. આ નામ યોગ, સાર અને પ્રાભૃત એ ત્રણ શબ્દો મળીને બન્યું છે. તેમાં યોગ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રકરણ અનુસાર અનેક અર્થોમાં થાય છે, જેના વિસ્તારનું અત્રે પ્રયોજન નથી, પરંતુ આ શાસ્ત્રમાં, શાસ્ત્ર કર્તાએ નવમાં અધિકાર ની ૧૦ મી ગાથામાં 'યોગ' શબ્દનો કયા અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે, તે ઘણું સ્પષ્ટ છે. ગાથા આ પ્રમાણે છેઃ—

विविक्तात्म-परिज्ञानं योगात्संजायते यतः ।
स यागो योगिभिर्गीतो योगनिर्धूतपातकैः ॥ ९-१० ॥

અર્થઃ—જે યોગથી અર્થાત્ ધ્યાનથી (દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મથી) વિમુક્ત-ભિન્ન આત્માનું પરિજ્ઞાન (અનુભવ) થાય છે, તે યોગીઓ દ્વારા 'યોગ' કહેવામાં આવેલ છે, કે જેમણે-જે યોગીઓએ યોગબળથી પાતકોનો નાશ કર્યો છે.

ઉપરોક્ત-ગાથાના ઉદ્દેશ્ય અનુસાર આ ગ્રંથની રચના થઈ છે. ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યે પણ નિયમસારમાં આ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

'સાર' શબ્દનો અર્થ-વિપરીતતાનો પરિહાર-થાય છે. (નિયમસાર ગાથા ૩) અર્થાત્ 'સાર' શબ્દ યથાર્થપણાનો દ્યોતક છે. તેથી યોગસાર નો અર્થ યથાર્થપણે (સમ્યક્-રીતે) યોગ એટલે 'આત્મસ્વરૂપમાં જોડાણ' એવો થાય છે. તેથી વિષયનાં પ્રતિપાદન અનુરૂપ શાસ્ત્રનું નામ શાસ્ત્રકર્તાએ રાખેલ છે.

'પ્રાભૃત' શબ્દ પ્રાકૃતભાષાના पाहुड શબ્દનો પર્યાય વાચી છે, જેનો અર્થ ઉપહાર અથવા ભેટણું થાય છે. શ્રી જયસેન આચાર્યે શ્રી સમયસારપ્રાભૃતની ટીકા કરતાં આવો અર્થ કર્યો છે.

આ રીતે આ ગ્રંથનો ગ્રંથના નામ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત પરિચય છે.

※ ગ્રંથકાર અને તેમનો સમય ※

આ ગ્રંથના રચયિતા શ્રી અમિતગતિ નામના આચાર્ય છે. તેમણે પોતાના નામનો ઉલ્લેખ છેલ્લા અધિકારની ૮૧ અને ૮૩ મી ગાથામાં કર્યો છે.

દિગંબર જૈન પરંપરામાં 'અમિતગતિ' નામના બે આચાર્ય થઈ ગયા છે. એક માધવસેનસૂરિ ના શિષ્ય તથા નેમિષેણાચાર્યના પ્રશિષ્ય, તેમજ બીજા નેમિષેણાચાર્યના

ત્યારબાદ જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ બતાવીને ભેદ-અભેદનું વર્ણન કર્યું છે. તે ઉપરાંત કેવળ-દર્શન અને કેવળજ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર ચારિત્ર્યનુ સ્વરૂપ પણ બતાવ્યુ છે. અને સ્વરૂપનું આરાધન જ સિદ્ધિનો ઉપાય છે. આત્માના અનુભવનો ઉપાય અને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ-કર્મ, નોકર્મથી ભિન્ન, અજર, અમર, અબંધ, સામાન્ય છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દાદિક આત્માને હોતા નથી. રાગદ્વેષાદિ ઔદયિક ભાવો છે.-સ્વભાવ-ભાવ નથી. એ વગેરે નિરૂપણ પ્રથમ અધિકારમાં કર્યું છે.

બીજા અધિકારમાં પાંચેય અજીવ દ્રવ્યને ઉપયોગ લક્ષણથી રહિત બતાવ્યા છે. પુદ્ગલો મૂર્તિક અને બાકીના ચાર અમૂર્તિક છે. દ્રવ્યો ગુણપર્યાય સહિત હોય છે.-સત્તાત્મક હોય છે અને સત્તા ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ સહિત હોય છે. એ વગેરે પ્રકારથી દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ બધા દ્રવ્યના ક્ષેત્રનું (પ્રદેશ સંખ્યા) અને સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. પરસ્પર દ્રવ્યોનો ઉપકાર (નિમિત્ત નૈમિતિક) સબંધ બતાવીને, પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય બીજા કોઈ દ્રવ્ય પર ઉપકાર-અપકાર કર્તા નથી-તે બતાવ્યું છે. ત્યારબાદ પુદ્ગલના અણુ, સ્કંધાદિ ભેદો અને પુદ્ગલકર્મના ભેદોનું વર્ણન કરીને તાત્પર્ય રૂપે, જે જીવ અજીવ તત્વને યથાર્થ રૂપે જાણતો નથી, તે બાહ્ય ચારિત્ર્ય પાળવા છતાં ભિન્ન આત્માને પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેમ નિર્દેપ કર્યો છે.

ત્રીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વ આદિ આસ્રવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અને એક દ્રવ્યના પરિણામ બીજા દ્રવ્યમાં કાંઇપણ કરે તેને દોષિત માન્યતા કહી છે, તેમજ ઇન્દ્રિય જનિત સુખને દુઃખરૂપે સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરાશ્રિત પરિણામ જ બંધનું મુખ્ય કારણ દર્શાવ્યું છે. શુદ્ધાત્મતત્વને પામવાને લાયક જીવ કેવો હોય ? તેનું સ્વરૂપબતાવ્યું છે.

ચોથા અધિકારમાં બંધનું લક્ષણ અને તે જીવને પરાધિનતા નું કારણ છે. તે બતાવ્યું છે, તેમજ બંધના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ આદિ ભેદો દ્દષ્ટાંત સહિત બતાવ્યા છે. ત્યારબાદ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીને બંધ હોવા-નહોવા સંબંધમાં વિપેશ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમજ જ્ઞાન અને વેદન નો તફાવત બતાવ્યો છે. જ્ઞાની જાણે છે અને અજ્ઞાની વેદે છે.

પાંચમાં અધિકારમાં સંવરનું લક્ષણ બતાવીને દ્રવ્યસંવર અને ભાવ સંવરનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કષાયના અભાવથી શુદ્ધિ થાય છે. દ્રવ્ય નિવૃત્તિથી સંવર થતો નથી, પણ ભાવ નિવૃત્તિથી સંવર થાય છે. એ રીતે ભાવથી નિવૃત્ત થવાની પ્રેરણા આપી છે. તેમજ દ્રવ્યલિંગ મુક્તિનું કારણ નથી, તેમ બતાવ્યું છે. સમસ્ત અચેતન પદાર્થમાં આસક્તિનો નિષેધ કર્યો છે. અંતમાં શીઘ્ર કર્મોના સંવર કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

છઠ્ઠા અધિકારમાં નિર્જરાનું લક્ષણ પૂર્વક સવિપાક અને અવિપાક નિર્જરાનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યારબાદ પરમ નિર્જરા કરનાર સાધુનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેમજ કેવો યોગી કર્મક્ષય કરે છે, કેવું તપ કાર્યકારી નથી, કોણ શુદ્ધિને પામતા નથી, ભિન્ન આત્માને છોડીને અન્યની આરાધના કરનારની સ્થિતિ, સ્વઆત્મતીર્થ ને છોડીને અન્યની આરાધના કરનારની સ્થિતિ, આત્મશુદ્ધિ નું સાધન આત્મજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે.

વિષય-સૂચી

ॐ

શ્રી સદ્‌ગુરૂદેવાય નમઃ

સ્વ. શ્રી મુળજીભાઈ ખારા પ્રત્યે,

સ્મરણાંજલિ

પરમકૃપાળુ ગુરૂદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી પ્રત્યે આપની પરમ ભક્તિ એ આપના ઉત્તર જીવનની અમુલ્ય મુડી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ધંધામાથી નિવૃત થઈ આપ સુવર્ણપુરીમાં શ્રી હીરાભાઇ ભગતના બંગલામાં (Star of India) રહ્યા હતા, અને બધાજ કુટુંબીજનો તથા સ્નેહીઓને ત્યાં આમંત્રી પુ. શ્રીની વાણી સંભળાવી, અને પુ. ગુરૂદેવના પવિત્ર મુખેથી નીકળતી જ્ઞાન ગંગામાં પાવન થઇને જીવનનો એક નવોજ રાહ દેખાડ્યો હતો તે આપનો ઉપકાર કેમ ભુલી શકાય ? આ એજ મકાન હતું જ્યાં પુ. ગુરૂદેવે પંથ પરીવર્તન કર્યું હતું અને ત્યાંજ એ દિન વહેલી સવારે આપને દમની વ્યાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ અત્યંત કષ્ટમાં એકા એક શાંતી થઇ ગઈ અને એવો ભાસ થયો કે પુ. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવે આપના મસ્તક પર હાથ મુક્યો હતો. આ સ્વપ્નવાર્તા સાંભળી પુ. ગુરૂદેવે પણ આપના આ ભાવની અનુમોદના કરી હતી તે સર્વ સ્મૃતિ આજે પણ અમોને આપનો ધાર્મિક ઉલ્લાસ યાદ કરાવે છે.

જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં આપનો શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ ચાલુ જ હતો-લૌકીક રીતે એક ઉત્તમ સદ્‌ગૃહસ્થને છાજે એવું જીવન જીવ્યા પછી પણ જ્યારે આપ પુ. ગુરૂદેવના ફોટા સામે બેસીને આંખમાં અશ્રુધારા સાથે ભક્તિ કરતાં કે

"અહો ! અહો શ્રી સદ્‌ગુરૂ કરૂણા સીંધુ અપાર.
આ...પા...મ...ર પર પ્રભુ કર્યો અહો અહો ઉપકાર"

ત્યારે સમજાતું ન હતું કે આપને આપની જાત પામર કેમ લાગતી હતી ? પણ આપની નિરંતર ગુરૂસેવાની પ્રેરણા દ્વારા જ્યારે અમોને જણાયું કે સંત પુરૂષ શું છે ! અને તેના પ્રત્યે મુમુક્ષુને કેવો ભાવ આવે છે ! ! ત્યારે જ લૌકિક જીવનની સફળતા અને ઉત્તમતા કેટલા ફીકાં છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો.

આજે પણ આપની પ્રેરણાથી વિતરાગી દેવ-ગુરૂ-શાસ્ત્રની અહોરાત્ર રસસભર ભક્તિ કરીએ અને જીવનને સફળ બનાવીએ એજ આપને અર્પેલી સ્મરણાંજલિ છે.

લી. સમરતબહેન મુળજીભાઈ ખારા (પત્ની)
તથા કુટુંબીજનો

યોગસાર-પ્રાભૃત

અર્હં

ભાષ્યનું મંગલાચરણ

યોગાનલમાં બાળી કર્મમળ, કર્યો જેમણે આત્મવિકાસ,
ભવબંધનથી છૂટી નિરાકુળ કરતા જે લોકાગ્ર નિવાસ;
તે સિદ્ધોને સિદ્ધિ અર્થ હું વંદુ ધારી હૃદય ઉલ્લાસ,
મંગળકારી ધ્યાન જેમનું, મહાગુણોના જે આવાસ. ૧

મોહ-વિઘ્ન-આવરણ નાશી જે પામ્યા કેવળજ્ઞાન અપાર,
સર્વ જીવોને મોક્ષમાર્ગનો દીધો પરમ ઉપદેશ ઉદાર;
જેની દિવ્ય-ધ્વનિથી જગમાં તીર્થ પ્રવર્તન થયું સુધાર,
તે અર્હંતોને પ્રણમું હું ભક્તિભાવથી વારંવાર. ૨

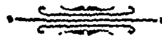
યોગસાર-પ્રાભૃત છે અનુપમ, સિદ્ધિ-સૌખ્યનો જે આધાર,
તત્ત્વોનું-અનુશાસન જેમાં, કહ્યો જેને 'પરમાગમ-સાર';
યોગિરાજ-નિઃસંગ-અમિતગતિ-રચિત જિનાગમને અનુસાર,
વ્યાખ્યા સુગમ કરું હું તેની, નિજ-પરનું હિત હૃદયે ધાર. ૩

નમઃ શ્રી સિદ્ધેભ્યઃ
શ્રીમદ્ અમિતગતિ આચાર્ય વિરચિત

યોગસાર-પ્રાભૃત

જીવ અધિકાર

મૂળનું મંગળાચરણ અને ઉદ્દેશ્ય

विविक्तमव्ययं सिद्धं स्व-स्वभावोपलब्धये ।
स्व-स्वभाव-मयं बुद्धं ध्रुवं स्तौमि विकल्मषम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—(स्व-स्वभावोपलब्धये) હું પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ માટે-જ્ઞાન અને સમ્યક્ પ્રાપ્તિ માટે-(सिद्धं) તે સિદ્ધની-સિદ્ધિને પામેલ સિદ્ધસમૂહની-(स्तौमि) સ્તુતિ કરું છું-મારી ઉપાસનાના વિષય બનાવું છું-(विविक्तं) જે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે-(विकल्मषम्)કષાયાદિ મળથી રહિત છે, (बुद्धं)-બોધ પ્રાપ્ત છે, (अव्ययं)-અવિનાશી છે, નિત્ય છે અને (स्व-स्वभाव-मयं)-સ્વસ્વભાવમય છે-સદા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. ૧

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્ય સિદ્ધ-સમૂહની સ્તુતિરૂપ છે. એકવચનાત્મક 'सिद्धं' પદ અહીં સિદ્ધસમૂહનું વાચક છે; કેમ કે સિદ્ધ કોઇ એક નથી, અનેકાનેક છે; કે જે પૂર્વાચાર્યોનાં 'वंदित्तु सव्वसिद्धे,[1] सिद्धानुद्धूतकर्मप्रकृतिसमुदयान्[2]' જેવા બહુવચનાન્ત-પદોના પ્રયોગ-થી જણાય છે. તે સિદ્ધસમૂહમાં પ્રત્યેક સિદ્ધ, જેમનું 'विविक्तं' વગેરે ૭ વિશેષણ-પદો

૧. સમયસાર.
૨. સિદ્ધભક્તિ

દ્વારા અહીં સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે વિશેષણોની વિશિષ્ટતા છે. તે વિશેષણોમાં 'विविक्त' વિશેષણ પ્રમુખ તથા ગૂઢ-ગંભીર છે, સર્વ પ્રકારના કર્મમળ-નોકર્મ અને સંબંધથી રહિત શુદ્ધ અને સ્વચ્છ આત્માનું દ્યોતક છે. 'विगतमल' વિશેષણ રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિરૂપ વિકારો-મળોના અભાવનું સૂચક છે અને આ રીતે સિદ્ધાત્માની તે શુદ્ધતાને સ્પષ્ટ કરે છે. 'बुद्ध' વિશેષણ તે મળ રહિત શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાનરૂપ પ્રગટ કરે છે કે જે મળના અભાવનું ફળ છે-જ્ઞાનથી ભિન્ન શુદ્ધ-આત્માનું કોઈ બીજું રૂપ નથી. તેથી જ આત્માને જ્ઞાન તથા જ્ઞાનપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યો છે.[1] 'अच्युत' વિશેષણ અચ્યુતત્વનું વાચક છે અને એ વાત બતાવે છે કે તે સિદ્ધાત્મા પોતાના આ શુદ્ધ-બુદ્ધ સ્વરૂપથી કદી ચ્યુત થતા નથી-સિદ્ધ-પર્યાયને છોડી ભવ અથવા અવતાર ધારણાદિ રૂપે કદી સંસારી બનતા નથી અને તેમાં કદી કોઈ વિક્રિયાય ઉત્પન્ન થતી નથી. [2]'ध्रुव' વિશેષણ એ વાત પ્રગટ કરે છે કે સિદ્ધનો આત્મા સદા સ્થિર રહે છે-કદી તેનો અભાવ થતો નથી. અને 'स्वभावमय' વિશેષણ, સિદ્ધાત્માના ઉપર કહેલ સર્વ રૂપ તે તેનો (સિદ્ધનો) સ્વભાવ છે એમ પ્રગટ કરે છે કે જે રૂપ કર્મમળના સંબંધથી ઢંકાઈ રહ્યું હતું અને જેને સિદ્ધ કરીને જ આ આત્મા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત સિદ્ધાત્મા બને છે. તેથી જ સિદ્ધિનું લક્ષણ 'स्वात्मोपलब्धि'[3] કહેવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિશેષણો જેનામાં ઘટિત થતાં નથી તે સિદ્ધ અથવા સિદ્ધ-સમૂહ અહીં વિવક્ષિત નથી,

'स्तौमि' પદ દ્વારા સ્તુતિ-વંદના રૂપે જે ઉપાસનાનો અહીં ઉલ્લેખ છે તેનો ઉદ્દેશ્ય પણ 'स्वस्वभावोपलब्धये' પદ દ્વારા સાથે આપી દેવામાં આવ્યો છે, જે એમ પ્રગટ કરે છે કે સ્વસ્વભાવમાં સ્થિત સિદ્ધ-સમૂહની મારી આ ઉપાસના સ્વસ્વભાવની-આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપની-પ્રાપ્તિને માટે છે. અને એ યોગ્ય જ છે કે જે આત્મસાધન વડે પોતાના શુદ્ધબુદ્ધ સ્વરૂપને પામી ચુક્યા છે તેની જ ઉપાસના-આરાધનાથી તે વિષયની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ ભાવ સાથે મોક્ષશાસ્ત્રના 'मोक्षमार्गस्य नेतारं' ઈત્યાદિ મંગળ-પદ્યમાં 'वन्दे तद्गुणलब्धये' આ વાક્યની રચના થઇ છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થઇ શકે છે કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી, તે સદા વસ્તુમાં વિદ્યમાન રહે છે; તો પછી એ સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ કેવી? અને તેને માટે પ્રયત્ન કેવો?

---

૧. પ્રવચનસાર

૨. કે જે સ્વામી સમંતભદ્રના આ વચનથી પ્રગટ છે—

काले कल्पशतेऽपि च गते शिवानां न विक्रिया लक्ष्या ।
उत्पातोऽपि यदि स्यात त्रिलोकसंभ्रान्तिकरणपटुः ॥ समी. धर्म. १३३ ॥

૩. सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः—સિદ્ધભક્તિ ૧.

એના જવાબમાં હું એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી એ બરાબર છે પરંતુ તેનો તિરોભાવ (આચ્છાદન) થાય છે તથા થઈ શકે છે અને તે તે જ જીવ-પુદ્ગલ નામનાં બે દ્રવ્યોમાં થાય છે કે જે વૈભાવિક પરિણમનવાળા હોય છે. આત્માનું વૈભાવિક પરિણમન સદાને માટે દૂર કરી તેને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત કરવો તે જ 'સ્વ-સ્વભાવોપલબ્ધિ' કહેવાય છે, જેને માટે પ્રયત્ન હોવો જરૂરી છે.

આ પદ્યમાં ગ્રન્થનિર્માણની કોઈ પ્રતિજ્ઞા નથી, આગળના પદ્યમાં પણ તે આપવામાં આવી નથી. છતાં પણ ' સ્વસ્વભવોપલબ્ધિ ' પદમાં સિદ્ધ-સમૂહની ઉપાસનાનો જે ઉદ્દેશ્ય રહેલો છે તે જ આ ગ્રન્થના નિર્માણનું પણ લક્ષ્યભૂત છે અને તે છે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન) અને સંપ્રાપ્તિ, જેને બતાવવા માટે ગ્રન્થના અંતસુધી પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થના અંતે લખ્યું છે કે જે આ યોગસારપ્રાભૃતને એકચિત્ત થઈને એકાગ્રતાથી વાંચે છે તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને અને પ્રાપ્ત કરીને તે પરમપદને પામે છે કે જે સાંસારિક દોષોથી રહિત છે. અને તેથી ઉક્ત ઉદ્દેશ્યાત્મક પદમાં ગ્રન્થના વિષયના નિર્માણની પ્રતિજ્ઞા પણ સામેલ છે. ગ્રન્થના નામમાં, જેને છેવટના બે પદ્યોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે, જે 'યોગ' શબ્દ પડ્યો છે તેનાં લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ નિર્દેશથી પણ એનું સમર્થન થાય છે, જેમાં બતાવ્યું છે કે, 'જે યોગથી-સંબંધ-વિશેષરૂપ ધ્યાનથી-ભિન્ન આત્માનું પરિજ્ઞાન થાય છે તેને તે યોગીઓએ 'યોગ' કહ્યો છે. ' કે જેમણે યોગ દ્વારા પાપોને-કષાયાદિ મળને-આત્મામાંથી ધોઈ નાખ્યા છે.[1] અને તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અહીં 'યોગસાર' નામ શુદ્ધાત્મરૂપ સમયસારનું પણ વાચક છે. ૧.

સ્વરૂપ-જિજ્ઞાસાથી જીવ અને અજીવનાં લક્ષણ જાણવાની સહેતુક પ્રેરણા.

जीवाजीवं द्वयं त्यक्त्वा नापरं विद्यते यतः ।
तल्लक्षणं ततो ज्ञेयं स्व-स्वभाव-बुभुत्सया ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यतः) કારણકે (जीवाजीवं) જીવ અને અજીવ (द्वयं त्यक्त्वा) એ બે મૂળ તત્ત્વો સિવાય (अपरं) બીજું કાંઇ પણ (न विद्यते) વિદ્યમાન નથી-બધું

---

૧. विविक्तात्मपरिज्ञानं योगात्संजायते यतः ।
स योगो योगिभिर्गीतो योगनिर्धूतपातकैः ॥ (९-१०)

એમાં જ સમાયેલું છે. એનો જ વિસ્તાર છે (यतो) તેથી જ (स्व-स्वभाव-उपलब्धये) પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાથી (तल्लक्षणं) આ બન્નેનું-જીવ-અજીવનું લક્ષણ (ज्ञेयं) જાણવું જોઇએ. ૨.

પહેલા પદ્યમાં સિદ્ધ-સમૂહની સ્તુતિપ્રકારાન્તરથી વંદનારૂપ ઉપાસનાનો અને બીજા પ્રકારે ગ્રન્થના વિષય-પ્રતિપાદનરૂપ નિર્માણનો ઉદ્દેશ્ય સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિ બતાવ્યો હતો. સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિનો પ્રયત્ન સ્વભાવને જાણ્યા-ઓળખ્યા વિના બની શકતો નથી, તેથી આ પદ્યમાં સ્વસ્વભાવને જાણવા માટે જીવ તથા અજીવનાં લક્ષણ જાણવાં જોઇએ એમ જાણવાના ઉપાયરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે; કેમકે જીવ અને અજીવ એ બે મૂળ તત્ત્વો સિવાય સંસારમાં અન્ય કાંઇ પણ વિદ્યમાન નથી. સંસારની બધી વસ્તુ-વ્યવસ્થા આ જ બે મૂળ તત્ત્વોમાં સમાયેલ છે અથવા એનો જ વિસ્તાર છે;[1] જેને આત્મા-અનાત્મા તથા ચેતન-અચેતન પણ કહેવામાં આવે છે અને અચેતનને 'જડ' નામથી પણ જણાવવામાં આવે છે,

અહીં જીવ અને અજીવના ગુણોને જાણવાની વાત ન કહેતાં તેમનાં લક્ષણો જાણવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે પોતાની વિશેષતા રાખે છે. કેમકે ગુણ સામાન્ય અને વિશેષ બે પ્રકારના હોય છે, જેમાં અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વાદિ સામાન્ય ગુણ એવા હોય છે જે જીવ-અજીવ બન્ને તત્ત્વોમાં સમાનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમને જાણવાથી બન્નેની ભિન્નતાનો બોધ થતો નથી. વિશેષ ગુણ પ્રાયઃ અનેક હોય છે, તે બધાને જાણીને વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો બહુધા મુશ્કેલ પડે છે-સહજ બોધ થઇ શકતો નથી. વિશેષ ગુણોમાં જે ગુણ વ્યાવર્તક કોટિના હોય છે અર્થાત્ પરસ્પર મળેલી વસ્તુઓમાં એક બીજાની ભિન્નતાનો સહજ બોધ કરાવવામાં સમર્થ હોય છે-તેમને જ લક્ષણ[2] કહેવામાં આવે છે, તેમને જ જાણવા તરફ અહીં 'લક્ષણ' શબ્દના પ્રયોગ-દ્વારા સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. ૨.

જીવાજીવ-સ્વરૂપને વાસ્તવિકરીતે જાણવાનું ફળ.

यो जीवाजीवयोर्वेत्ति स्वरूपं परमार्थतः ।
सोऽजीव-परिहारेण[3] जीवतत्त्वे निलीयते ॥ ३ ॥

---

१. जीवोऽन्य, पुद्गलश्चान्य इत्यसौ तत्त्वसंग्रहः ।
यदन्यदुच्यते किंचित्सोऽस्तु तस्यैव विस्तरः ॥ ५० ॥

—इष्टोपदेश

२. व्युत्कीर्णवस्तु-व्यावृत्ति-हेतुर्लक्षणाम् । परस्पर व्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणम् । (राजवार्तिक).

जीव-तत्त्व-निलीनस्य[3] राग-द्वेष-परिक्षयः ।
ततः कर्माश्रयच्छेदस्ततो निर्वाण-संगमः ॥४॥

શબ્દાર્થ:—(यो) જે (परमार्थनः) વાસ્તવિક રીતે (जीवा जीवयोः) જીવ અને અજીવ બન્નેના (स्वरूपं) સ્વરૂપને-લક્ષણાત્મક ગુણોને (वेत्ति) જાણે છે (सोऽजीव-परिहारेण) તે અજીવના પરિહાર દ્વારા-અજીવતત્ત્વ છોડીને-(जीवतत्त्वे निलीयते) જીવતત્ત્વમાં નિમગ્ન થાય છે. ૩. (जीव-तत्त्व-निलीनस्य) જે જીવતત્ત્વમાં નિમગ્ન થાય છે તેને (राग-द्वेष-(परिक्षयः) રાગ દ્વેષનો નાશ કરે છે; (ततः) રાગ દ્વેષના નાશથી (कर्माश्रयच्छेद) કર્માસ્રવ-નો-આસ્રવ અને બંધનો-વિધ્વંસ થાય છે; (ततो) કર્માસ્રવના (આસ્રવ અને બંધના) વિધ્વંસથી (निर्माण-संगमः) મોક્ષનો સમાગમ થાય છે. ૪.

વ્યાખ્યા:—આ બે પદ્યોમાં જીવ અને અજીવ તત્ત્વોના લક્ષણો જાણવાથી, તે 'સ્વ-સ્વભાવોપલબ્ધિ' રૂપ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે, તે સંક્ષેપમાં બતાવ્યું છે અને આ રીતે ઉક્ત બન્ને તત્ત્વોના જુદા જુદા લક્ષણ જાણવાની ઉપયોગિતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. 'લક્ષણ' પદને બદલે અહીં 'સ્વરૂપ' પદનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે લક્ષણના 'આત્મભૂત' અને 'અનાત્મભૂત' એવા બે ભેદોમાંથી પ્રથમ ભેદનો દ્યોતક છે, જેનો વસ્તુના સ્વભાવની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય છે.

પ્રથમ પદ્યમાં યોજેલું 'પરમાર્થથી' પદ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અથવા શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિનું વાચક છે. તે દૃષ્ટિએ જે જીવ તથા અજીવનું સ્વરૂપ જાણે છે તે અજીવતત્ત્વથી ભિન્ન પોતાને જીવરૂપે અનુભવ કરે છે અને તેની અજીવતત્ત્વમાં આત્મબુદ્ધિ રહેતી નથી, આત્મબુદ્ધિ ન રહેવાથી પરપદાર્થ અજીવ પ્રત્યે તેની ઉત્સુકતા તથા આસક્તિ મટી જાય છે, એ જ તેનો પરિહાર અથવા પરિત્યાગ છે, જેથી આત્મલીનતા થાય છે. આત્મલીનતા થવાથી રાગ-દ્વેષ થતા નથી, રાગ-દ્વેષના અભાવમાં કર્મોનો આશ્રય-આધાર નાશ પામે છે કે જે કર્મોના આવવા અને ટકવારૂપ આસ્રવ-બંધની વ્યવસ્થા કરે છે. કર્મનો આશ્રય નાશ પામતાં-આસ્રવ અને બંધ ન રહેતાં-નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેને મોક્ષ, મુક્તિ તથા નિવૃતિ પણ કહે છે, અને એ જ સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિ છે. ૩. ૪.

સ્વરૂપને પરદ્રવ્ય-બહિર્ભૂત જાણવાનું પરિણામ

परद्रव्य-बहिर्भूतं स्व-स्वभावमवैति यः ।
परद्रव्ये स कुत्रापि न च द्वेष्टि न रज्यति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(यः) જે (स्व-स्वभावं) પોતાના સ્વાભાવને (पर-द्रव्य-बहिर्भूतं) પરદ્રવ્યથી બહિર્ભૂત રૂપે (अवैति) જાણે છે-સમસ્ત પરદ્રવ્ય-સમૂહથી પોતાને ભિન્ન અનુભવે

છે(स) તે (पर-द्रव्ये) પરદ્રવ્યમાં (क्वापि) ક્યાંય પણ-પરદ્રવ્યની કોઈ પણ અવસ્થામાં (न रज्यति न द्वेष्टि) રાગ નથી કરતો અને દ્વેષ નથી કરતો. ૫.

વ્યાખ્યા:—આગળના પદ્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે જીવાત્મામાં લીન થાય છે તેને રાગદ્વેષનો ક્ષય થઈ જાય છે. તેજ વાત આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે-એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે આત્મલીન થઈને પોતાના સ્વભાવને પરદ્રવ્યોથી બહિર્ભૂતરૂપે જાણે છે-એવો અનુભવ કરે છે કે પર મારારૂપે નથી, હું પરરૂપ નથી, પર મારામાં નથી, હું પરમાં નથી; પર મારું નથી, હું પરનો નથી; આ રીતે પરને પોતાની સાથે અસંબદ્ધ રૂપે દેખે છે–તો તે પરદ્રવ્યની કોઈ પણ અવસ્થામાં રાગ કરતો નથી અને દ્વેષ કરતો નથી; કારણ કે પરદ્રવ્યના સંબંધથી અને તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને જે રાગ-દ્વેષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૫.

જીવનું લક્ષણ, ઉપયોગ અને તેના દર્શન-જ્ઞાન બે ભેદ.

[1]उपयोगो विनिर्दिष्टस्तत्र लक्षणमात्मनः ।
द्विविधो दर्शन-ज्ञान-प्रभेदेन जिनाधिपैः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्र) તે બે મૂળ તત્ત્વોમાં (लक्षणमात्मनः) આત્માનું લક્ષણ (जिनाधिपैः) જિનેન્દ્રદેવે (उपयोगो विनिर्दिष्टः) ઉપયોગ બતાવ્યું છે. (दर्शन-ज्ञान प्रभेदेन द्वि-विधो) અને તે ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારનો બતાવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'आत्मनः' પદ દ્વારા જીવનો 'આત્મા' શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેથી એ જણાય છે કે આત્મ જીવનું નામાન્તર અથવા પર્યાયનામ છે. જીવનું જે લક્ષણ જાણવાની વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે તે લક્ષણ 'ઉપયોગ' છે કે જે આત્માનો ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ છે, જેના મૂળ વિભાગ દર્શન અને જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારના છે અને આ ભેદોની દૃષ્ટિએ દેખવા તથા જાણવારૂપ ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામને 'ઉપયોગ' સમજવો જોઈએ,[2] જેમાં આ પરિણમન વાસ્તવિક રીતે જણાય છે તે જ લક્ષ્યભૂત 'જીવ' તત્ત્વ છે; કેમકે એ જીવનો સદાનો અનન્યભૂત પરિણામ છે. જે જીવથી પૃથક્ બીજે ક્યાંય કદી લક્ષિત થતો નથી; જે શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યના નીચેના વાક્યથી એમ જ જણાય છે:—

१ सव्वगुणाणदिट्ठो जीवो उपओग लक्खणो णिच्चं । (સમયસાર ૨૨૭)
उपओगो खलु दुविहो णाणेण य दंसणेण संजुत्तो ॥
जीवस्स सव्वकालं अणण्णभूदं वियाणीहि ॥ પંચાસ્તિકાય
उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥ स द्विविधोऽष्ट चतुर्भेदाः ॥ ९ ॥ (મોક્ષશાસ્ત્ર અ. ૨)

२ आत्मनश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोगः (અમૃતચન્દ્રસૂરિ)

उवओगो खलु दुविहो णाणेण य दंसणेण संजुत्तो ।
जीवस्स सव्वकालं अणण्णभूदं वियाणौ हि ॥ (પંચા. ૪૦)

દર્શનના ચાર ભેદ અને તેનું લક્ષણ

चतुर्धा दर्शनं तत्र चक्षुषोऽचक्षुषोऽवधेः ।
केवलस्य च विज्ञेयं वस्तु-सामान्य-वेदकम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्र दर्शनं चतुर्धा चक्षुषोऽचक्षुषोऽवधेः, केवलस्य च) તે ઉપયોગ લક્ષણમાં દર્શન ઉપયોગ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનરૂપ ચાર પ્રકારને। છે અને તેને (वस्तु-सामान्य-वेदकम्) વસ્તુસામાન્યને। વેદક-વસ્તુના અસ્તિત્વ જેવા સામાન્યરૂપને। જ્ઞાતા-(विज्ञेयं) જાણવે। જોઇએ. એજ તેનું લક્ષણ છે, જે તેના ચારેય ભેદોમાં વ્યાપેલું છે.

વ્યાખ્યા:—ઉપયોગના જે બે ભેદોને। પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેમાંથી દર્શનોપયોગ અહીં ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનરૂપ ચાર પ્રકારને। બતાવ્યો છે અને તેનું લક્ષણ 'વસ્તુ-સામાન્યવેદક' આપ્યું છે, જેને આકારાદિ-વિષયક કોઈ વિશેષ, પૃથક્ અને ભેદકલ્પના વિના વસ્તુના સામાન્ય રૂપને। ગ્રાહક સમજવે। જોઇએ. તેથી જ સર્વાર્થસિદ્ધિકાર શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે દર્શનને 'નિરાકાર' અને જ્ઞાનને સાકાર બતાવેલ છે.[1]

નેત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા વસ્તુના સામાન્ય અવલોકનને 'ચક્ષુદર્શન', અન્ય ઈન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા વસ્તુના સામાન્ય અવલોકનને 'અચક્ષુદર્શન,' અવધિજ્ઞાનની પહેલાં થનાર સામાન્ય અવલોકનને 'અવધિદર્શન' અને કેવળજ્ઞાનની સાથે થનાર સામાન્ય અવલોકનને 'કેવળ-દર્શન' કહે છે. ૭

જ્ઞાનનું લક્ષણ અને તેના આઠ ભેદ.

[2]मतिः श्रुतावधी ज्ञाने [3]मनःपर्यय-केवले ।
सज्ज्ञानं[4] पञ्चधावाचि विशेषाकारवेदनम् ॥ ८ ॥

---

१. साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनमिति । (२-९)

मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञान-भेदतः ।
मिथ्याज्ञानं त्रिधेत्येवमष्टधा ज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાનોપયોગમાં (मतिः श्रुतावधी ज्ञाने मनःपर्यय-केवले सज्ज्ञानं पञ्चधावाचि) મતિજ્ઞાન, શ્રુતિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનને જિનેન્દ્રદેવે સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે અને તે (विशेषाकार वेदनम्) વસ્તુના વિશેષાકાર-વેદન રૂપ છે-એજ તેનું લક્ષણ છે જે તેના પાંચે ભેદોમાં વ્યાપ્ત છે. ૮

(मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञान-भेदतः) મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગ-જ્ઞાનના ભેદથી (मिथ्याज्ञानं त्रिधेत्येवमष्टधा ज्ञानमुच्यते) મિથ્યાજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. આ રીતે જ્ઞાનોપયોગ (પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાનઅને ત્રણ મિથ્યા જ્ઞાન રૂપ) આઠ પ્રકારનો કહેવાય છે. ૯

વ્યાખ્યા:—આ બન્ને પદ્યોમાં જ્ઞાનોપયોગને આઠ ભેદરૂપ બતાવતાં તેના મુખ્ય બે ભેદ કર્યા છે.—એક સમ્યગ્જ્ઞાન, બીજું મિથ્યાજ્ઞાન. સમ્યક્ જ્ઞાનના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એવા પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે અને મિથ્યાજ્ઞાન મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનના ભેદથી ત્રણ ભેદરૂપ પ્રગટ કર્યું છે. સાથોસાથ જ્ઞાનોપયોગનું લક્ષણ વસ્તુનું વિશેષાકારવેદન છે એમ સૂચિત કર્યું છે, કે જે વસ્તુમાત્ર સામાન્ય-ગ્રહણનું પ્રતિપક્ષી છે.

મતિજ્ઞાનને અભિનિબોધિક, મતિ-અજ્ઞાનને કુમતિ અને શ્રુત-અજ્ઞાનને કુશ્રુત પણ કહે છે; કે જે પૂર્વે ઉદ્ધૃત કરેલ પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૪૧ થી જાણી શકાય છે. વિભંગજ્ઞાનને સામાન્ય રીતે કુઅવધિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. આત્મા જે સ્વભાવથી સર્વાત્મપ્રદેશવ્યાપી શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે અનાદિકાળથી જ્ઞાનાવરણથી પ્રદેશે આચ્છાદિત થયો છે અને તે આવરણ ના મતિજ્ઞાનાવરણાદિ પાંચ મુખ્ય ભેદ છે. મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્પર્શનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી કોઈ ઇન્દ્રિય તથા મનના અવલંબનસહયોગથી યુક્ત જે જ્ઞાનદ્વારા કોઈક મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિશેષ રૂપે જાણવામાં આવે છે તેને 'મતિજ્ઞાન' તથા 'અભિનિબોધિક જ્ઞાન' કહે છે. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી

---

૨. आभिणिसुदोधिमणकेवलाणि णाणाणि पंचभेयाणि ।
कुमदिसुदविभंगाणि य तिण्णि वि णाणेहिं संजुत्ते (૪૧-પંચાસ્તિ)

૩. ज्या त्रिधेत्येवंकेवले ।

૪. ज्या सज्ञानं ।

ઉત્પન્ન થયેલ અને અતિન્દ્રિય મનના અવલંબન-સહયોગથી યુક્ત જે જ્ઞાનદ્વારા કોઇક મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિશેષરૂપે જાણવામાં આવે છે તેને 'શ્રુતજ્ઞાન' કહે છે. અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાન દ્વારા કોઇક મૂર્ત દ્રવ્યોને વિશેષરૂપે સાક્ષાત્ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ 'અવધિજ્ઞાન' છે. મનઃપર્યય જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાન દ્વારા બીજાના મનમાં રહેલ કોઈક મૂર્તદ્રવ્યોને વિશેષરૂપે સાક્ષાત્ જાણવામાં આવે છે તેને 'મનઃપર્યય'જ્ઞાન કહે છે જ્ઞાનાવરણ કર્મના સંપૂર્ણ આવરણના અત્યંત ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ મૂર્ત-અમૂર્તરૂપ દ્રવ્યસમૂહને વિશેષરૂપે જાણવામાં આવે છે તેને 'કેવળજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે અને તે સ્વાભાવિક હોય છે. મિથ્યા-દર્શનના ઉદયસહિત જે અભિનિબોધિક જ્ઞાન છે તેને જ 'કુમતિજ્ઞાન,' જે શ્રુતજ્ઞાન છે તેને જ 'કુશ્રુતજ્ઞાન' અને જે અવધિજ્ઞાન છે તેને જ 'વિભંગજ્ઞાન' કહે છે. ૯

કેવળજ્ઞાન દર્શનાદિના ઉદયમાં કારણ.

उदेति केवलज्ञानं तथा केवलदर्शनम् ।
कर्मणः क्षयतः सर्वं क्षयोपशमतः परम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—(केवलज्ञानं तथा केवलदर्शनम्) કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન (कर्मणः क्षयतः) કર્મના ક્ષયથી-જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ અથવા વિવક્ષિત કર્મસમૂહના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે-પૂર્ણરૂપે વિકસિત થાય છે. (परं सर्वं क्षयोपशमतः) બાકીના બધાં જ્ઞાન તથા દર્શન ઉક્ત આવરણ અથવા વિવક્ષિત કર્મસમૂહના ક્ષયોપશમથી-ક્ષય અને ઉપશમ-રૂપ મિશ્ર અવસ્થાથી-પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વના બે પદ્યોમાં ઉપયોગના જે બાર ભેદોના નામનો ઉલ્લેખ છે તેમાંથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગ પોતપોતાના પ્રતિપક્ષી કર્મના ક્ષયથી-આત્મામાં પ્રકટ અથવા વિકસિત થાય છે. કેવળજ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનાર પ્રતિપક્ષી કર્મ કેવળજ્ઞાનાવરણ અને કેવળદર્શનને આચ્છાદિત કરનાર પ્રતિપક્ષી કર્મ કેવળદર્શનાવરણ છે. આ બન્ને આવરણોનો ક્ષય મોહકર્મનો ક્ષય થયા વિના બનતો નથી અને આવશ્યક કર્મોના ક્ષય સાથે અંતરાય કર્મનો ક્ષય પણ અવિનાભાવી છે, તેથી મોહ અને અંત-રાય કર્મનો ક્ષય પણ અહીં 'कर्मणः क्षयतः' પદો દ્વારા વિવક્ષિત છે. તેથી જ મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં) 'मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलं' આ સૂત્ર

દ્વારા મોહના ક્ષયપૂર્વક જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મોના નાશ થવાથી કેવળ-જ્ઞાન તથા કેવળદર્શનની પ્રગટતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. બાકીના ચક્ષુદર્શનાદિ દશ ઉપયોગોના 'परं सर्वं' પદો દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આત્મામાં ભિન્નભિન્ન કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થાય છે, તે વિવક્ષિત કર્મ ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિ દર્શનાવરણ, મતિ-જ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ છે. આ રીતે 'कर्मणः' પદ અહીં ઉપયોગોના વિપક્ષભૂત બાર કર્મોના અલગ-અલગ વાચક અનેક અર્થોને નિર્વિ-શેષરૂપે બતાવવા માટે છે. આ બધી રચનાની ખૂબી છે કે એક જ પદમાં આટલા અર્થોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'परं सर्वं' પદોમાં પણ દશ ઉપયોગોનો સમા-વેશ કરવામાં આવ્યો છે.

જેવી રીતે કેવળજ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષય સાથે મોહ અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય પણ વિવક્ષિત છે તેવી જ રીતે ચક્ષુદર્શનાદિના ક્ષયોપશમ સાથે પણ મોહ તથા અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ વિવક્ષિત છે. કર્મોના ક્ષયથી પ્રગટનારા જ્ઞાન-દર્શન 'ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન' અને કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટનારા જ્ઞાન-દર્શન 'ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન' કહેવાય છે. ૧૦

કેવળજ્ઞાન-દર્શનની યુગપત અને બાકીનાની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિ.

यौगपद्येन जायेते केवल-ज्ञान-दर्शने ।
क्रमेण दर्शनं ज्ञानं परं निःशेषमात्मनः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—(आत्मनः) આત્માના (केवल-ज्ञानदर्शने) કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન (આ બન્ને ઉપયોગ) (यौगपद्येन जायेते) યુગપદ પ્રગટ થાય છે (निःशेषं परं दर्शनं ज्ञानं क्रमेण) બાકીના બધા દર્શન અને જ્ઞાન-ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિરૂપ ત્રણ દર્શન, મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યયરૂપ ચાર સમ્યગ્જ્ઞાન અને કુમતિ-કુશ્રુતિ તથા કુઅવધિરૂપ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન-ક્રમપૂર્વક પ્રગટ થાય છે. એમાંથી કોઈ પણ દર્શન વિવક્ષિત જ્ઞાન સાથે યુગપદ્ પ્રવૃત્ત થતું નથી, સદા દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વ પદ્યમાં વિવક્ષિત કર્મોના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જે ઉપયોગોના ઉદ-યની વાત કહેવામાં આવી છે તેમના ઉદયની કાળક્રમ-વ્યવસ્થાને આ પદ્યમાં દર્શાવતાં બતાવ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગ તો યુગપદ્-કાળભેદ રહિત એક

સાથે પ્રગટ થાય છે, બાકીના સર્વ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગોનો ઉદય આત્મામાં ક્રમથી થાય છે-એક સાથે થતો નથી-જ્ઞાન પહેલાં દર્શન થાય છે. ૧૧.

મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાનનાં કારણોનો નિર્દેશ.

मिथ्याज्ञानं मतं तत्र मिथ्यात्वसमवायतः[१] ।
सम्यग्ज्ञानं पुनर्जैनैः सम्यक्त्वसमवायतः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्र) જ્ઞાનોપયોગમાં (जैनैः) જૈનોએ (मिथ्याज्ञानं) મિથ્યાજ્ઞાનને (मिथ्यात्वसमवायतः) મિથ્યાત્વના સમવાયથી અને (सम्यग्ज्ञानं) સમ્યગ્જ્ઞાનને (सम्यक्त्वसमवायतः) સમ્યક્ત્વના સમવાયથી ઉત્પન્ન થતું માન્યું છે.

વ્યાખ્યા:—આગળના પદ્ય નં. ૮, ૯માં જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદોમાં પાંચને સમ્યગ્જ્ઞાન અને ત્રણને મિથ્યાજ્ઞાન બતાવ્યા છે. આ પદ્યમાં એક બતાવવાનાં કારણોને સૂચિત કરતાં લખ્યું છે કે મિથ્યાત્વના સંબંધથી મિથ્યાજ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વના સંબંધથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, એવી જૈનોની માન્યતા છે. જૈનોની માન્યતા અનુસાર 'સમવાય' શબ્દ સંબંધનો વાચક છે, વૈશેષિકોની માન્યતા અનુસાર તે (સમવાય) પદાર્થ-વિશેષનો વાચક નથી કે જે એક છે અને સર્વથા ભિન્ન પદાર્થોનો, સ્વયં અલગ-અલગ રહીને, સંબંધ કરાવે છે. 'સમવાય' શબ્દના પ્રયોગથી અહીં વિવક્ષિત સંબંધને કોઈ વૈશેષિક મત અનુસાર સમવાય પદાર્થના સહયોગથી થનાર મિથ્યાત્વ તથા સમ્યક્ત્વનો સંબંધ ન સમજી લે તેથી જ 'जैनैः मतं'—જૈનોએ માન્યું છે—આમ સ્પષ્ટ વાક્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મિથ્યાત્વનો સંબંધ પામનાર જ્ઞાન ત્રણ છે-મતિ, શ્રુત અને અવધિ; જે પ્રમાણ હોતા નથી. ૧૨.

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ અને તેની લીલાનો નિર્દેશ.

वस्त्वन्यथा परिच्छेदो ज्ञाने संपद्यते यतः ।
तन्मिथ्यात्वं मतं सद्भिः कर्मारामोदयोदकम् ॥ १३ ॥

१. मतिः श्रुतावधी चैव मिथ्यात्व-समवायिनः ।

સમ્યકત્વનું સ્વરૂપ અને તેની શક્તિ.

यथा वस्तु तथा ज्ञानं संभवत्यात्मनो यतः ।
जिनैरभाणि सम्यक्त्वं तत्क्षमं सिद्धिसाधने ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—(यतः) જે કારણે (आत्मनः) આત્માનું (ज्ञानं) જ્ઞાન (यथा वस्तु तथा) જે સ્વરૂપે વસ્તુ સ્થિત છે તે જ સ્વરૂપે સારી રીતે (संभवति) થાય છે તેને (जिनैः) જિનેન્દ્રદેવે (सम्यक्त्वं) 'સમ્યકત્વ' (अभाणि) કહ્યું છે (तत) તે (सिद्धिसाधने) સિદ્ધિના–સ્વાત્મોપલબ્ધિના–સાધનમાં (क्षमं) સમર્થ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ૧૨મા પદ્યમાં ઉલ્લેખાયેલ સમ્યકત્વનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે જેના સંબંધથી જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ પરિણમે છે. તે લક્ષણ આ છે-'જે વસ્તુ જે રૂપે સ્થિત છે તેનું તેજ રૂપે આત્માને જે કારણે જ્ઞાન થાય છે તેને 'સમ્યકત્વ' કહે છે. અહીં સમ્યકત્વને સ્વાત્મોપલબ્ધિના સાધનમાં સમર્થ બતાવેલ છે. અને એનાથી સમ્યકત્વનું મહત્ત્વ પ્રગટ થાય છે કે જે બધા જ આત્મવિકાસનો મૂળ આધાર છે. ૧૬.

સમ્યકત્વના ક્ષાયિકાદિ ભેદ અને તેમાં સાધ્ય–સાધનપણું.

[1]मिथ्यात्व-मिश्र-सम्यक्त्व-संयोजन-चतुष्टये ।
क्षयं शमं[2]द्वयं प्राप्ते सप्तधा मोहकर्मणि ॥ १७ ॥
क्षायिकं शामिकं[3] ज्ञेयं क्षायोपशमिकं त्रिधा ।
तत्रापि क्षायिकं साध्यं साधनं द्वितयं परम् ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—તે સમ્યકત્વ (मिथ्यात्व) મિથ્યાત્વ, (मिश्र) સમ્યક્ મિથ્યાત્વ, (सम्यक्त्व) સમ્યક્પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વ અને (संयोजन चतुष्टये) સંયોજન ચતુષ્ટયઅનંતા-

---

૧. ऐकान्तिकं सांशयिकं विपरीतं तथैव च ।
अज्ञानिकं च मिथ्यात्वं तथा वैनयिकं भवेत् ॥ —તત્ત્વાર્થસાર.

૨. व्या. समं ।

૩. व्या. सामिकं ।

નુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-આ સાત ભેદરૂપ (सप्तधा मोहकर्मणि क्षयं शमं द्वयं प्राप्ते) મોહકર્મ ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમને પ્રાપ્ત થતાં (क्षायिकं शामिकं क्षायोपशमिकं त्रिधा ज्ञेयं) અનુક્રમે ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું સમ્યકત્વ જાણવું. (तथापि) એ ત્રણે સમ્યકત્વમાં પણ (क्षायिकं साध्यं) ક્ષાયિક સમ્યકત્વ સાધ્ય છે અને (द्वितीयं परम साधनं) બાકીનાં બે તેનાં સાધન છે.

વ્યાખ્યા:—જે સમ્યકત્વના સ્વરૂપનો પાછળના પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેના ત્રણ ભેદોનો, તેના કારણો સહિત આ પદ્યોમાં નિર્દેશ છે. સમ્યકત્વના તે ત્રણ ભેદ ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક છે. દર્શનમોહની ત્રણમિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્પ્રકૃતિ તથા ચારિત્ર-મોહની ચાર-અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, આ રીતે મોહકર્મની સાત પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી ક્ષાયિક, ઉપશમથી ઔપશમિક અને ક્ષયોપશમથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વનો ઉદય થાય છે. આ ત્રણેમાં ક્ષાયિક સમ્યકત્વ મુખ્ય છે, સ્થાયી છે અને તેથી સાધ્ય તેમજ આરાધ્ય છે. બાકીના બન્ને સમ્યકત્વ સાધનની કોટિમાં રહેલ છે—તેમના સહારે ક્ષાયિક સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૧૭-૧૮.

આત્મા અને જ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું.

ज्ञानप्रमाणमात्मानं ज्ञानं ज्ञेयप्रमं विदुः ।
लोकालोकं यतो ज्ञेयं ज्ञानं सर्वगतं ततः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:—જિનેન્દ્રદેવ (आत्मानं) આત્માને (ज्ञान प्रमाणं) જ્ઞાનપ્રમાણ અને (ज्ञानं) જ્ઞાનને (ज्ञेयप्रमं) જ્ઞેયપ્રમાણ (विदुः) બતાવે છે. (यतः) કારણકે (ज्ञेयं) જ્ઞેય (लोकालोकं) લોકાલોકરૂપ છે (ततः) તેથી (ज्ञानं) જ્ઞાન (सर्वगतं) સર્વગત છે -આખા વિશ્વમાં ફેલાવાના સ્વભાવવાળું છે.

વ્યાખ્યા:—'सम-गुण-पर्यायं द्रव्यम' આ સૂત્ર પ્રમાણે દ્રવ્ય, ગુણ તથા પર્યાય સમાન હોય છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા જેમ સ્વ-દેહપરિમાણ છે તેવી જ રીતે ગુણદૃષ્ટિએ આત્મા સ્વજ્ઞાનપરિમાણ છે. જ્ઞાનને અહીં કોઈ વિશેષણ વિના પ્રયોજ્યું છે અને તેથી જ્ઞાન જો ક્ષાયિક છે તો આત્મા ક્ષાયિકજ્ઞાન જેવડો છે, જ્ઞાન જો ક્ષાયોપશમિક છે તો આત્માને તે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન-પરિમાણ સમજવો જોઈએ. પરંતુ અહીં 'જ્ઞાન' પદ દ્વારા મુખ્યપણે

તે જ્ઞાન વિવક્ષિત છે જે પૂર્ણપણે વિકસિત અથવા ક્ષાયિક (કેવળ) જ્ઞાન છે, ત્યારે જ તે લોકાલોકને પોતાનો સાક્ષાત્ વિષય કરનાર 'સર્વગત' થઈ શકે છે. પરોક્ષ રૂપે લોકાલોકને વિષય કરવાની દૃષ્ટિથી સ્યાદ્વાદનય-સંસ્કૃત શ્રુતજ્ઞાનને પણ સર્વગત કહી શકાય છે. આત્માને જ્ઞાન-પ્રમાણ કહ્યો છે. જ્ઞાનથી મોટો કે નાનો આત્મા હોતો નથી. અને એ યોગ્ય જ છે; કારણ કે જ્ઞાનથી આત્માને મોટો માનતાં આત્માનો તે (જ્ઞાનથી) વધારાનો અંશ જ્ઞાન રહિત જડ ઠરશે અને તેથી આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અથવા જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે કે જે ગુણી (આત્મા)માં વ્યાપક હોવો જોઈએ એમ કહેવાનું બની શકશે નહિ. અને જ્ઞાનથી આત્માને નાનો માનતાં આત્મપ્રદેશોથી બહાર રહેલ જ્ઞાન ગુણ ગુણી (દ્રવ્ય) ના આશ્રય વિનાનો ઠરશે પણ ગુણ ગુણી (દ્રવ્ય)ના આશ્રય વિના ક્યાંય રહેતો નથી: જેમ કે 'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः'। ગુણના આ મોક્ષશાસ્ત્ર –(તત્ત્વાર્થસૂત્ર–)માં વર્ણવેલ લક્ષણથી પ્રગટ છે. માટે આત્મા જ્ઞાનથી મોટો કે નાનો ન હોતાં જ્ઞાન-પ્રમાણ છે એમાં આપત્તિનું જરા પણ સ્થાન નથી,

જે અનંત આકાશના બહુમધ્ય-ભાગમાં સ્થિત અને અંતે ત્રણ મહાવાતવલયોથી વેષ્ટિત જીવાદિ છ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે તેને 'લોક' કહે છે અથવા જ્યાં જીવ-પુદ્ગલાદિ છ પ્રકારના દ્રવ્યનું [1]અવલોકન કરવામાં આવે- દેખવામાં આવે- તે બધો લોક છે, અને તેના ઊર્ધ્વ, મધ્ય, અધઃલોકના ભેદથી ત્રણ ભેદ છે, જેની 'ત્રિલોક' સંજ્ઞા છે. આ ત્રિભાગરૂપ લોકથી બહારનું જે ક્ષેત્ર છે અને જેમાં સર્વતઃ અનંત આકાશ સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી તેને 'અલોક' કહે છે. લોક-અલોકમાં સંપૂર્ણ જ્ઞેય-તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જવાથી તેમાંજ જ્ઞેય-તત્ત્વની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે 'જ્ઞેય-તત્ત્વ લોક-અલોક છે'—લોક-અલોકથી ભિન્ન અથવા બહાર બીજો કોઈ 'જ્ઞેય' પદાર્થ છે જ નહિ. સાથોસાથ જ્ઞેય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી અને જ્ઞાનની સીમા બહાર જ્ઞેયનું કોઈ અસ્તિત્વ ન બની શકવાથી એવું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે 'જ્ઞાન જ્ઞેય-પ્રમાણ' છે. જ્ઞેય લોક-અલોક પ્રમાણ છે તો જ્ઞાન પણ લોક-અલોકપ્રમાણ ઠર્યું અને તેથી જ્ઞાન લોક-અલોકની જેમ સર્વગત (વ્યાપક) હોવું જોઈએ. તેથી જ

---

૧. જૈનવિજ્ઞાન અનુસાર જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશ એ છ દ્રવ્ય છે. એના સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી. બીજા જે દ્રવ્યોની લોકમાં કલ્પના કરવામાં આવે છે તે બધાનો સમાવેશ આમાં જ થઈ જાય છે. એ નિત્ય અને અવસ્થિત છે–પોતાની છની સંખ્યાનો કદી પરિત્યાગ કરતા નથી. એમાં પુદ્ગલ સિવાયના બાકીના બધા દ્રવ્ય અરૂપી છે અને આ બધાની ચર્ચાથી પ્રાયઃ બધા જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો ભરેલા છે.

પ્રાચીન આચાર્ય શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યદેવે પણ પ્રવચનસારની 'आदा णाणपमाणं ગાથામાં 'तम्हा णाणं तु सव्व गयं' આ વાક્ય દ્વારા જ્ઞાનને 'સર્વગત' બતાવ્યું છે.

જ્યારે આત્મા જ્ઞાન-પ્રમાણ છે અને જ્ઞાન જ્ઞેય-પ્રમાણ હોવાથી લોકાલોક-પ્રમાણ તથા સર્વગત છે ત્યારે આત્મા પણ સર્વગત થયો. અને એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે આત્મા પોતાના જ્ઞાન-ગુણ સહિત સર્વગત (સર્વવ્યાપક) હોવાથી લોકાલોકને જાણે છે અને તેથી લોકાલોકના જ્ઞાતા જે જે સર્વજ્ઞ અથવા કેવળજ્ઞાની (કેવળી) છે તે સર્વગત હોવાથી જ લોકાલોકને જાણે છે. પરંતુ આત્મા સદા સ્વાત્મપ્રદેશોમાં સ્થિત રહે છે-સંસાર અવસ્થામાં આત્માનો કોઇ પ્રદેશ પગથી માથા સુધી આ આત્મદેહમાંથી બહાર જતો નથી અને મુક્ત અવસ્થામાં શરીરનો સંબંધ સદાને માટે છૂટી જતાં આત્માના પ્રદેશ લગભગ અંતિમ શરીરના આકાર સહિત લોકના અગ્રભાગે જઇને સ્થિત થઈ જાય છે ત્યાંથી પછી કોઇ પણ પ્રદેશ કોઈ પણ સમયે સ્વાત્મામાંથી બહાર નીકળીને અન્ય પદાર્થોમાં જતો નથી. તેથીજ આવા શુદ્ધાત્માઓ અથવા મુક્તાત્માઓને 'સ્વાત્મસ્થિત' કહેવામાં આવ્યા છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક માનવામાં આવ્યા નથી; સાથોસાથ 'સર્વગત' પણ કહેવામાં આવ્યા છે; જેમ કે 'स्वात्मस्थितः सर्वगतः समस्तव्यापारवेदी विनिवृत्तसंगः[1]' આ વાક્યોમાં પ્રગટ છે. તો પછી તેમના આ સર્વગતપણાનું શું રહસ્ય છે અને તેમનું જ્ઞાન એક જગ્યાએ સ્થિત હોવા છતાં સર્વ જગત્‌ના પદાર્થોને યુગપદ્ કેવી રીતે જાણે છે? એ એક મર્મની વાત છે, જેને સમન્તભદ્ર સ્વામીએ સમીચીન-ધર્મશાસ્ત્રના મંગળપદ્યમાં શ્રી વર્ધમાન સ્વામી માટે યોજેલ નીચેના વિશેષણ વાક્યદ્વારા થોડામાં જ વ્યક્ત કરી દીધું છે—

सालोकानां त्रिलोकानां यद्विधा दर्पणायते ।

આ વાક્યમાં જ્ઞાનને દર્પણરૂપે બતાવીને અથવા દર્પણની ઉપમા આપીને એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે દર્પણ પોતાના સ્થાનેથી ખસીને પદાર્થોની પાસે જતું નથી કે તેમાં પ્રવેશ પામતું નથી અને ન તો પદાર્થ પણ પોતાના સ્થાનમાંથી ખસીને દર્પણ પાસે આવે છે અને તેમાં પ્રવેશ પામે છે; છતાં પણ પદાર્થ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થઇને પ્રવેશ્યા હોય તેમ લાગે છે અને દર્પણ પણ તે પદાર્થોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરતું થકું, તદ્‌ગત અને તે પદાર્થોના આકારરૂપ પરિણમેલું જણાય છે, અને આ બધું દર્પણ તથા પદાર્થોની ઇચ્છા વિના જ વસ્તુ-સ્વભાવથી થાય છે. તેવી જ રીતે વસ્તુ-સ્વભાવથીજ શુદ્ધાત્મા કેવળીના કેવળજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં અલોક સહિત સર્વ પદાર્થ પ્રતિબિંબિત થાય છે અને આ દૃષ્ટિએ તેમનું તે નિર્મળ જ્ઞાન આત્મપ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વગત ન

---

૧. જુઓ, શ્રી ધનંજય-કૃત 'વિષાપહાર-સ્તોત્ર.'

અગ્નિ મોજુદ હોય, દાહ્ય-ઇન્ધન પણ મોજુદ હોય, તેને બાળવામાં અગ્નિને કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ પણ ન હોય અને છતાં પણ તે અગ્નિ તે દાહ્યનો દાહક ન હોય એમ માની શકતું નથી, તેવી જ રીતે ઉક્ત અપ્રતિહત જ્ઞાનજ્યોતિના ધારક કેવળજ્ઞાની હોય અને તે કોઈ પણ જ્ઞેયના વિષયમાં અજ્ઞાની રહી શકે એમ પણ માની શકતું નથી. એજ આશય શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી કૃત આપ્તમીમાંસાની અપૂર્વ ટીકા અષ્ટસહસ્રીમાં શ્રી વિદ્યાનન્દ સ્વામીએ નીચેના પ્રાચીન વાક્ય દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે—

"ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धने ।
दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यादसति प्रतिबन्धने ॥"

માટે કેવળજ્ઞાની શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામીના જ્ઞાનદર્પણમાં અલોક સહિત ત્રણે લોક પ્રતિભાસિત થવામાં બાધાનું કોઈ સ્થાન નથી; કારણ કે તેઓ ઘાતી-કર્મમળ દૂર કરીને નિર્ધૂતકલિલાત્મા થયા છે. ૧૯.

આત્માથી જ્ઞાન-જ્ઞેયને અધિક માનવાથી દોષાપત્તિ.

यद्यात्मनोऽधिकं ज्ञानं ज्ञेयं वापि प्रजायते ।
लक्ष्य-लक्षणभावोऽस्ति तदानीं कथमेतयोः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—(यदि) જો (आत्मनः) આત્માથી (ज्ञानं ज्ञेयं वापि) જ્ઞાન અથવા જ્ઞેય પણ (अधिकं) અધિક (प्रजायते) હોય છે એમ માનવામાં આવે (तदानीं) તો (एतयोः) આ બન્નેમાં-આત્મા અને જ્ઞાનમાં-(लक्ष्य-लक्षण-भावो) લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ (कथं अस्ति) કેવી રીતે બની શકે ?-બની શકતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માથી જ્ઞાન તથા જ્ઞેય પણ અધિક હોય તો બન્નેમાં લક્ષ્ય-લક્ષણ ભાવ ઘટે નહિ એ વાત કહેવામાં આવી છે. જેનું લક્ષ કરવામાં આવે-અનેક મળેલા પદાર્થોમાંથી જુદાપણાના જ્ઞાનનો વિષય બનાવવામાં આવે- તેને 'લક્ષ્ય' કહે છે અને જેના વડે લક્ષ કરવામાં આવે તે વ્યાવર્તક (ભિન્નતા-બતાવનાર) હેતુને 'લક્ષણ' કહે છે. લક્ષણ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષથી રહિત હોવું જોઈએ; ત્યારે જ તે લક્ષ્યને સારી રીતે ઓળખાવી શકે, અન્યથા નહિ. લક્ષ્યના એકદેશમાં રહેનાર લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષથી, લક્ષ્યની બહાર અલક્ષ્યમાં પણ પ્રાપ્ત થનાર લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષથી અને લક્ષ્યમાં જેનું રહેવું બાધિત છે તે અસંભવ દોષથી દૂષિત કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન આત્માનું લક્ષણ

છે જેનો સામાન્ય વેદન તથા વિશેષ-વેદન રૂપ દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગના નામે આ જ અધિકારના ૭મા-૮મા પદ્યોમાં નિર્દેશ થયો છે. આત્માથી (લક્ષ્યથી) જ્ઞાન (લક્ષણ) અધિક હોતાં જ્ઞાન-લક્ષણ 'અતિવ્યાપ્તિ' દોષથી દૂષિત થાય છે અને તેથી તેમાં લક્ષણ-ભાવ ઘટિત થતો નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માથી જ્ઞેય અધિક હોતાં જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ ન રહેતાં જ્ઞેયથી ઓછું થયું અને તેથી 'અવ્યાપ્તિ' દોષથી દૂષિત થયું; આત્મા પણ જ્ઞેય છે એ સિવાય જ્ઞેય હોય અને જ્ઞાન ન હોય એ વાત અસંગત જણાય છે; કારણ કે જે જ્ઞાનનો વિષય હોય તે તે જ 'જ્ઞેય' કહે છે. જ્ઞાન વિના જ્ઞેયનુ અસ્તિત્વ બનતું નથી તે બાધિત ઠરે છે. ૨૦.

જ્ઞેય-ક્ષિપ્ત જ્ઞાનની વ્યાપકતાનું સ્પષ્ટીકરણ

[1]क्षीरंक्षिप्तं यथा क्षीरमिन्द्रनीलं स्वतेजसा ।
ज्ञेयक्षिप्तं तथा ज्ञानं ज्ञेयं[2] व्याप्नोति सर्वतः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (क्षीरक्षिप्तं) દૂધમાં પડેલ (इन्द्रनीलं) ઇન્દ્રનીલમણિ (स्वतेजसा) પોતાના તેજથી (क्षीरं) દૂધમાં (व्याप्नोति) ચારે તરફ વ્યાપી જાય છે-પોતાના તેજ જેવું નીલું બનાવી લે છે-(तथा) તેવીજ રીતે (ज्ञेयक्षिप्तं) જ્ઞેયની મધ્યમાં રહેલ (ज्ञानं) જ્ઞાન પોતાના પ્રકાશથી (ज्ञेयं) જ્ઞેય સમૂહને (सर्वतः) સર્વ તરફથી વ્યાપીને તેને પ્રકાશિત કરે છે-પોતાનો વિષય બનાવી લે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'इन्द्रनीलं' પદ તે સાતિશય મહાનીલ રત્નનું વાચક છે જે ખૂબ તેજસ્વી હોય છે. તેને જ્યારે કોઈ દૂધથી ભરેલ કડાઇ જેવા વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે દૂધના વર્તમાન રૂપનો તિરસ્કાર કરી તેને ચારે તરફથી પોતાના તેજ દ્વારા નીલું બનાવી દે છે. તેવીજ રીતે જ્ઞેયોની વચ્ચે સ્થિત કેવળજ્ઞાન પણ પોતાના તેજથી અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરી સમસ્ત જ્ઞેયોમાં જ્ઞેયાકાર રૂપે વ્યાપ્ત થયું થકું તેમને પ્રકાશિત કરે છે.

---

૧. रयणमिह इंदणीलं दुद्धज्झसियं जहा सभासाए ।
अभिभूय तं पि दुद्धं वट्टदि तह णाणमत्थेसु ॥ ३० ॥—પ્રવચનસાર
जह पउमरायरयणं खित्तं खीरे पभासयदि खीरं ।
तह देही देहत्थो सदेहं संपभासयदि ॥—પંચાસ્તિકાય. ૩૩

૨. मु. ज्ञेयं ज्ञानं ।

દૂધથી ભરેલા જે મોટા પાત્રમાં ઇન્દ્રનીલ રત્ન પડેલું હોય છે તેના મોટા ભાગમાં જો કે તે સ્થિત હોય છે અને તેનો કોઈ પણ પરમાણુ તેમાંથી નીકળીને બીજે જતો નથી છતાં પણ એના તેજમાં એવી વિચિત્રતા છે કે તે આખા દૂધને પોતાના રંગે રંગી દે છે અને દૂધનો કોઇ પણ પરમાણુ વાસ્તવમાં નીલો થઈ જતો નથી. જો નીલમણિને દૂધમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો દૂધ જેમનું તેમ પોતાના સ્વાભાવિક રંગમાં રહેલું દેખાય છે. નીલરત્નની પ્રભાના સંસર્ગથી ક્યાંય પણ તેમાં કોઈ વિકાર દેખાતો નથી. એવી જ હાલત જ્ઞાન તથા જ્ઞેયોની છે, જ્ઞેયોની મધ્યમાં સ્થિત કેવળજ્ઞાન જો કે વાસ્તવમાં પોતાના આત્મપ્રદેશોમાં જ સ્થિત હોય છે અને આત્માનો કોઈ પણ પ્રદેશ આત્માથી અલગ થઈને બાહ્ય પદાર્થોમાં જતો નથી; છતાં પણ તેના કેવળજ્ઞાનમાં તેજનું એવું માહાત્મ્ય છે કે તે બધા પદાર્થોને પોતાની પ્રભાથી જ્ઞેયાકાર રૂપે વ્યાપ્ત કરી તે પદાર્થોમાં પોતાના પ્રદેશો સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યું હોય એવું જણાય છે; જ્યારે દર્પણમાં તેની સ્વચ્છતાને વશે પ્રતિબિંબિત પદાર્થોની જેમ તેવું કાંઈ પણ નથી. માટે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનું જ્ઞેયોમાં અને જ્ઞેયો (પદાર્થો) નું જ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યે આ વાતને અધિક સ્પષ્ટ કરતાં પ્રવચનસારમાં લખ્યું છે—

जदि ते ण संति अट्ठ णाणे णाणं णा होदि सव्वगयं ।
सव्वगयं वा णाणं कहं ण णाणट्ठिया अट्ठा ॥ ३१ ॥

'જો તે પદાર્થ કેવળજ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ ન રાખતા હોય– ન ઝળકતાં હોય–તો કેવળજ્ઞાનને સર્વગત કહી શકાતું નથી અને જ્ઞાન જો સર્વગત છે તો પદાર્થોને જ્ઞાનમાં સ્થિત કેવી રીતે ન કહેવાય ?– કહેવા જ પડે.'

આ રીતે આ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયોની અને જ્ઞેયોમાં જ્ઞાનની સ્થિતિ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી જ્ઞાન પોતામાં અને જ્ઞેય પોતામાં સ્થિત છે. દર્પણમાં પ્રતિબિંબ અને પ્રતિબિંબમાં દર્પણની જેમ એકના અસ્તિત્વ નો બીજામાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ૨૧.

જ્ઞેયને જાણતું જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થતું નથી.

[1]चक्षुर्गृह्णद्यथारूपं रूपरूपं न जायते ।
ज्ञानं जानन्तथा ज्ञेयं ज्ञेयरूपं न जायते ॥ २२ ॥

૧. णाणी णाणसहाओ अट्ठा णेयप्पगा हि णाणिस्स ।
रूवाणि व चक्खूणं णेवाण्णोण्णेसु वट्टंति ॥ २८ ॥—પ્રવચનસાર

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (चक्षुः) આંખ (रूपं) રૂપને (गृह्णन्) ગ્રહણ કરતી થકી (रूपरूपं) રૂપમય (न जायते) થઈ જતી નથી (तथा) તેમ (ज्ञानं) જ્ઞાન (ज्ञेयं) જ્ઞેયને (जानन्) જાણતું થકું (ज्ञेयरूपं) જ્ઞેયરૂપ (न जायते) થઈ જતું નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં આંખના ઉદાહરણદ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે જે પદાર્થને જ્ઞાન જાણે છે તે પદાર્થરૂપે થઈ જતું નથી; જેવી રીતે આંખ જે રંગ-રૂપને જુએ છે તે રૂપે સ્વયં થઈ જતી નથી. સારાંશ એ છે કે દેખવા-જાણવાનું કામ તદ્રૂપ પરિણમનનું નથી. ૨૨

જ્ઞાન સ્વભાવથી દૂરવર્તી પદાર્થોને પણ જાણે છે.

दवीयांसमपि ज्ञानमर्थं वेत्ति निसर्गतः।
[1]अयस्कान्तः स्थितं दूरे नाकर्षति किमायसम्[2] ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञानं) જ્ઞાન (दवीयांसमपि अर्थं) દૂરવર્તી પદાર્થોને-ક્ષેત્ર-કાળાદિની દૃષ્ટિએ દૂરસ્થિત પદાર્થ-સમૂહને-પણ (निसर्गतः) સ્વભાવથી (वेत्ति) જાણે છે. (किम् अयस्कान्तः) શું લોહચુંબક (दूरे स्थितं) દૂર રહેલ (आयसम्) લોઢાને (न आकर्षति) પોતાની તરફ ખેંચતું નથી ?—ખેંચે જ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં લોહચુંબકના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેમ લોહચુંબક દૂર રહેલ બીજા લોઢાને સ્વભાવથી પોતાની તરફ ખેંચી લે છે તેવી જ રીતે કેવળજ્ઞાન પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અને કાળની અપેક્ષાએ દૂરવર્તી પદાર્થોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરીને તેમને નિકટમાં રહેલા વર્તમાનની જેમ જાણે છે, એ તેનો સ્વભાવ છે. આમાં કોઈ એ શંકા કરી શકે કે ચુંબકની શક્તિ તો સીમિત છે, તેની શક્તિ-સીમામાં જ્યારે લોહું સ્થિત હોય ત્યારે જ તે તેને ખેંચીને પોતાની સાથે ચોંટાડી દે છે, જ્યારે લોહું સીમાથી બહાર હોય છે ત્યારે તેને ખેંચી શકતું નથી; તો શું કેવળજ્ઞાન પણ સીમિત ક્ષેત્રકાળના પદાર્થોને જ પોતાનો વિષય બનાવે છે ? એનું સમાધાન એટલું જ છે કે દૃષ્ટાન્ત

---

૧. आ अयः स्कांतः।
૨. व्या. किमायसं।

ફક્ત સમજવા માટે એકદેશ [illegible] જ્ઞાનની [illegible] શક્તિ સમજી લેવી ન જોઈએ. તેમાં [illegible] અંત-રિત જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પોતાની [illegible] જાણ-વાની–અનંતાનંત શક્તિ છે–તેની [illegible] શકતો નથી. તેથી જ જ્ઞાનને 'સર્વગત' કહ્યું છે. તે પોતાના આત્મપ્રદેશોની અપેક્ષાએ નહિ પરંતુ પ્રકાશની અપેક્ષાએ સર્વગત છે. ૨૩

જ્ઞાન સ્વભાવથી સ્વ–પરને જાણે છે.

ज्ञानमात्मानमर्थं च परिच्छित्ते स्वभावतः ।
दीप उद्योतयत्यर्थं स्वस्मिन्नान्यमपेक्षते ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञानं) જ્ઞાન (आत्मानम्) આત્માને (પોતાને) (च अर्थं) અને પદાર્થ સમૂહને (स्वभावतः) સ્વભાવથી જ (परिच्छित्ते) જાણે છે. જેમ (दीपः) દીપક સ્વભાવથી (अर्थं) અન્ય પદાર્થ સમૂહને (उद्योतयति) પ્રકાશિત કરે છે તેમ (स्वस्मिन्) પોતાના પ્રકાશનમાં (अन्यं) અન્ય પદાર્થની (न अपेक्षते) અપેક્ષા રાખતો નથી–પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે. ૨૪

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન દૂરવર્તી પદાર્થોને પણ જાણે છે, ભલે તે દૂરપણું ક્ષેત્રસંબંધી હોય કે કાળસંબંધી. ત્યાં એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જ્ઞાન પરનેજ સ્વભાવથી જાણે છે કે પોતાને પણ જાણે છે? આ પદ્યમાં દીપકના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે દીપક પર પદાર્થોનું ઉદ્યોતન કરે છે તેવી જ રીતે પોતાનું પણ ઉદ્યોતન (પ્રકાશન) કરે છે–પોતાના પ્રકાશનમાં કોઈ પ્રકારે પરની અપેક્ષા રાખતો નથી–તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ પોતાને તથા પર પદાર્થ સમૂહને સ્વભાવથી જ જાણે છે–પોતાને અથવા આત્માને જાણવામાં કોઈ બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી. ૨૪

ક્ષાયિક–ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોની સ્થિતિ

क्षायोपशमिकं ज्ञानं कर्मापाये निवर्तते ।
प्रादुर्भवति जीवस्य नित्यं क्षायिकमुज्ज्वलम् ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થઃ—(जीवस्य क्षायोपशमिकं ज्ञानं) આત્માનું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન (कर्मापाये) કર્મોનો-જ્ઞાનાવરણાદિ વિવક્ષિત કર્મ પ્રકૃતિઓનો-નાશ થતાં (निवर्तते) નાશ પામે છે અને (क्षायिकमुज्ज्वलम) જે નિર્મળ ક્ષાયિકજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન છે તે (नित्यं) સદા (प्रादुर्भवति) ઉદયને પ્રાપ્ત રહે છે-બધા કર્મોનો નાશ થઇ જવા છતાં પણ તેનો કદી નાશ થતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનોના ઉદય-અસ્તનો નિયમ બતાવ્યો છે—લખ્યું છે કે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો જે કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષય-ઉપશમાદિરૂપ નિમિત્તને પામીને ઉદય પામે છે તે કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થતાં અસ્ત પામે છે; પરંતુ કેવળજ્ઞાન એક વાર ઉદય પામ્યા પછી કદી અસ્ત પામતું નથી, સદા ઉદયમાન જ રહે છે, એ બન્નેમાં મોટું અંતર છે. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની સ્થિતિ નિમિત્ત-ભૂત કર્મોની સ્થિતિ બદલવાથી બદલતી રહે છે પરંતુ કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિમાં કોઈ પરિ-વર્તન થતું નથી-તે ત્રણકાળ અને ત્રણલોક-વિષયક સમસ્ત જ્ઞેયોને યુગપદ્ જાણ્યા કરે છે. ૨૫.

કેવળજ્ઞાનની ત્રિકાળગોચર બધા સત્-અસત્ પદાર્થોને યુગપદ જાણવામાં પ્રવૃત્તિ.

[1]सन्तमर्थमसन्तं च काल-त्रितय-गोचरम् ।
अवैति युगपज्ज्ञानम व्याघातमनुत्तमम् ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञानमव्याघातमनुत्तमम्) (ક્ષાયિક) જ્ઞાન કે જે અવ્યાઘાતી છે-પોતાના વિષયમાં કોઇ પણ પરપદાર્થથી બાધિત થતું નથી, રોકાતું નથી—અને અનુત્તમ છે-જેનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજી કોઇ વસ્તુ કે જ્ઞાન નથી-તે (काल-त्रितय गोचरम) ત્રિકાળ વિષયક (सन्तम् अर्थं असन्तं) સત્-અસત્ બધા પદાર્થો ને (युगपत्) એકી સાથે (अवैति) જાણે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં જે જ્ઞાનને અવ્યાબાધ અને અનુત્તમ બતાવવામાં આવ્યું છે તે તેજ ક્ષાયિકજ્ઞાન છે જેને પાછળના પદ્યમાં ઉજ્જવળ (પરમ નિર્મળ) અને કદી અસ્ત

---

१. तक्कालिगेव सव्वे सदसब्भूदा हि पज्जया तासिं ।
वट्टंते ते णाणे विसेसदो दव्वजादीणं ॥ ३७ ॥—પ્રવચનસાર

ન થતાં સદા ઉદિત રહેનાર અને સ્વરૂપ [illegible] જ્ઞાનનો એ મહિમા અથવા વિશેષતા છે કે જે [illegible] અને [illegible] પદાર્થોને એકી સાથે પોતાનો વિષય બનાવે છે [illegible] સદા અબાધિત વિષયવાળું છે—કોઈ પણ પરપદાર્થ તેને તેના [illegible] પદાર્થોને જાણવામાં કદી બાધક બનતા નથી. ૨૬

સત્ અને અસત્ પદાર્થ કયા ?

[2]असन्तस्ते मता दक्षैरतीता भाविनश्च ये ।
वर्तमानाः पुनः सन्तस्त्रैलोक्योदरवर्तिनः ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—(त्रैलोक्योदरवर्तिनः) ત્રણ લોકની મધ્યમાં (ये) જે પદાર્થો (अतीताः) અતીત છે-ભૂતકાળમાં તત્કાલીન પર્યાય-દૃષ્ટિથી જેમનું અસ્તિત્વ હતું-(च भाविनः) અને જે ભાવી છે-ભવિષ્યકાળમાં તત્કાલીન પર્યાય-દૃષ્ટિએ જેમનું અસ્તિત્વ હશે-તેને (दक्षैः) વિવેકમાં નિપુણ પુરુષોદ્વારા (असन्तः मताः) અસત્-અવિદ્યમાન માનવામાં આવ્યા છે (पुनः वर्तमानाः सन्तः) અને જે વર્તમાન છે-પોતાની વર્તમાન સમય-સંબંધી પર્યાયમાં સ્થિત છે-તેમને સત-વિદ્યમાન-માનવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે સત્ (વિદ્યમાન) તથા અસત્ પદાર્થોને યુગપદ્ જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેને આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જે અતીત (ભૂત) તથા અનાગત (ભવિષ્ય) કાળનો વિષય છે તેને અસત્ બતાવ્યા છે અને જે વર્તમાન કાળનો વિષય છે તે સત્ છે. ત્રણેય કાળના આ વિષય ત્રણે લોકના ઉદરમાં રહેનાર છે-કોઈ પણ લોક એવો નથી જ્યાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનરૂપે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ન હોય. ૨૭

ભૂત-ભાવી પદાર્થોને જાણવાનું રૂપ.

अतीता भाविनश्चार्थाः स्वे स्वे काले यथाखिलाः ।
वर्तमानास्ततस्तद्वद्वेत्ति तानपि केवलम् ॥ २८ ॥

---

૨. जे णेव हि संजाया जे खलु णट्ठा भवीयपज्जाया ।
ते होंति असब्भूदा पज्जाया णाण पच्चक्खा ॥ ३८ ॥—પ્રવચનસાર

શબ્દાર્થ:—(ततः) તેથી-સત્-અસત્‌ની ઉક્ત લક્ષણ દૃષ્ટિથી-(अखिलाः अतीताः भाविनः च अर्थाः) સર્વ અતીત અને અનાગત પદાર્થ (स्वे स्वे काले) પોત પોતાના કાળે (यथा वर्तमानाः) જે રૂપે વર્તે છે (तानपि) તેમને પણ (केवलम्) કેવળજ્ઞાન (तद्वत् वेत्ति) તે જ રૂપે જાણે છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે અતીત-અનાગત પદાર્થોને યુગપદ્ જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેને કેવળજ્ઞાન કેવા રૂપે જાણે છે તે આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે-લખ્યું છે કે અતીત-અનાગત પદાર્થ પોત પોતાના કાળે જે પ્રકારે વર્તતા હોય છે તેમને પણ કેવળજ્ઞાન તેમના તત્કાલીન વર્તમાન રૂપની જેમ જાણે છે, નહિ કે ફક્ત વર્તમાન કાળના પદાર્થોને વર્તમાનની જેમ જાણે છે. જે આજે ભૂત છે તે કાલે વર્તમાન હતું અને જે આજે વર્તમાન છે તે કાલે ભૂત થઈ જશે. ભૂતને સ્મૃતિદ્વારા અને ભવિષ્યને કોઇ નિમિત્તની સહાયથી કેવળજ્ઞાન જાણતું નથી, તેની સામે દ્રવ્યોની બધી પર્યાયો વર્તમાનની જેમ સ્પષ્ટ ખુલેલી હોય છે, તેથી જ તે તેમને યુગપદ્ જાણનાર બની શકે છે. ૨૯

જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોમાં યુગપદ પ્રવૃત્ત ન થવાથી દોષાપત્તિ.

सर्वेषु यदि न ज्ञानं यौगपद्येन वर्तते. ।
तदेकमपि जानाति पदार्थं न कदाचन ॥ २९ ॥
एकत्रापि यतोऽनन्ताः पर्यायाः सन्ति वस्तुनि ।
क्रमेण जानता सर्वे ज्ञायन्ते कथ्यतां कदा ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ:—(यदि) જો (ज्ञानं) (કેવળ) જ્ઞાન (सर्वेषु) સર્વ પદાર્થોમાં (यौगपद्येन) યુગપદ્‌રૂપે (न वर्तते) વર્તતું ન હોય-બધાને એકસાથે જાણતું ન હોય-તો (तत) તે (एकमपि पदार्थं) એક પણ વસ્તુને (कदाचन न जानाति) કદી જાણતું નથી; (यतः) કારણ કે (एकत्रापि वस्तुनि) એક વસ્તુમાં પણ (अनन्ताः पर्यायाः सन्ति) અનંત પર્યાયો હોય છે (क्रमेण जानता) ક્રમથી જાણતાં (सर्वे) તે બધી પર્યાયો (कदा ज्ञायन्ते कथ्यतां) ક્યારે જણાય તે બતાવો. પર્યાયોના જ્ઞાનનો અંત ન આવવાથી કદી પણ એક વસ્તુને પુરૂં જાણવાનું બની શકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદ્યોમાં ત્રિલોક-સ્થિત ત્રિકાળગત સર્વપદાર્થોને યુગપદ્‌જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે. આ પદ્યોમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જો કેવળજ્ઞાન

તે બધા પદાર્થોને યુગપદ્ ન જાણતું હોય તો એમ કહેવું પડે કે તે એક પદાર્થને પણ પૂરું જાણતું નથી; કારણકે એક પદાર્થમાં પણ અનંત પર્યાયો હોય છે. ક્રમે ક્રમે તેમને જાણતાં બધા પર્યાયોને તે ક્યારે જાણી શકે? ક્યારેય નહિ. જો આ રીતે એક દ્રવ્યની અનંત પર્યાયો કદી પણ પૂરી જાણવામાં ન આવે તો એક દ્રવ્યને પૂરું જાણવાનું કેવી રીતે કહી શકાય? ન કહી શકાય. અને એ એક મોટો દોષ આવશે. જો એક દ્રવ્યની પર્યાયોને ક્રમેક્રમે જાણતાં તેમને જાણવાનો અંત માનવામાં આવે તો ત્યારપછી દ્રવ્યને પર્યાય રહિત માનવું પડશે અને પર્યાય રહિત માનવું પડશે અને પર્યાય રહિત માનવાનો અર્થ થાય દ્રવ્યનો અભાવ; કારણ કે ' गुण ' पर्ययवद् द्रव्यम् ' આ સૂત્ર વાક્ય અનુસાર ગુણ પર્યાયવાન ને 'દ્રવ્ય' કહે છે, ગુણ અને પર્યાય બન્નેમાંથી કોઈ નહિ તો દ્રવ્ય નહિ, અને દ્રવ્ય સત્ લક્ષણ[1] હોય છે તેથી તેનો કદી અભાવ થઈ શકતો નથી.[2]—ભલે પર્યાયો જળ કલ્લોલોની પેઠે સમયે સમયે બદલાતી રહે. આવી સ્થિતિ માં કેવળજ્ઞાનનું યુગપદ્ સર્વ પદાર્થોને જાણવું જ બરાબર બંધબેસે છે—ક્રમેક્રમે જાણવું નહિ. સમસ્ત બાધક કારણોનો અભાવ થઈ જવાથી કેવળજ્ઞાન જાણવાની અનંતાનંત શક્તિથી સંપન્ન છે, તેમાં સર્વદ્રવ્ય પોતપોતાની અનંત પર્યાયોની સાથે એવી રીતે ઝળકે છે જેમ દર્પણમાં પદાર્થોનો સમૂહ ઝળક્યા કરે છે.[3]

જે જ્ઞાન પદાર્થોને ક્રમથી જાણે છે તે ન તો નિત્ય હોય છે, ન ક્ષાયિક અને ન સર્વગત; જે વાત શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યે પ્રવચનસારની નીચેની ગાથામાં વ્યક્ત કરી છે—

> अप्पज्जदि जदि णाणं कमसो अट्ठे पडुच्च णाणिस्स ।
> तं णेव हवदि णिच्चं ण खाइगं णेव सव्वगदं ॥ ५० ॥

તે ક્રમવર્તી જ્ઞાન એટલા માટે નિત્ય નથી કે તે એક પદાર્થનું અવલંબન લઈને ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા પદાર્થનું ગ્રહણ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે; ક્ષાયિક એટલા માટે નથી કે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને આધીન પ્રવર્તે છે અને સર્વગત એટલા માટે નથી કે તે અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને યુગપદ્ જાણવામાં અસમર્થ છે. તેથી આવા ક્રમવર્તી પરાધીન જ્ઞાનનો સ્વામી આત્મા સર્વજ્ઞ થઈ (હોઈ) શકતો નથી. ૨૮-૩૦

---

૧ सद्द्रव्यलक्षणम् ।—ત. સૂત્ર ૫-૨૯

૨ नैवासतो जन्म सतो न नाशो ।—(સમન્તભદ્ર)

૩ तज्जयति परं ज्योतिः समं समस्तैरनन्तपर्यायैः ।
दर्पणतल इव सकला प्रतिफलति पदार्थमालिका यत्र—અમૃતચંદ્ર (પુરુ. સિ.) ॥१॥

આત્માના ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન પરમ રૂપની શ્રદ્ધાનો પાત્ર.

[1]घातिकर्मक्षयोत्पन्नं यद्रूपं परमात्मनः ।
श्रद्धत्ते भक्तितो भव्यो नाभव्यो भववर्धकः ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—(घातिकर्मक्षयोत्पन्नं) ઘાતી કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ (परमात्मनः) આત્માનું (यद्रूपं) જે પરમ રૂપ છે તેને (भव्यो) ભવ્ય જીવ (भक्तितो) ભક્તિથી (श्रद्धत्ते) શ્રદ્ધાન કરે છે, (नाभव्यो) અભવ્ય જીવ નહિ; કારણકે તે (भववर्धकः) ભવવર્ધક હોય છે—સ્વભાવથી સંસાર-પર્યાયોને વધારતો રહે છે—અને તેથી આત્માના તે પરમ રૂપની શ્રદ્ધાથી સદા વિમુખ રહે છે.

વ્યાખ્યા:— ગ્રંથના ૧૦મા પદ્યમાં એ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન કર્મના ક્ષયથી ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મ કયાં છે? અહીં તેમને 'ઘાતી' વિશેષણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. ઘાતી કર્મ ચાર છે- ૧ જ્ઞાનાવરણ, ૨ દર્શનાવરણ, ૩ મોહનીય અને ૪ અંતરાય. તેથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન, કેવળજ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષયથી જ ઉત્પન્ન નથી થતાં પણ મોહનીય અને અંતરાય કર્મોના ક્ષયની પણ સાથે અપેક્ષા રાખે છે. આ ચારે કર્મો મૂળમાંથી નષ્ટ થાય ત્યારે જ આત્માનું તે પરમરૂપ વિકાસ પામે છે જે અનંત દર્શન-જ્ઞાન-સુખ-વીર્ય ચતુષ્ટયાત્મક સર્વજ્ઞનું રૂપ છે.[2] આ રૂપ પ્રત્યે ભવ્યજીવને ખૂબ ભક્તિભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા હોય છે; કારણકે તે પોતાનું પણ એ રૂપ સમજે છે અને જ્યારે અવસર મળે છે ત્યારે તેના વિકાસનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ અભવ્ય જીવ તેની શ્રદ્ધા કરતો નથી; કેમ કે સ્વભાવથી જ ભવવર્ધક-સંસાર ચક્રને વધારનાર ભવાભિનન્દી હોય છે. ૩૧.

આત્માના પરમરૂપની શ્રદ્ધા કરનારને અવ્યય પદની પ્રાપ્તિ.

यत्सर्वार्थवरिष्ठं यत्क्रमातीतमतीन्द्रियम् ।
[3]श्रद्दधात्यात्मनो रूपं स याति पदमव्ययम् ॥ ३२ ॥

---

१ जेण विजाणदि सव्वं पेच्छदि सो तेण सोक्खमणुहवदि ।
इदि तं जाणदि भविओ अभव्वसत्तो ण सद्दहदि ॥ १६३ ॥—પંચાસ્તિકાય

२ अस्ति वास्तव सर्वज्ञः सर्वगीर्वाणवन्दितः घाति कर्मक्षयोत्पन्नं स्पष्टानन्त चतुष्टयः ॥ —રામસેન, તત્ત્વાનુશાસન.

३. मु श्रद्दध्यात्मनो ।

શબ્દાર્થઃ—(यत्सर्वार्थवरिष्ठं) જે સર્વ પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, (यत् क्रमातीतम्) જે ક્રમાતીત છે-ક્રમવર્તી નથી અથવા આદિ મધ્ય અન્તથી રહિત છે-અને (अतीन्द्रियम्) અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ગોચર નથી-(श्रद्धात्मनो रूपं) તે આત્માના (परमं) રૂપને જે શ્રદ્ધે છે (स) તે (पदमव्ययम्) અવિનાશી પદ-મોક્ષને (याति) પામે છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં આત્માના ઘાતીકર્મના નાશથી ઉત્પન્ન જે પરમ રૂપનું શ્રદ્ધાન કરનાર ભવ્યજીવનો ઉલ્લેખ છે તે વિષયમાં અહીં થોડું વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે આત્માના રૂપને સર્વ પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ, ક્રમરહિત અને અતીન્દ્રિય શ્રદ્ધે છે અને આવું શ્રદ્ધાન કરનાર અવ્યયપદ જે મોક્ષપદ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨.

આત્માના પરમ રૂપની અનુભૂતિનો માર્ગ.

[1]निर्व्यापारीकृताक्षस्य यत्क्षणं भाति पश्यतः ।
तद्रूपमात्मनो ज्ञेयं शुद्धं संवेदनात्मकम् ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થઃ—(निर्व्यापारीकृताक्षस्य) ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને રોકીને (यत्क्षणं पश्यतः) ક્ષણ ભર અંતર્મુખ થઇને દેખનાર યોગીને (भाति) જે રૂપ દેખાય છે (तद्रूपमात्मनो शुद्धं संवेदनात्मकं ज्ञेयं) તેને આત્માનું શુદ્ધ સંવેદનાત્મક (જ્ઞાનાત્મક) રૂપ જાણવું જોઈએ.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં આત્માને સાક્ષાત્ રૂપે અનુભવવાની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે અને તે એ કે બધી ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર રહિત કરીને-ઇન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ રોકીને-સાથે મનને પણ નિર્વિકલ્પ કરીને-જે થોડી ક્ષણો માટે અંતરંગમાં દેખાય છે તે આત્માનું રૂપ છે કે જે શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. અહીં મનને નિર્વિકલ્પ કરવાની વાત જો કે મૂળમાં નથી પરંતુ ઉપલક્ષણથી ફલિત થાય છે; કારણ કે મન ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિમાં સમર્થ છે.[2] મન સવિકલ્પ અથવા ચંચળ રહે અને ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઇ જાય એમ ઘણું કરીને બનતું નથી. શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે પણ સમાધિતંત્રમાં 'स्तिमितेनान्त-

---

१ सर्वेन्द्रियाणि संयम्य स्तिमितेनान्तरात्मना ।
यत्क्षणं पश्यतो भाति तत्तत्त्वं परमात्मनः ॥ ३० ॥—સમાધિતન્ત્ર.

२ इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च मनः प्रभु ।
मन एव जयेत्तस्माज्जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ ७६ ॥—રામસેન, તત્ત્વાનુશાસન.

रात्मना' અને ઇષ્ટોપદેશમાં 'एकाग्रत्वेन चेतसः' પદદ્વારા આજ વાત વ્યક્ત કરી છે. એટલું જ નહિ, પ્રકૃત ગ્રંથમાં પણ તેનો આગળ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે—

निषिध्य स्वार्थतोऽक्षाणि विकल्पातीत चेतसः ।
तद्रुपं स्पष्टमाभाति कृताभ्यासस्य तत्त्वतः ॥४५॥

આ પદ્યમાં 'कृताभ्यासस्य' પદદ્વારા એક વાત વિશેષપણે કહેવામાં આવી છે અને તે એ કે એ આત્મદર્શન (એમજ સહજ-સાધ્ય નથી) અભ્યાસદ્વારા સિદ્ધ થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર રહિત અને મનને નિર્વિકલ્પ કરવાનો અભ્યાસ બરાબર વધારતા રહેવું જોઈએ. મનમાં જ્યારે રાગ-દ્વેષાદિની-કામ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-મોહ-શોક-ભયાદિની-લહેરો ન ઉઠે ત્યારે જ મન નિર્વિકલ્પ (સ્થિર) થાય છે અને આવા સ્થિર મનવાળો યોગી સાધક જ આત્મતત્ત્વના દર્શનનો અધિકારી થાય છે—બીજો કોઇ નહિ. પૂજ્યપાદાચાર્ય ના સમાધિતંત્રમાં આવેલ નીચેના વાક્યથી એ વાતનો બોધ થાય છે—

रागद्वेषादिकल्लोलैरलोलं यन्मनोजलम् ।
स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं तत्तत्वं नेतरो जनः ॥३५॥

શ્રુતદ્વારા પણ કેવળ-સમ આત્મબોધની પ્રાપ્તિ.

आत्मा स्वात्मविचारज्ञैर्नीरागी भूतचेतनैः ।
निरवद्य[1]श्रुतेनापि केवलेनेव बुध्यते ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:—(स्वात्मविचारज्ञैः) પોતાના આત્માના વિચારમાં નિપુણ (नीरागीभूतचेतनैः) રાગ-રહિત જીવો દ્વારા (निरवद्यश्रुतेनापि) નિર્દોષ શ્રુતજ્ઞાનથી પણ (आत्मा) આત્મા (केवलेनेव) કેવળજ્ઞાન સમાન (बुध्यते) જાણવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્મા એક બીજા ઉપાયથી પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જાણવામાં આવે છે એનો નિર્દેશ છે. તે ઉપાય છે નિર્દોષ શ્રુતજ્ઞાનનો અને તે ઉપાયથી જાણુ-

---

१ आ निरवद्यं

વાના અધિકારી છે તે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં [illegible] રીતે રાગાદિથી રહિત થઈ ગયો છે. [illegible] માટે રાગ દ્વેષાદિથી રહિત થવાની વાત મુખ્યપણે [illegible]વામાં આવી છે. [illegible] મન રાગ દ્વેષાદિથી આકુળ હોય તો ગમે તેટલો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે [illegible] પણ તેના દ્વારા [illegible] આત્મદર્શન થઈ શકશે નહિ. આત્મદર્શનની પાત્રતા માટે રાગ-દ્વેષાદિથી રહિત થવું આવશ્યક છે. [illegible] શકે; ઇન્દ્રિય મનનો વ્યાપાર રોકીને [illegible] નિર્મળ [illegible]જ્ઞાનદ્વારા [illegible].

જે ભાવ શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા આત્માના [illegible] છે તેમને 'શ્રુત-કેવળી' કહેવામાં આવે છે–જે શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યના [illegible] પરથી [illegible] છે.

जो हि सुएणहिगच्छइ अप्पाणमिणं तु केवलं सुद्धं ।
तं सुयकेवलिमिसिणो भणंति लोयप्पईवयरा ॥ ८ ॥—સમયસાર

આ ગાથામાં જેને 'કેવળ શુદ્ધ' કહેવામાં આવ્યા છે તેને જ પ્રવચનસારની ૩૩મી ગાથામાં 'જ્ઞાયકસ્વભાવ'[1] રૂપે બતાવ્યા છે.

જિનેન્દ્ર ભગવાનના જે શ્રુતનો–સૂત્ર રૂપ આગમનો–અહીં નિર્દેશ કર્યો છે તે પૌદ્‌ગલિક વચનો દ્વારા નિર્દિષ્ટ હોવાથી 'દ્રવ્ય શ્રુત' છે–સ્વતઃ જ્ઞાનરૂપ ન હોતાં પુદ્‌ગલના રૂપમાં છે, તેની જે જ્ઞપ્તિ–જાણકારી તે 'ભાવ-શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે. ભાવ-શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ થવાથી તે દ્રવ્ય-શ્રુતને પણ ઉપચારથી–વ્યવહારનયથી શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર તો ઉપાધિરૂપ હોવાથી છૂટી જાય છે, જ્ઞપ્તિ જ બાકી રહી જાય છે. તે જ્ઞપ્તિ કેવળજ્ઞાનીની અને શ્રુતજ્ઞાનીની આત્માના સમ્યક્ અનુભવમાં સમાન જ હોય છે, વાસ્તવમાં જ્ઞાનનો શ્રુત-ઉપાધિરૂપ ભેદ નથી. આમ શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે પ્રવચનસારની ૩૪મી ગાથાની[2] ટીકામાં વ્યક્ત કરેલ છે—

"अथ सूत्रमुपाधित्वान्नाद्रियते ज्ञप्तिरेवावशिष्यते । सा च केवलिनः श्रुतकेवलिनश्चात्मसंचेतने तुल्यैवेति नास्ति ज्ञानस्य श्रुतोपाधिभेदः ।"

---

१ जो हि सुदेण विजाणदि अप्पाणं जाणगं सहावेण ।
तं सुयकेवलिमिसिणो भणंति लोयप्पदीवयरा ॥ ३३ ॥—પ્રવચનસાર

२ सुत्तं जिणोवदिट्ठं पोग्गलदव्वप्पगेहिं वयणेहिं ।
तं जाणणा हि णाणं सुत्तस्स य जाणणा भणिया ॥ ३४ ॥

સ્વામી સમન્તભદ્રના શબ્દોમાં સ્યાદ્વાદરૂપ શ્રુતજ્ઞાન અને કેળવજ્ઞાન બન્નેના સર્વ-તત્ત્વ-પ્રકાશનમાં સાક્ષાત્-અસાક્ષાત્‌નો-પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનો-ભેદ છે-જીવાજીવાદિ તત્ત્વોને યથાર્થરૂપે જાણવામાં કોઇ અંતર નથી; કે જે દેવાગમની નીચેની કારિકાથી પ્રગટ છે-

स्याद्वाद-केवलज्ञाने सर्वतत्त्व प्रकाशने ।
भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥ ३४.

આત્માને સમ્યક્ ચારિત્ર ક્યારે થાય છે.

रागद्वेषापराधीनं यदा ज्ञानं प्रवर्तते ।
तदाभ्यधायि चारित्रमात्मनो मलसूदनम् ॥ ३५ ॥

શબ્દાર્થ:—(यदा) જ્યારે (ज्ञानं) જ્ઞાન (रागद्वेषापराधीनं) રાગદ્વેષની પરાધીનતાથી રહિત થઈને (प्रवर्तते) પ્રવર્તે છે (तदा) ત્યારે (आत्मानः) આત્માને (चारित्रं अभ्यधायि) તે ચારિત્ર થાય છે કે જે (मलसूदनम) મળનો-કર્મ-કાલિમાનો-નાશક છે.

વ્યાખ્યા:—જે વખતે જ્ઞાન રાગ-દ્વેષને આધીન પ્રવર્તતું નથી જે જ્ઞેયને જાણે છે તેમાં રાગ-દ્વેષ રૂપે પ્રવૃત્ત ન થતાં મધ્યસ્થ ભાવ ટકાવી રાખે છે-તે વખતે સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાદુર્ભૂતિ આત્મામાં સ્વત: થઈ જાય છે, તેને માટે કોઈ વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી. અને આ સત ચારિત્ર જ આત્મામાં લાગેલા કર્મમળને ધોઇ નાખવામાં સમર્થ થાય છે-કર્મમળ આ ચારિત્રના પ્રભાવથી સ્વતઃ ધોવાઈ જાય છે, તેને આત્માથી પૃથક્ થવું જ પડે છે. એથી સાર એ નીકળ્યો કે જો પોતાના આત્માને નિર્મળ કરવો અથવા રાખવો હોય તો પોતાના જ્ઞાનને રાગ-દ્વેષરૂપ કષાયને આધીન ન થવા દેવું જોઇએ, મોહ-જનિત રાગ-દ્વેષમાં બધા કષાયોનો સમાવેશ છે. રાગમાં માયા, લોભ આ બે કષાયો અને હાસ્ય, રતિ તથા કામ (વેદ) આ ત્રણ નોકષાયોનો સમાવેશ છે અને દ્વેષમાં ક્રોધ, માન આ બે કષાયો તથા અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા આ ચાર નોકષાયોનો સમાવેશ છે. જે રાગ મિથ્યાદર્શન સહિત હોય છે તેને 'મોહ' કહે છે.[1] ૩૫

---

१ रागः प्रेम रतिर्माया लोभं हास्यं च पञ्चधा ।
मिथ्यात्वभेदयुक् सोऽपि मोहो द्वेषः क्रुधादिषट् ॥—અધ્યાત્મરહસ્ય-૨૭

સ્વભાવરૂપ પરિણમેલ આત્મા જ વાસ્તવમાં મોક્ષમાર્ગ છે.

सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्र-स्वभावः परमार्थतः ।
आत्मा राग-विनिर्मुक्तो मुक्ति-मार्गो विनिर्मलः ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ:—(परमार्थतः) પરમાર્થ–નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ– (राग-विनिर्मुक्तो) રાગરહિત (विनिर्मलः) કર્મમળ રહિત અને (सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्र-स्वभावः) સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન–ચારિત્ર–સ્વભાવમાં સ્થિત (आत्मा) આત્મા (मुक्ति-मार्गो) મોક્ષમાર્ગ છે.

વ્યાખ્યા:—પરમાર્થ દૃષ્ટિએ આત્મા સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ સ્વભાવ સહિત છે. આ સ્વભાવને જ 'वत्थुसहावो धम्मो' આ સૂત્ર અનુસાર 'ધર્મ' કહેવામાં આવે છે; કે જે સમંતભદ્રસ્વામીના 'सद्दृष्टि-ज्ञान-वृत्तानि धर्मं धर्मेश्वराः विदुः' વાક્યદ્વારા જાણી શકાય છે. આ સ્વભાવ જ્યારે વિભાવ–પરિણમનમાં કારણભૂત કર્મમળ દૂર થવાથી નિર્મળતા પામે છે ત્યારે આત્મા સ્વયં રાગથી વિમુક્ત થઈ મુક્તિ માર્ગરૂપે પરિણમે છે.[1]

મુક્તિનો માર્ગ અથવા કારણ આત્માથી ભિન્ન કોઈ પર–પદાર્થ નથી. આત્માનો સ્વભાવ અહીં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર બતાવ્યો છે અને એને જ 'सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः' ઇત્યાદિ આગમ વાક્યો દ્વારા મોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી બન્ને અભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આત્મા પોતાની મુક્તિ સ્વયં ન કરે અને કોઈ બીજો તેને મુક્ત કરવા આવશે એ ધારણા બિલકુલ જૂઠી અને ભ્રમણાવાળી છે. તેથી મુમુક્ષુ આત્મા પોતાના બંધનની સ્થિતિ સારી રીતે જાણીને તેનાથી છૂટવાનો સ્વયં ઉપાય કરે છે. આ છૂટવાનો ઉપાય જેને 'મોક્ષમાર્ગ' કહે છે, તે પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ સિવાય બીજો કોઇ નથી. જે વખતે આ સ્વરૂપસ્થિતિ પૂર્ણ થાય છે તેની ઉત્તરક્ષણમાં જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જે કર્મમળના નિમિત્તથી આત્માનું પોતાની વૈભાવિક શક્તિને કારણે વિભાવ–પરિણમન થાય છે તે મુખ્યપણે દ્રવ્ય અને ભાવમળના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. જ્ઞાનાવરણાદિ

१ निश्चयनयेन भणितस्त्रिभिरेभिर्यः समाहितो भिक्षुः ।
नोपादत्ते किंचिन्न च मुञ्चति मोक्षहेतुरसौ ॥—તત્ત્વાનુશાસન ૩૨
सम्मद्दंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाण ।
ववहारा णिच्छयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा ॥—દ્રવ્યસંગ્રહ ૩૯

દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમીને આત્માની સાથે સંબંધ પામેલ જે પુદ્દગલપરમાણુ છે તેમને 'દ્રવ્યકર્મમળ' કહે છે. અને દ્રવ્યકર્મમળના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને જે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિરૂપ વિકારભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તથા નવીન કર્મબંધનું કારણ બને છે તેને 'ભાવ-કર્મમળ' સમજવું જોઈએ. ૪૨

નિશ્ચયથી આત્મા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ.

[1]यश्चरत्यात्मनात्मानमात्मा जानाति पश्यति ।
निश्चयेन स चारित्रं ज्ञानं दर्शनमुच्यते ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यः) જે (आत्मानं) આત્માને (निश्चयेन) નિશ્ચયથી-નિશ્ચય-નયની દૃષ્ટિથી (आत्मना) આત્માવડે પોતાવડે (जानाति पश्यति च चरति) દેખે, જાણે અને આચરે છે (સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે) (स आत्मा) તે આત્મા જ (दर्शनं) (પોતે) દર્શનરૂપ (સ્વયં) (ज्ञानं) જ્ઞાનરૂપ અને (સ્વયં) (चारित्र) ચારિત્રરૂપ (उच्यते) કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં મુક્તિમાર્ગને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિતયાત્મક બતાવવામાં આવ્યો છે; આ પદ્યમાં બતાવ્યું છે કે આ ત્રણ રૂપ ત્રણ ભિન્ન વસ્તુઓનો કોઈ સમૂહ નથી, નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ત્રણે એક જ આત્માના રૂપ છે; કેમકે નિશ્ચયનય અભિન્ન-કર્તૃ-કર્માદિ-વિષયક હોય છે.[2]—જે આત્મા જેને દેખે, જાણે અથવા જે રૂપે આચરે છે તે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સ્વથી ભિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ હોતી નથી. ૪૩

આત્મોપાસનાથી ભિન્ન શિવ-સુખપ્રાપ્તિનો કોઈ ઉપાય નથી.

तस्मात्सेव्यः परिज्ञाय श्रद्धयात्मा मुमुक्षुभिः ।
लब्ध्युपायः परो नास्ति यस्मान्निर्वाणशर्मणः ॥ ४४ ॥

---

१ जो चरदि णादि पेच्छदि अप्पाणं अप्पाणा अणण्णमयं ।
सो चारित्तं णाणं दंसणमिदि णिच्छिदो होदि ॥ १६२ ॥—પંચાસ્તિકાય.

२ अभिन्नकर्तृ-कर्मादिविषयो निश्चयो नयः ।
व्यवहारनयो भिन्नकर्तृकर्मादि गोचरः ॥—तत्त्वानु. २९

શબ્દાર્થ:—(तस्मात्) તેથી (मुमुक्षुभिः) મુમુક્ષુઓએ સારી પ્રકારે (विज्ञाय) આત્માને જાણીને (श्रद्धया) શ્રદ્ધાપૂર્વક (आत्मा सेव्यः) તેનું સેવન કરવું જોઈએ. (यस्मात्) કારણ કે (निर्वाणशर्मणः परो [illegible] नास्ति) મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

વ્યાખ્યા:—જે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને મોક્ષનો માર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે તે જો પૂર્વ પદ્ય અનુસાર સ્વાત્માથી ભિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ નથી તો મુમુક્ષુઓએ-મુક્તિપ્રાપ્તિના ઈચ્છુકોએ-સ્વાત્માને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સારી રીતે જાણીને શ્રદ્ધા સહિત તેનું સેવન કરવું જોઈએ; કેમ કે શુદ્ધ-સ્વાત્માનું સેવન છોડીને મુક્તિસુખની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. મુક્તિની પ્રાપ્તિ મુક્તિસુખને માટે જ ઇચ્છવામાં આવે છે, જે સર્વ પ્રકારે નિરાકુળ અબાધિત અને પરતંત્રતા રહિત હોય છે. જો તે સુખનું લક્ષ્ય ન હોય તો મોક્ષ પ્રાપ્તિની ઈચ્છાનો કોઈ અર્થ જ નથી. ૪૪.

આત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિનો ઉપાય.

[1]निषिध्य [2]स्वार्थतोऽक्षाणि विकल्पातीत–चेतसः ।
तद्रूपं स्पष्टमाभाति कृताभ्यासस्य तत्त्वतः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:—(अक्षाणि) ઇન્દ્રિયોને (स्वार्थतो) પોતાના વિષયોથી (निषिध्य) રોકીને (कृताभ्यासस्य विकल्पातीत–चेतसः) આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરનાર નિર્વિકલ્પ ચિત્તવાળા ધ્યાતાને (तद्रूपं) આત્માનું તે રૂપ (तत्त्वतः) વાસ્તવિક પણે (स्पष्टमभाति) સ્પષ્ટ પ્રતિભાસે છે–સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માના તે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો તેના ઉપાયની સૂચના વધારે સ્પષ્ટપણે કરી છે કે જે આચાર્ય મહોદયે ગ્રંથના ૩૩મા પદ્યમાં બતાવી છે અને તેથી તેને ઉક્ત પદ્યની વ્યાખ્યામાંથી જાણવી જોઈએ. આ પદ્યમાં 'तद्रूपं स्पष्टमाभाति' આ વાક્ય દ્વારા એ ખાસ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે ઉક્ત ઉપાયથી સારા અભ્યાસીને આત્માનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ–સાક્ષાત્ પ્રતિભાસિત થાય છે-તેમાં કાંઈ પરોક્ષ રહેતું નથી, ભલે પછી તે એક ક્ષણ માટે જ કેમ ન હોય.

1. सर्वेन्द्रियाणि संयम्य स्तिमितेनान्तरात्मना ।
   यत्क्षणं पश्यतो भाति तत्तत्त्वं परमात्मनः ॥ ३० ॥—સમાધિતંત્ર
2. आ निषिध्यः, व्या निषिध्यः ।

શ્રી દેવસેનાચાર્યે તો આરાધનાસારમાં આ વિષયની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં લખ્યું છે કે 'મનમંદિર ઉજ્જડ થતાં-તેમાં કોઇ પણ સંકલ્પ-વિકલ્પનો વાસ ન રહેતાં-અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નષ્ટ થઈ જતાં આત્માનો સ્વભાવ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે અને તે સ્વભાવ પ્રગટ થતાં આ આત્મા જ પરમાત્મા બની જાય છે:—

उव्वसिए मणगेहे णट्ठे णिस्सेस-करण-वावारे ।
विप्फुरिए ससहावे अप्पा परमप्पओ हवदि ॥ ८५ ॥

વિવક્ષિત કેવળજ્ઞાનથી ભિન્ન આત્માનું કોઈ પરમરૂપ નથી.

[1]स्वसंविदितमत्यक्षमव्यभिचारि केवलम् ।
नास्ति ज्ञानं परित्यज्य रूपं चेतयितुः[2] परम् ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ:—આમાં (अत्यक्षं) જે અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયોની સહાય રહિત છે-(अव्यभिचारि) અવ્યભિચારી છે-જેનું કદી પણ સંશય-વિપર્યયાદિરૂપ અન્યથા પરિણમન થતું નથી-અને (स्वसंविदितं) સ્વતઃ સંવિદિત છે-સ્વયં પોતાના દ્વારા પોતાને જાણે છે-(केवलं ज्ञानं परित्यज्य) તે કેવળજ્ઞાન સિવાય (चेतयितुः परम रूपं नास्ति) આત્માનું બીજું કોઇ પરમરૂપ નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માના તે પરમરૂપ વિષયમાં એ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે તે કેવળજ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ નથી. સાથોસાથ કેવળજ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેના ત્રણ વિશેષણ આપવામાં આવ્યા છે-૧ અત્યક્ષ, ૨ અવ્યભિચારી, ૩ સ્વસંવિદિત. અત્યક્ષ અતીન્દ્રિયને કહે છે-જે જ્ઞાન સ્પર્શનાદિ કોઇ પણ ઇન્દ્રિયની સહાય વિના જાણે છે તે અત્યક્ષ (અતીન્દ્રિય) જ્ઞાન કહેવાય છે. જે જ્ઞાનમાં કદી પણ અન્યથા પરિણામરૂપ વ્યભિચાર-દોષ આવતો નથી તેને 'અવ્યભિચારી' સમજવું જોઇએ. અને જે જ્ઞાન સ્વયં પોતાના જ દ્વારા સમ્યક્ જણાય છે-ભાનુ-મંડળની જેમ પરદ્વારા અપ્રકાશિત હોય છે-તેને 'સ્વસંવિદિત' કહેવામાં આવે છે. ૪૬.

---

૧. आ स्वसंवेदितमत्यक्ष ।
૨. व्या नयतु ।

વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાય વડે આત્મામાં [illegible] આગમન [illegible] શક્યું નથી. એ નિઃશંક છે. તેથી મોક્ષ પામવાની [illegible] રાખનારાઓએ [illegible] ઇચ્છા માટે પરદ્રવ્યોની ઉપાસના છોડીને આત્મધ્યાનમાં રતિ કરવી જોઈએ. ૪૯

પરદ્રવ્યના ઉપાસક મુમુક્ષુઓની સ્થિતિ.

ये मूढा लिप्सवो मोक्षं परद्रव्यमुपासते ।
ते यान्ति सागरं मन्ये हिमवन्तं पियासवः ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:—(ये मोक्षं लिप्सवः) જેઓ મોક્ષની ઇચ્છા રાખીને (परद्रव्यमुपासते) પરદ્રવ્યની ઉપાસના કરે છે–પરદ્રવ્યના ભક્ત અને સેવક બની તેમની જ પાછળ ડોલે છે—(मूढाः) તે મૂઢજનો (हिमवन्तं पियासवः) હિમવાન પર્વતપર ચઢવાની ઇચ્છા ધરાવતાં (सागरं यान्ति) સમુદ્ર તરફ ચાલ્યા જાય છે. (मन्ये) એમ હું માનું છું.

વ્યાખ્યા:—અહીં એવા લોકોને મૂઢ–મહામૂર્ખ મિથ્યાદૃષ્ટિ–ગણાવ્યા છે જેઓ લાલસા તો રાખે છે મોક્ષની અને ઉપાસના કરે છે પરપદાર્થોની. પરપદાર્થોના બંધનથી સર્વથા છૂટવાનું નામ જ 'મોક્ષ' છે, હવે જો પરપદાર્થોમાં અનુરાગ રાખવામાં આવે તો તેમના બંધનથી છૂટવાનું કેવી રીતે બને ? આવા લોકોની સ્થિતિ તે યાત્રીઓ જેવી છે જેઓ જવા તો ઇચ્છે છે હિમાલય પર્વત પર અને ચાલી રહ્યા છે સમુદ્રની તરફ. ૫૦

પરદ્રવ્યના ચિંતક અને શુદ્ધાત્માના ચિંતકની સ્થિતિ.

परद्रव्यीभवत्यात्मा परद्रव्यविचिन्तकः ।
क्षिप्रं[1]मात्मत्वमायाति विविक्तात्मविचिन्तकः ॥ ५१ ॥

શબ્દાર્થ:—(परद्रव्यविचिन्तकः) પરદ્રવ્યની ચિંતામાં મગ્ન રહેનાર (आत्मा) આત્મા (परद्रव्यी भवति) પરદ્રવ્ય જેવો થઈ જાય છે અને (विविक्तात्मविचिन्तकः) શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનમાં મગ્ન આત્મા (क्षिप्रमात्मत्वम्) શીઘ્ર આત્મતત્ત્વને–પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને–(आयाति) પ્રાપ્ત કરી લે છે.

---

૧. आ क्षिप्रमात्मात्व ।

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં પરપદાર્થોના ચિંતવનનો દોષ અને સ્વાત્મચિંતવનનો ગુણ બતાવ્યો છેઃ લખ્યું છે કે જે નિરંતર પરદ્રવ્યોના ચિંતનમાં રત રહે છે તે પરદ્રવ્ય જેવો થઇ જાય છે અને જે શુદ્ધ આત્માના ચિંતનમાં લીન રહે છે તે શીઘ્ર પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પામે છે-પરદ્રવ્યરૂપ અથવા બહિરાત્મા રહેતો નથી. ૫૧.

શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ

कर्म-नोकर्म-निर्मुक्तममूर्तमजरामरम् ।
[1]निर्विशेषमसंवद्धमात्मानं योगिनो विदुः ॥ ५२ ॥

શબ્દાર્થ:—(योगिनः) યોગીજનો (आत्मानं) આત્માને (कर्म-नोकर्म निर्मुक्तम) કર્મ-નોકર્મથી રહિત-જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મો, રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મો અને શરીરાદિ નોકર્મોથી રહિત-(अमूर्तम्)-અમૂર્તિક-સ્પર્શ, રસ-ગંધ-વર્ણ-વિહીન-(अजरामरम्) અજર-અમર-જન્મ-જરા-મરણથી રહિત (निर्विशेषम) નિર્વિશેષ-વિશેષ અથવા ગુણભેદથી રહિત સામાન્ય સ્વરૂપ-અને (असंबद्धम) સર્વ પ્રકારના સંબંધો અને બંધનોથી રહિત સ્વતંત્ર (સ્વાધીન) -(विदुः) બતાવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે શુદ્ધાત્માના ચિંતનનો પાછળના પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેને અહીં એક બીજી જ રીતે સ્પષ્ટ કરેલ છે. એમ બતાવ્યું છે કે તે આત્મા (દ્રવ્યભાવરૂપ) કર્મોથી, (શરીરાદિ રૂપ) નોકર્મોથી રહિત છે. (સ્પર્શ-રસ, ગંધ-વર્ણની વ્યવસ્થારૂપ, મૂર્તિ રહિત) અમૂર્તિક છે (કદી વૃદ્ધાવસ્થાથી ગ્રસ્ત ન થનાર) અજર છે, (કદી મરણને પ્રાપ્ત ન થનાર) અમર છે, સર્વ વિશેષો રહિત અવિશેષ અને સર્વ પ્રકારના બંધનોથી રહિત અસંબદ્ધ છે. યોગીઓએ આ રૂપે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરીને તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૫૨

---

१. जो पस्सदि अप्पाणं अबद्धपुट्ठं अणण्णयं णियदं ।
अविसेषमसंजुत्तं तं सुद्धणयं वियाणीहि ॥ १४ ॥—સમયસાર

આત્માને સ્વભાવથી વર્ણ-ગંધાદિનો અભાવ.

[1]वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-शब्द-देहेन्द्रियादयः ।
चेतनस्य न विद्यन्ते निसर्गेण कदाचन ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(चेतनस्य) ચેતન આત્માને (वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-शब्द-देहेन्द्रियादयः) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે (निसर्गेण) સ્વભાવથી (कदाचन) કદીપણ (न विद्यन्ते) વિદ્યમાન હોતા નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદ્યમાં શુદ્ધાત્માને જે 'कर्मनोकर्मनिर्मुक्त' અને 'अमूर्त' વિશેષણ આપ્યાં છે તેનો વિષય અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે; લખ્યું છે કે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ, દેહ અને ઇન્દ્રિયો વગેરે એ બધા કદી પણ સ્વભાવથી ચેતનાત્માનાં રૂપ નથી, કારણકે એ બધાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં પરિણામ છે. 'આદિ' શબ્દથી રૂપ, સંસ્થાન, સંહનન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, માર્ગણા તથા કર્મવર્ગણાદિ ગુણસ્થાન પર્યંત તે બધા ભાવોનું ગ્રહણ છે જેનો સમયસારમાં (ગાથા ૫૦ થી ૫૫ સુધી) ઉલ્લેખ છે. આ બધું કથન નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ છે, જેનું સૂચન 'निसर्गेण' પદથી થાય છે, જે સ્વભાવનું વાચક છે-વિભાવનું નહિ. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંબંધથી જે કાંઇ પરિણામ આત્મામાં થાય છે તે બધા વિભાવ પરિણામ છે અને તેથી જીવને વર્ણાદિનું હોવું એ બધું વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ છે, નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ નહિ. કે જે શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યના સમયસારની નીચેની ગાથામાં પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે.

---

१ जीवस्स णत्थि वण्णो णवि गंधो णवि रसो णवि य फासो ।
णवि रूवं ण सरीरं णवि संठाणं ण संहणणं ॥ ५० ॥
जीवस्स णत्थि रागो णवि दोसो णेव विज्जदे मोहो ।
णो पच्चया ण कम्मं णोकम्मं चावि से णत्थि ॥ ५१ ॥
जीवस्स णत्थि वग्गो ण वग्गणा णेव फड्ढया केई ।
णो अज्झप्पट्ठाणा णेव य अणुभाय ट्ठाणाणि ॥ ५२ ॥
जीवस्स णत्थि केई जोयट्ठाणा ण बंधठाणा वा ।
णेव य उदयट्ठाणा ण मग्गणट्ठाणया केई ॥ ५३ ॥
णो ठिदिबंधट्ठाणा जीवस्स ण संकिलेसठाणा वा ।
णेव विसोहिट्ठाणा णो संजमलद्धि-ठाणा वा ॥ ५४ ॥
णेव य जीवट्ठाणा ण गुणट्ठाणा य अत्थि जीवस्स ।
जेण दु एदे सव्वे पुग्गलदव्वस्स परिणामा ॥ ५५ ॥—समयसार

ववहारेण दुएदे जीवस्स हवंति वण्णमाईया ।
गुणठाणंता भावा ण दु केई णिच्छयण यस्स ॥ ५३ ॥

શરીરના યોગે વર્ણાદિની સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ.

शरीर-योगतः सन्ति वर्ण-गन्ध-रसादयः ।
स्फटिकस्येव शुद्धस्य रक्त-पुष्पादि-योगतः ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:— (शुद्धस्य) શુદ્ધ આત્માને (वर्ण-गन्ध-रसादयः) વર્ણ, ગંધ, રસાદિ (शरीर-योगतः) શરીરના સંબંધથી હોય છે; (स्फटिकस्येव) જેમ શુદ્ધ-શ્વેત સ્ફટિકને (रक्त-पुष्पादि-योगतः) લાલ, પીળા, લીલા વગેરે પુષ્પોના સંબંધથી લાલ-પીળો લીલો વગેરે રંગ હોય છે.

વ્યાખ્યાઃ— આ પદ્યમાં આત્માને વર્ણાદિક વિકારરૂપ વિભાવ-પરિણમન નિશ્ચયથી નથી થતું પરંતુ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે, એ વાત એક ઉદાહરણ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. લખ્યું છે કે જેવી રીતે લાલ-પીળા-લીલા વગેરે પુષ્પોના સંબંધથી શુદ્ધ સ્ફટિકને લાલ, પીળા લીલા આદિ રંગવાળું કહેવાય છે તેવી જ રીતે જીવાત્માને શરીરના સંબંધથી વર્ણ-ગંધ-રસાદિ રૂપ કહેવામાં આવે છે— વાસ્તવમાં આ તેનું રૂપ નથી, લાલ પુષ્પાદિ જેવી શરીરના ઉપાધિથી તે સંબંધ રાખે છે. ૫૪

રાગાદિ ઔદયિક ભાવોને આત્માનો સ્વભાવ માનવામાં આપત્તિ.

राग-द्वेष-मद-क्रोध-लोभ-मोह-पुरस्सराः ।
भवन्त्यौदयिका दोषाः सर्वे संसारिणः सतः ॥ ५५ ॥
यदि चेतयितुः सन्ति स्वभावेन क्रुधादयः ।
भवन्तस्ते विमुक्तस्य निवार्यन्ते तदा कथम् ॥ ५६ ॥

શબ્દાર્થ:— (संसारिणः) સંસારી જીવોને જે (राग द्वेष मद-क्रोध-लोभ-मोह पुरस्सराः) રાગ-દ્વેષ-મદ-ક્રોધ-લોભ-મોહ આદિ (सर्वे दोषाः) દોષ છે તે (सर्वे) બધા (औदयिकाः भवन्ति) ઔદયિક છે, કર્મોના ઉદયજન્ય ભાવ છે, (સ્વભાવથી નથી હોતા). (यदि) જો (चेतयितुः) ચેતન આત્માને (रागादयः) રાગાદિ દોષોનું (स्वभावेन सन्ति) હોવું સ્વભાવથી માનવામાં આવે (तदा) તો (ते [illegible] विमुक्तस्य) તે દોષો મુક્ત આત્માને હોવાનો (कथम् निवार्यन्ते) નિષેધ કેવી રીતે કરી શકાય ? - કરી શકાય નહિ; કારણ કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—કર્મોના ઉદય નિમિત્તે સર્વ સંસારી આત્માઓમાં જે દોષ-વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઔદયિક ભાવ કહે છે અને તે મુખ્યપણે એકવીસ પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે[1] તેમાંથી અહીં પ્રથમ પદ્યમાં રાગ, દ્વેષ, મદ, (માન), ક્રોધ, લોભ, મોહ (મિથ્યાદર્શન) આ નામોથી છનો તો ઉલ્લેખ કર્યો છે, બાકી બધા નો આદિ અર્થવાચક 'पुरस्सराः' પદ દ્વારા સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં નર-નારક-તિર્યંચ-દેવ એવા ચાર ગતિઓના ભાવનો, માયા કષાયનો પુરુષ-સ્ત્રી-નપુંસક-ભાવરૂપ ત્રણ લિંગો (વેદો) નો, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-પીત-પદ્મ-શુક્લરૂપ છ ભાવ લેશ્યાઓનો, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ અને એક અસિદ્ધ ભાવનો સમાવેશ છે. આ રીતે સંખ્યા ૨૧ ના બદલે ૨૩ થઈ જાય છે, જેનું કારણ રાગ દ્વેષને પ્રસિદ્ધિને કારણે જુદા ગણ્યા તે છે. જો કે તે કષાય-નોકષાયમાં આવી જાય છે; કારણ કે રાગ લોભ, માયા, હાસ્ય, રતિ, કામ આ પાંચરૂપ અને દ્વેષ ક્રોધ, માન, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા આ છ રૂપ હોય છે.[2]

બીજા શબ્દોમાં એમ કહેવું જોઇએ કે રાગ, દ્વેષ અને મોહમાં જો કે આખુંય મોહનીય કર્મ આવી જાય છે છતાં પણ ક્રોધ, માન અને લોભાદિનું જે અહીં જુદું ગ્રહણ કર્યું છે તે સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ સમજવું જોઇએ. ઔદયિક ભાવ બધા વિભાવ હોય છે-સ્વભાવ નહીં; તેથી જ તેમનો 'દોષ' પદ દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે વિકારવાચક છે.

બીજા પદ્યમાં એ બતાવ્યું છે કે જો ચેતનાત્માના આ ક્રોધાદિ ઔદયિ ભાવો ચેતનાત્માને સ્વભાવથી છે એમ માનવામાં આવે તો મુક્તાત્માને તે હોવાનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શકાય ? – કરી શકાય નહિ; કેમ કે સ્વભાવનો તો કદી અભાવ થતો નથી, તેથી

૧. गति-कषाय-लिङ्ग- मिथ्यादर्शनासंयतासिद्ध-
लेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥—त. સૂત્ર ૨-૬,

૨. रागः प्रेम रतिर्माया लोभं हास्यं च पञ्चधा ।
मिथ्यात्व भेदयुक् सोऽपि मोहो द्वेषः क्रुधादि षट् ॥—અધ્યાત્મ રહસ્ય-૨૭.

સંસારાવસ્થામાંથી મુક્તતાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનું અસ્તિત્વ ચાલુ રહેવું જોઈએ; પણ એમ છે નહિ. એમ માનતાં સંસારી અને મુક્ત જીવોમાં પછી કોઇ તફાવત રહેતો નથી અને 'संसारिणो मुक्ताश्च (जीवा:)' આ સૂત્રનો વિરોધ ઘટિત થાય છે. ૫૫-૫૬.

જીવને ગુણસ્થાનાદિ ૨૦ પ્રરૂપણાઓની સ્થિતિ.

[3]गुणजीवादयः सन्ति विंशतिर्याः प्ररूपणाः ।
कर्मसंबन्धनिष्पन्नास्ता जीवस्य न लक्षणम् ॥ ५७ ॥

શબ્દાર્થ:—(गुणजीवादय:) ગુણસ્થાન-જીવસમાસ-માર્ગણાસ્થાન આદિ (या:) જે (विंशति:) વીસ (प्ररूपणा:) પ્રરૂપણાઓ (सन्ति) છે (ता:) તે (जीवस्य) જીવને (कर्मसंबन्धनिष्पन्ना:) કર્મસંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે; (न लक्षणम) જીવના લક્ષણરૂપ નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'जीवस्य' પદ તે શુદ્ધ સ્વભાવસ્થ જીવાત્માનું વાચક છે જેનું કથન પહેલેથી ચાલતું આવ્યું છે અને જેના માટે આગળના પદ્યમાં 'विशुद्धस्य' આ વિશેષણ-પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને જે કર્મોના સંબંધથી રહિત શુદ્ધ (વિમુક્ત) નિષ્કલ પરમાત્મા હોય છે. તેને જ અહીં એમ કહીને વધારે સ્પષ્ટ કરેલ છે કે ગુણસ્થાન, જીવ-સમાસ વગેરે જે વીસ પ્રરૂપણાઓ છે તે પણ તેનું કોઇ લક્ષણ નથી. તે વીસ પ્રરૂપણાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—૧. ગુણસ્થાન, ૨. જીવસમાસ, ૩. પર્યાપ્તિ, ૪. પ્રાણ, ૫. સંજ્ઞા ૬-૧૯ ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞિત્વ, આહાર નામની ચૌદ માર્ગણાઓ, ૨૦. ઉપયોગ; કે જે આગમ-પ્રસિદ્ધ આ બે ગાથાઓથી જાણી શકાય છે.—

गुण—जीवा—पज्जत्ती पाणा सण्णा य मग्गणाओ य ।
उवओगोवि य कमसो वीसं तु परूवणा भणिदा ॥
गइ इंदिये य काये जोए वेये कसायणाणे य ।
संजम—दंसण—लेस्सा भविया सम्मत्त सण्णि आहारे ॥

---

३. णेव य जीवट्ठाणा ण गुणट्ठाणा य अत्थि जीवस्स ।
जेण दु एदे सव्वे पुग्गलदव्वस्स परिणामा ॥५५॥—समयसार

મૂર્તિક-અમૂર્તિકનું એક લક્ષણ એ પણ કરવામાં આવે છે કે જે વિષય-પદાર્થનું જીવ વડે ઇન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રહણ થવા યોગ્ય છે તે બધા મૂર્તિક અને બાકીના બધા અમૂર્તિક છે.[1] આમાં 'ગ્રહણ કરી શકવાની યોગ્યતા' ના રૂપમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે ખાસ પણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; કેમ કે સંખ્યાત-અસંખ્યાત અણુઓના સૂક્ષ્મ પરિણમનસહિત કેટલીયે વસ્તુઓ તથા પુદ્ગલ વર્ગણાઓ એવી હોય છે કે જે વર્તમાન-કાળમાં ઇન્દ્રિયગોચર થઇ શકતી નથી; પરંતુ કાળાન્તરમાં સ્થૂળ પરિણમનના અવસરમાં ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયગોચર થવાની યોગ્યતાના સદ્ભાવના કારણે તેમને ઇન્દ્રિય-ગોચર નહિ થવાના અવસરે પણ મૂર્તિક જ સમજવી જોઇએ. પરમાણુ પણ પોતાના શુદ્ધરૂપમાં અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે ઇન્દ્રિયગોચર નથી હોતા, પરંતુ સ્કંધરૂપે પરિણત થઈને જ્યારે સ્થૂળરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણમાં આવે છે, તેથી તે પણ મૂર્તિક છે. તેથી જ 'मूर्तिमन्तोऽत्र पुद्‌गलाः' આ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલ-માત્રને મૂર્તિક કહેલ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ रूपिणः पुद्‌गलाः આ સૂત્ર દ્વારા તેમને રૂપી-મૂર્તિક બતાવવામાં આવ્યા છે; ભલે તે સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ કોઈ પણ અવસ્થામાં કેમ ન હોય.

અહીં એક વાત બીજી પણ જાણી લેવાની છે અને તે એ કે મૂર્તિકમાં રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વ્યવસ્થાનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે ક્રમશઃ આંખ, નાક, જીભ, સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; પરંતુ પાંચમી શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો વિષય જે શબ્દ છે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે શબ્દ પુદ્ગલનો કોઈ ગુણ-સ્વભાવ નથી, જે સ્થાયી રૂપે તેમાં પ્રાપ્ત થતો હોય. ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના રૂપે છે તેજ શબ્દરૂપે પરિણમીને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.[2] તેથી જ શુદ્ધ પુદ્ગલ રૂપે જે જે પરમાણુ છે તેને 'અશબ્દ'—શબ્દ રહિત કહેવામાં આવ્યા છે—એક પ્રદેશી હોવાના કારણે તેમાં શબ્દ-પર્યાયરૂપ પરિણતિ વૃત્તિનો અભાવ છે, પરંતુ શબ્દસ્કંધરૂપ પરિણતિ શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી તે શબ્દનું કારણ થાય છે.[3] ૩.

---

૧ जे खलु इंदियगेज्झा विसया जीवेहिं हुंति ते मुत्ता ।
सेसं हवदि अमुत्तं चित्तं उभयं समादियदि ॥—પંચાસ્તિ.૯૯

૨ श्रोत्रेन्द्रियेण तु त एव तद्विषयहेतुभूतशब्दाकारपरिणता गृह्यन्ते ।
—પંચાસ્તિ. ટીકા—અમૃતચંદ્રાચાર્ય.

૩ परमाणुः शब्द-स्कन्ध-परिणति-शक्ति-स्वभावात् शब्दकारणं एकप्रदेशत्वेन शब्दपरिणतिवृत्त्यभावादशब्दः ।—અમૃતચંદ્રાચાર્ય, પંચાસ્તિ. ૮૧ ટીકા.

જીવસહિત પાંચે અજીવની દ્રવ્ય-સંજ્ઞા

[૩]जीवेन सह पञ्चापि द्रव्याण्येते निवेदिताः ।
गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति लक्षण-योगतः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—(एते) એ (पञ्चापि) પાંચ અજીવ (जीवेन सह) જીવ સહિત (द्रव्याणि निवेदिताः) 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે તે (गुण-पर्ययवद् द्रव्यम) 'ગુણપર્યયવાળું તે દ્રવ્ય' (इति लक्षण-योगतः) એવા દ્રવ્યના લક્ષણ સહિત છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વોક્ત પાંચે અજીવ જીવ સહિત 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. અને તેથી દ્રવ્યો-ની મૂળ સંખ્યા છ છેઃ છ પ્રકારનાં દ્રવ્ય છે. આ છ ની સંખ્યામાં કદી વધ ઘટ થતી નથી. આ છએ ગુણ પર્યાયવાળાં છે, તેથી જ 'गुण-पर्ययवद् द्रव्यम' આ સૂત્ર અનુસાર એમને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે પંચાસ્તિકાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ ત્રણ પ્રકારે કર્યું છે. એક સત્ લક્ષણવાળું, બીજું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી યુક્ત, અને ત્રીજું ગુણ પર્યાયાશ્રય (ગુણ પર્યા-યોના આધારભૂત); કે જે તેની નીચેની ગાથાથી જાણી શકાય છેઃ—

दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं ।
गुणपज्जासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू ॥ १० ॥

આમાંથી ત્રીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થસૂત્રના 'गुण-पर्ययवद्-द्रव्यं' સૂત્ર સાથે તથા પહેલું લક્ષણ 'सद्द्रव्यलक्षणं' સૂત્ર સાથે એકતા રાખે છે. અને બીજા લક્ષણને માટે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-युक्तं सत' આ સૂત્રનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે કે જે સતનું લક્ષણ છે. સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી સત્‌નું જે લક્ષણ તે દ્રવ્યનું પણ લક્ષણ થઈ જાય છે. આ ત્રણે લક્ષણોમાં સામાન્યરીતે કાંઈક ભેદ દેખાવા છતાં વિશેષ પણે કાંઈ ભેદ નથી-ત્રણે એક જ આશયના દ્યોતક છે, એ વાત ગ્રંથના આગળના પદ્યોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૪.

---

३ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ५-१ ।
द्रव्याणि ५-२, जीवाश्च ५-३, कालश्च ५-३९ ।—त. सू.

મૂર્તિક-અમૂર્તિકનું એક લક્ષણ એ પણ કરવામાં આવે છે કે જે વિષય-પદાર્થનું જીવ વડે ઇન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રહણ થવા યોગ્ય છે તે બધા મૂર્તિક અને બાકીના બધા અમૂર્તિક છે.[1] આમાં 'ગ્રહણ કરી શકવાની યોગ્યતા' ના રૂપમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે ખાસ પણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; કેમ કે સંખ્યાત-અસંખ્યાત અણુઓના સૂક્ષ્મ પરિણમનસહિત કેટલીયે વસ્તુઓ તથા પુદ્ગલ વર્ગણાઓ એવી હોય છે કે જે વર્તમાન-કાળમાં ઇન્દ્રિયગોચર થઇ શકતી નથી; પરંતુ કાળાન્તરમાં સ્થૂળ પરિણમનના અવસરમાં ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયગોચર થવાની યોગ્યતાના સદ્ભાવના કારણે તેમને ઇન્દ્રિય-ગોચર નહિ થવાના અવસરે પણ મૂર્તિક જ સમજવી જોઇએ. પરમાણુ પણ પોતાના શુદ્ધરૂપમાં અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે ઇન્દ્રિયગોચર નથી હોતા, પરંતુ સ્કંધરૂપે પરિણત થઇને જ્યારે સ્થૂળરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણમાં આવે છે. તેથી તે પણ મૂર્તિક છે. તેથી જ 'मूर्तिमन्तोऽत्र पुद्गलाः' આ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલ-માત્રને મૂર્તિક કહેલ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ रूपिणः पुद्गलाः આ સૂત્ર દ્વારા તેમને રૂપી-મૂર્તિક બતાવવામાં આવ્યા છે; ભલે તે સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ કોઇ પણ અવસ્થામાં કેમ ન હોય.

અહીં એક વાત બીજી પણ જાણી લેવાની છે અને તે એ કે મૂર્તિકમાં રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વ્યવસ્થાનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે ક્રમશઃ આંખ, નાક, જીભ, સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; પરંતુ પાંચમી શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો વિષય જે શબ્દ છે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે શબ્દ પુદ્ગલનો કોઈ ગુણ-સ્વભાવ નથી, જે સ્થાયી રૂપે તેમાં પ્રાપ્ત થતો હોય. ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના રૂપે છે તેજ શબ્દરૂપે પરિણમીને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.[2] તેથી જ શુદ્ધ પુદ્ગલ રૂપે જે જે પરમાણુ છે તેને 'અશબ્દ'—શબ્દ રહિત કહેવામાં આવ્યા છે—એક પ્રદેશી હોવાના કારણે તેમાં શબ્દ-પર્યાયરૂપ પરિણતિ વૃત્તિનો અભાવ છે, પરંતુ શબ્દસ્કંધરૂપ પરિણતિ શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી તે શબ્દનું કારણ થાય છે.[3] ૩.

---

૧ जे खलु इंदियगेज्झा विसया जीवेहिं हुंति ते मुत्ता ।
सेसं हवदि अमुत्तं चित्तं उभयं समादियदि ॥—પંચાસ્તિ.૯૯

૨ श्रोत्रेन्द्रियेण तु त एव तद्विषयहेतुभूतशब्दाकारपरिणता गृह्यन्ते ।
—પંચાસ્તિ. ટીકા—અમૃતચંદ્રાચાર્ય.

૩ परमाणुः शब्द-स्कन्ध-परिणति-शक्ति-स्वभावात् शब्दकारणं एकप्रदेशत्वेन शब्दपरिणतिवृत्त्यभावादशब्दः ।—અમૃતચંદ્રાચાર્ય, પંચાસ્તિ. ૮૧ ટીકા.

જીવસહિત પાંચે અજીવની દ્રવ્ય-સંજ્ઞા

[3]जीवेन सह पञ्चापि द्रव्याण्येते निवेदिताः ।
गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति लक्षण-योगतः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(एते) એ (पञ्चापि) પાંચ અજીવ (जीवेन सह) જીવ સહિત (द्रव्याणि निवेदिताः) 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે તે (गुण-पर्ययवद् द्रव्यम) 'ગુણપર્યયવાળું તે દ્રવ્ય' (इति लक्षण-योगतः) એવા દ્રવ્યના લક્ષણ સહિત છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વોક્ત પાંચે અજીવ જીવ સહિત 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. અને તેથી દ્રવ્યોની મૂળ સંખ્યા છ છેઃ છ પ્રકારનાં દ્રવ્ય છે. આ છ ની સંખ્યામાં કદી વધ ઘટ થતી નથી. આ છએ ગુણ પર્યાયવાળાં છે, તેથી જ 'गुण-पर्ययवद् द्रव्यम' આ સૂત્ર અનુસાર એમને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે પંચાસ્તિકાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ ત્રણ પ્રકારે કર્યું છે. એક સત્ લક્ષણવાળું, બીજું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી યુક્ત, અને ત્રીજું ગુણ પર્યાયાશ્રય (ગુણ પર્યાયોના આધારભૂત); કે જે તેની નીચેની ગાથાથી જાણી શકાય છેઃ-

दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं ।
गुणपज्जासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू ॥ १० ॥

આમાંથી ત્રીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થસૂત્રના 'गुण-पर्ययवद्-द्रव्यं' સૂત્ર સાથે તથા પહેલું લક્ષણ 'सद्द्रव्यलक्षणं' સૂત્ર સાથે એકતા રાખે છે. અને બીજા લક્ષણને માટે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-युक्तं सत' આ સૂત્રનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે કે જે સતનું લક્ષણ છે. સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી સત્‌નું જે લક્ષણ તે દ્રવ્યનું પણ લક્ષણ થઈ જાય છે. આ ત્રણે લક્ષણોમાં સામાન્યરીતે કાંઈક ભેદ દેખાવા છતાં વિશેષ પણે કાંઈ ભેદ નથી-ત્રણે એક જ આશયના દ્યોતક છે, એ વાત ગ્રંથના આગળના પદ્યોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૪.

---

३ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ५-१ ।
द्रव्याणि ५-२, जीवाश्च ५-३. कालश्च ५-३९ ।—त. सू.

દ્રવ્યનું વ્યુત્પતિપરક લક્ષણ અને સદા સત્તામય સ્વરૂપ.

[1]द्रूयते गुणपर्यायैर्यद् द्रवति तानथ ।
तद् द्रव्यं भण्यते षोढा सत्तामयमनश्वरम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(यद्) જે (गुणपर्यायैः) ગુણપર્યાયો દ્વારા (द्रूयते) દ્રવિત થાય છે અથવા (तान्) તે ગુણ-પર્યાયોને (द्रवति) દ્રવિત કરે છે (तद्) તે (द्रव्यं) 'દ્રવ્ય' (भण्यते) કહેવાય છે (આ દ્રવ્યનું નિર્યુક્તિ-પરક લક્ષણ છે). દ્રવ્ય (षोढा) છ ભેદરૂપ છે, (सत्तामयम्) સત્તામય છે-ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય યુક્ત છે-અને (अनश्वरम्) અવિનશ્વર છે-કદી નષ્ટ ન થાય તેવું છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દની વ્યાકરણ-સંમત નિર્યુક્તિ દ્વારા દ્રવ્યના પૂર્વ પદ્યમાં વર્ણવેલ લક્ષણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. લખ્યું છે કે જે ગુણ-પર્યાયોદ્વારા દ્રવિત થાય છે અથવા ગુણ-પર્યાયોને દ્રવિત કરે છે-પ્રાપ્ત થાય છે-તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે અને તે છ ભેદરૂપ છે. આ છ ભેદરૂપ દ્રવ્ય સત્તામય છે, તેથી 'सद् द्रव्यलक्षणम्' આ સૂત્ર અનુસાર દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ પણ છે અને આ સત્ તથા સત્ લક્ષણના કારણે દ્રવ્યને 'અનશ્વર'-કદી નાશ ન પામનાર-કહેવામાં આવે છે. ૫.

સર્વપદાર્થગત સત્તાનું સ્વરૂપ.

[2]ध्रौव्योत्पादलयालीढा सत्ता सर्वपदार्थगा ।
एकशोऽनन्तपर्याया प्रतिपक्षसमन्विता ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—(सत्ता) સત્તા (ध्रौव्योत्पादलयालीढा) ધ્રૌવ્ય-ઉત્પત્તિ-વ્યયાત્મિકા, (सर्व पदार्थगा) સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપનારી, (एकशः अनन्तपर्याया) એકથી માંડીને અનંત પર્યાયોની ધારક અને (प्रतिपक्षसमन्विता) પ્રતિપક્ષ સહિત-અસત્તા આદિ સાથે વિરોધ ન રાખનાર-હોય છે.

---

૧. दवियदि गच्छदि ताइं ताइं सब्भाव पज्जयाइं जं ।
दवियं तं भण्णंते अणण्ण भूदं तु सत्तादो ॥ ९ ॥—પંચાસ્તિ.

૨. सत्ता सव्वपयत्था सविस्सरूवा अणंतपज्जाया ।
भंगुप्पादधुवत्ता सप्पडि वक्खा हवदि एक्का ॥ ८ ॥—પંચાસ્તિ.

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં જે સત્તાનો ઉલ્લેખ છે તેનું આ પદ્યમાં લક્ષણ આપ્યું છે અને તેને ધ્રૌવ્યોત્પત્તિ-વ્યયાત્મક બતાવ્યું છે. તથા સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત કહ્યું છે. કોઈ પણ પદાર્થ ચાહે તે ઉત્પાદરૂપ, વ્યયરૂપ કે ધ્રૌવ્યરૂપ હોય તે સત્તાથી ખાલી નથી. અને તે સત્તાની એકથી માંડીને અનંત પર્યાયો છે. સત્તારૂપ દ્રવ્યની પર્યાયોનો કદી ક્યાંય અંત આવતો નથી. જો અંત આવી જાય તો દ્રવ્ય જ સમાપ્ત થઈ જાય અને દ્રવ્ય સત્ રૂપ હોવાથી અને સત્ ધ્રૌવ્યરૂપ હોવાથી તેનો કદી નાશ થતો નથી. ઉત્પાદ-વ્યય દ્રવ્યની પર્યાયોમાં થયા કરે છે, દ્રવ્યમાં અથવા ધ્રૌવ્યરૂપ ગુણોમાં નહિ. સાથે જ સત્તાને 'प्रतिपक्ष-समन्विता'-પ્રતિપક્ષ સાથે વિરોધ ન રાખનાર બતાવી છે. સત્તાનો પ્રતિપક્ષ અસત્તા છે. સત્તા ઉત્પાદ-વ્યયની દૃષ્ટિએ બન્ને રૂપ છે તેથી અસત્તાની સાથે તેનો વિરોધ બનતો નથી.

આ સર્વપદાર્થ સ્થિત અને સવિશ્વરૂપ સત્તાને પંચાસ્તિકાયમાં એક બતાવી છે અને તેથી તે 'મહાસત્તા' છે. પદાર્થોના ભેદની દૃષ્ટિએ મહાસત્તાની અવાન્તર-સત્તાઓ તે જ રીતે અનેકાનેક તથા અનંત થાય છે, જેવી રીતે અખંડ એક આકાશ દ્રવ્યમાં અંશ કલ્પના દ્વારા તેની અનંત અવાન્તર સત્તાઓ થાય છે. સત્તાનો પ્રતિપક્ષ જેમ અસત્તા છે તેમ એકરૂપતાનો પ્રતિપક્ષ નાનારૂપતા, એક-પદાર્થ-સ્થિતિનો પ્રતિપક્ષ નાના-પદાર્થ-સ્થિતિ, ધ્રૌવ્યોત્પત્તિ વિનાશરૂપ ત્રિલક્ષણા સત્તાનો પ્રતિપક્ષ ત્રિલક્ષણાભાવ. એકનો પ્રતિપક્ષ અનેક અને અનંતપર્યાયનો પ્રતિપક્ષ એક પર્યાય છે.૧ ૬

દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય પર્યાયની અપેક્ષાએ

नश्यत्युत्पद्यते भावः पर्यायापेक्षयाखिलः ।
नश्यत्युत्पद्यते कश्चिन्न द्रव्यापेक्षया पुनः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(अखिलः भावः) સંપૂર્ણ પદાર્થ-સમૂહ (पर्यायापेक्षया) પર્યાયની અપેક્ષાએ (नश्यत्युत्पद्यते) નષ્ટ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે (पुनः) પરંતુ (द्रव्यापेक्षया)

૧. प्रतिपक्षमसत्ता स्यात्सत्तायास्तद्यथा तथा चान्यत् ।
नानारूपत्वं किल प्रतिपक्षं चैकरूपतायास्तु ॥ २० ॥
एकपदार्थस्थितिरिह सर्वपदार्थस्थितेर्विपक्षत्वम् ।
ध्रौव्योत्पादविनाशैस्त्रिलक्षणायास्त्रिलक्षणा भावः ॥ २१ ॥
एकस्यास्तु विपक्षः सत्तायाः स्यादहो ह्यनेकत्वम् ।
स्यादप्यनन्त-पर्यय प्रतिपक्षस्त्वेक पर्ययत्वं स्यात ॥ २२ ॥—પંચાધ્યાયી.

પરમાણુનું લક્ષણ

[1]द्रव्यमात्मादिमध्यान्तमविभागमतीन्द्रियम् ।
अविनाश्यग्निशस्त्राद्यैः परमाणुरुदाहृतम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—(द्रव्यमात्मादिमध्यान्तम) જે (સ્વયં) આદિ, મધ્ય અને અંત રૂપ છે-જેના આદિ મધ્ય અને અંત એકબીજાથી ભિન્ન નથી-(अविभागम्) અવિભાગી છે-જેનું વિભાજન-ખંડ અથવા અંશવિકલ્પ થઈ શકતો નથી-(अतीन्द्रियम्)-અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રાહ્ય નથી-અને (अविनाशी अग्नि शस्त्राद्यैः) અગ્નિ-શસ્ત્રાદિ દ્વારા વિનાશ પામી શકતું નથી, (परमाणुः उदाहृतम) એવું દ્રવ્ય 'પરમાણુ' કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે પરમાણુનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેનું આ પદ્યમાં લક્ષણ આપ્યું છે. તે લક્ષણદ્વારા તેને સ્વયં આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ અર્થાત્ આદિ-મધ્ય-અંત-રહિત, વિભાગ વિહીન, ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને અગ્નિ-શસ્ત્રાદિ કોઈ પણ પદાર્થદ્વારા નાશ ન પામનાર અવિનાશી બતાવ્યું છે. જેમાં આ બધા લક્ષણ ઘટતા ન હોય તેને પરમાણુ ન સમજવું જોઈએ.

પરમાણુના સ્વરૂપ-વિષયક સારા જ્ઞાન માટે કેટલાક બીજી વાતો અથવા પરમાણુના અન્ય વિશેષણો પણ જાણી લેવા જોઈએ, જે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે પંચાસ્તિકાયમાં વ્યક્ત કર્યા છે અને તે છે—સર્વસ્કન્ધાન્ત્ય, શાશ્વત, અશબ્દ, અવિભાગી, એક, મૂર્તિભવ, આદેશમાત્ર મૂર્ત, ધાતુ ચતુષ્ક-કારણ, પરિણામ-ગુણ, એક-રસ-વર્ણ-ગંધ, દ્વિસ્પર્શ, શબ્દ-કરણ, સ્કન્ધાન્તરિત કે જે તેની નીચેની ગાથાઓમાં પ્રકટ છે:—

सव्वेसिं संधाणं जो अंतो तं वियाण परमाणू ।
सो सस्सदो असद्दो एक्को अविभाजि मूत्तिभवो ॥ ७७ ॥
आदेशमत्तमुत्तो धादुचदुक्कस्स कारणं जो दु ।
सो णेओ परमाणू परिणामगुणो सयमसद्दो ॥ ७८ ॥
एयरसवण्णगंधं दो फासं सद्दकारणमसद्दं ।
खंधंतरिदं दव्वं परमाणू तं वियाणीहि ॥ ८९ ॥

---

१ अत्तादि अत्तमज्झं अत्तंत्त णेय इंदिए गेज्झं ।
अविभागी जं दव्वं परमाणु तं वियाणाहि ॥ २६ ॥—નિયમસાર

પુદ્દગલના કોઈ પણ સ્કંધપર્યાયનો ભેદ (ખંડ) થતાં થતાં જે અંતિમ ભેદ બાકી રહે છે તેને 'સ્કંધાન્ત્ય' કહે છે. તેનો પછી કોઈ ભેદ ન થઈ શકવાથી તેને 'અવિભાગી' કહે છે, જે નિર્વિભાગી હોય છે તે એક પ્રદેશી છે અને એક પ્રદેશી હોવાથી 'એક' કહેવામાં આવે છે-દ્વિઅણુકાદિ સ્કંધરૂપ એક નથી. મૂર્ત-દ્રવ્ય-રૂપે તેનો કદી નાશ થતો નથી તેથી તેને 'શાશ્વત' (નિત્ય) કહે છે. અનાદિ-નિધન-રૂપરસ-ગંધ સ્પર્શવંતી જે મૂર્તિ છે તેના પરિણામથી ઉત્પન્ન હોવાના કારણે તે 'મૂર્તિમય' કહેવાય છે. રૂપાદિ રૂપ-મૂર્તિના પરિણામથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ શબ્દના પરમાણુગુણપણાનો અભાવ હોવાને કારણે તથા પુદ્દગલની સ્કંધ પર્યાયરૂપે વ્યપદિષ્ટ હોવાના કારણે પરમાણુ 'અશબ્દ' રૂપ-વાળું છે. પરમાણુ મૂર્તિક છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ દૃષ્ટિથી દેખાતું નથી તેથી તેને 'આદેશમાત્ર -મૂર્ત' કહે છે અથવા પરમાણુમાં મૂર્તત્વના કારણભૂત જે સ્પર્શાદિ ચાર ગુણ છે તે આદેશ માત્રથી-કથનમાત્રની દૃષ્ટિએ-ભેદને પ્રાપ્ત છે-પૃથક્ રૂપે તેમનું કથન કરવામાં આવે છે-સત્તારૂપ પ્રદેશ ભેદની દૃષ્ટિએ નહિ; કેમકે વાસ્તવમાં પરમાણુનો જે આદિ-મધ્ય અને અંતરૂપ એક પ્રદેશ છે તે જ સ્પર્શાદિ ગુણોનો પણ પ્રદેશ છે-દ્રવ્ય અને ગુણોમાં પ્રદેશ ભેદ હોતો નથી. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુરૂપ જે ચાર ધાતુ છે-ભૂત-ચતુષ્ટય છે-તેના નિર્માણનું કારણ હોવાથી પરમાણુને 'ધાતુચતુષ્ક-કારણ' કહે છે. ગંધાદિ ગુણોમાં વ્યક્ત અવ્યક્ત રૂપ વિચિત્ર પરિણમનના કારણે પરમાણુને 'પરિણામગુણ' કહે-વામાં આવે છે. એકપ્રદેશી હોવાથી પરમાણુ શબ્દરૂપ પરિણમતું નથી; કારણ કે શબ્દ અનેકાનેક પરમાણુઓનો પિંડ હોય છે અને તે પુદ્દગલનો કોઈ ગુણ પણ નથી, તેથીજ પરમાણુ 'સ્વયં અશબ્દ' કહેવાય છે. રસ તથા વર્ણની પાંચ પાંચ પર્યાયોમાંથી કોઈ એક એક પર્યાય અને ગંધની બે પર્યાયોમાંથી કોઇ એક પર્યાય સહિત એક સમયમાં અવશ્ય હોવાને કારણે પરમાણુને 'એક-રસ-વર્ણ-ગંધ' સંજ્ઞા છે. અને શીત-સ્નિગ્ધ, શીત-રૂક્ષ, ઉષ્ણસ્નિગ્ધ, ઉષ્ણરૂક્ષરૂપ જે ચાર સ્પર્શગુણની જોડ છે તેમાંથી એક સમયમાં કોઇ એક જ જોડરૂપ પરિણમવાના કારણે પરમાણુને 'દ્વિસ્પર્શ' પણ કહે છે. પરમાણુ સ્વયં શબ્દરૂપ ન હોવા છતાં પણ સ્કંધરૂપ પરિણમવાની શક્તિ સહિત હોવાને કારણે 'શબ્દકારણ' કહેવાય છે. અને અનેક પરમાણુઓની એકત્વ-પરિણતિરૂપ જે સ્કંધ છે તેનાથી અંતરિત-સ્વભાવથી ભેદરૂપ જુદું દ્રવ્ય હોવાને કારણે પરમાણુને 'સ્કંધાન્તરિત' પણ કહે છે. જે ધાતુચતુષ્કનું કારણ હોય છે તેને 'કારણ પરમાણુ' અને જે સ્કંધોના અંત્ય હોય છે તેને 'કાર્ય પરમાણુ' કહે છે. એક રસ-વર્ણ-ગંધ-દ્વિસ્પર્શગુણ પરમાણુ 'સ્વભાવ ગુણ' કહેવાય છે, બાકીના 'વિભાવ-ગુણ-પરમાણુ' દ્વિઅણુકાદિ સ્કંધરૂપ હોય છે. અને તેના વિભાવગુણ સર્વ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોય છે. ૧૦.

આકાશ અને પુદ્ગલોની પ્રદેશ સંખ્યા.

प्रदेशा नभसोऽनन्ता अनन्तानन्तमानकाः ।
पुद्गलानां जिनैरुक्ताः परमाणुरनंशकः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(जिनैः) જિનોદ્વારા (नभसः) આકાશના (अनन्ताः) અનંત અને (पुद्गलानां) પુદ્ગલોના (अनन्तानन्तमानकाः) અનંતાનંત પ્રમાણ (प्रदेशाः) પ્રદેશ (उक्ताः) કહેવામાં આવ્યા છે. (परमाणुः) પરમાણુ (अनंशकः) અનંશક-અપ્રદેશી (પ્રદેશમાત્ર)-કહેવામાં આવ્યું છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં આકાશ અને પુદ્ગલદ્રવ્યોના પ્રદેશોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કરતાં તેમને ક્રમશઃ અનંત અને અનંતાનંત બતાવ્યા છે અને પુદ્ગલ પરમાણુને અંશરહિત બતાવ્યું છે, જેનો આશય છે અપ્રદેશી અથવા પ્રદેશમાત્ર-એક જ પ્રદેશના રૂપમાં. પરમાણુ કહેતાં અહીં કાલાણુનું પણ ગ્રહણ છે તેથી કાલાણુને પણ અંશરહિત અપ્રદેશી અથવા પ્રદેશમાત્ર સમજવું જોઈએ. ૧૧.

કાલાણુઓની સંખ્યા અને અવસ્થિતિ.

[३]असंख्या भुवनाकाशे कालस्य परमाणवः ।
एकैका व्यतिरिक्तास्ते[४] रत्नानामिव राशयः ॥ १२ ॥

---

१ धाउचउक्कस्स पुणो जं हेऊ कारणं त्ति तं णेयो ।
खंधाणां अवसाणो णादव्वो कज्जपरमाणू ॥ २५ ॥

२ पयरसरूवगंधं दो फासं तं हवे सहावगुणं ।
विभावगुणमिदि भणिदं जिणसमये सव्व पयउत्तं ॥ २७ ॥—નિયમસાર

३ लोयायासपदेसे एक्केक्के जे ट्ठिया हु एक्केक्का ।
रयणाणं रासीमिव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ ३२ ॥

લઘુદ્રવ્યસંગ્રહ૧૨, બૃહદ્ દ્રવ્ય સં. ૨૨; ગો. જી. ગા. ૫૮૮

४ आ व्यवतिष्ठन्ते ।

શબ્દાર્થ:—(भुवनाकाशे) લોકાકાશમાં (कालस्य) કાળના (परमाणवः) પરમાણુ (असंख्या) અસંખ્યાત કહેવામાં આવ્યા છે. અને (ते) તે (रत्नानामिव राशयः) રત્નોની રાશિઓમાં રત્નો સમાન (एकैका) એક એક અને (व्यतिरिक्ताः) ભિન્ન ભિન્ન છે-આકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ સ્થિત છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં છઠા કાળદ્રવ્યની સંખ્યા અને તેની સ્થિતિનો નિર્દેશ છે. લખ્યું છે કે કાળના પરમાણુ-કાળાણુરૂપ કાળદ્રવ્ય-અસંખ્યાત છે અને તે લોકાકાશમાં-લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં-રત્નોની રાશિઓમાં રત્નોની જેમ એક એક કરીને એક બીજાથી ભિન્ન રહેલા છે. અહીં આકાશનું 'લોકાકાશ' નામ એ વાત સૂચવે છે કે અખંડ એક આકાશના બે ભેદ છે-એક લોકાકાશ અને બીજો અલોકાકાશ. કાળદ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ સ્થિત છે-અલોકાકાશમાં નહિ. ૧૨.

ધર્મ-અધર્મ તથા પુદ્ગલોની અવસ્થિતિ.

[5]धर्माधर्मौ स्थितौ व्याप्य लोकाकाशमशेषकम् ।
व्योमैकांशादिषु ज्ञेया पुद्गलानामवस्थितिः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—(धर्माधर्मौ) ધર્મ-અધર્મ બન્ને દ્રવ્ય (लोकाकाशमशेषकम) સંપૂર્ણ લોકાકાશને (व्याप्य) વ્યાપીને (स्थितौ) રહેલ છે. (पुद्गलानां) પુદ્ગલોની (अवस्थितिः) અવસ્થિતિ (व्योमैकांशादिषु ज्ञेया) આકાશના એક અંશ આદિમાં-એક પ્રદેશથી માંડીને એક એક પ્રદેશ વધારતાં સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં-જાણવી જોઇએ.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં ધર્મ-અધર્મ અને પુદ્ગલ આ ત્રણ દ્રવ્યોની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ છે. ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્ય તો આખાય લોકાકાશને વ્યાપીને રહેલ છે-લોકાકાશનો કોઈ પણ પ્રદેશ એવો નથી જે એમનાથી વ્યાપેલો ન હોય. એમનામાંથી પ્રત્યેકની પ્રદેશ સંખ્યા, અસંખ્યાત હોવાથી લોકાકાશ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે એ સ્વતઃ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પુદ્ગલોનું અવસ્થાન લોકના એક પ્રદેશથી શરૂ કરીને અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીમાં છે. ૧૩.

---

૫. लोकाकाशेऽवगाहः धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥
एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥—त. सूत्र अ. ५ सू. १२, १३, १४.

સંસારી અને મુક્ત જીવનો ઉપકાર.

[3]संसारवर्तिनोऽन्योन्यमुपकारं वितन्वते ।
मुक्तास्तद्व्यतिरेकेण न कस्याप्युपकुर्वते ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—(संसारवर्तिनः) સંસારવર્તી જીવ (अन्योन्यं) પરસ્પર એકબીજાનો (उपकारं) ઉપકાર (वितन्वते) કરે છે. (मुक्ताः) મુક્ત જીવ (तद् व्यतिरेकेण) તે સંસારથી પૃથક્ થઈ જવાને કારણે (कस्यापि) કોઇનો પણ (न उपकुर्वते) ઉપકાર કરતા નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં સંસારી તથા મુક્ત બન્ને પ્રકારના જીવોના ઉપકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસારી જીવોના વિષયમાં લખ્યું છે કે તેઓ પરસ્પર એકબીજાનો ઉપકાર કરે છે. અહીં ઉપકાર શબ્દમાં ઉપલક્ષણથી અપકારનું પણ ગ્રહણ છે; સંસારી જીવ એક બીજાનો ઉપકાર જ નથી કરતા અપકાર પણ કરે છે અને તેથી કહેવું જોઇએ કે જીવ એક બીજાના ઉપકાર–અપકાર કે સુખ–દુઃખમાં સહયોગ કરે છે અથવા નિમિત્તકારણ બને છે. મુક્તજીવ કોઇનો પણ ઉપકાર નથી કરતા; કારણ કે જેનો ઉપકાર કરવામાં આવે છે અથવા કરી શકાય છે તે સંસારી જીવ હોય છે, મુક્તજીવ સંસારથી સદાને માટે ભિન્ન થઈ ગયા છે, તેથી સંસારી જીવોના તે કાંઇ ઉપકાર કે અપકાર નથી કરતા.

અહીં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો મુક્તાત્મા કોઇનો ઉપકાર નથી કરતા તો પછી તેમની ઉપાસના–પૂજા–વંદના શા માટે કરવામાં આવે છે? શા માટે ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથની આદિમાં તેમની સ્તુતિ કરી છે? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે એક તો મુક્ત જીવો દ્વારા તેમની પૂર્વની અર્હંતાદિ અવસ્થાઓમાં આપણો ઉપકાર થયો છે તેથી આપણે તેમના ઋણી છીએ 'न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति' જે સજ્જન મનુષ્ય હોય છે તે કરેલા ઉપકારને કદી ભૂલતા નથી. બીજું જે આત્મવિકાસરૂપ સિદ્ધિની તેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું આપણને પણ ઇષ્ટ છે અને તે, તેમનો આદર્શ સામે રાખીને તેમના પગલે ચાલીને-તથા તેમના પ્રત્યે ભક્તિ ભાવનો સંચાર કરીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી તેમની ઉપાસના આપણી સિદ્ધિમાં સહાયક થવાથી કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કરવામાં આવે છે. ૧૬

---

3 परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥—ત. સૂત્ર. અ. ૫.

સંસારી જીવોને પુદ્‌ગલકૃત ઉપકાર.

[1]जीवितं मरणं सौख्यं दुःखंकुर्वन्ति पुद्‌गलाः ।
उपकारेण जीवानां भ्रमतां भवकानने ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—(भवकानेन) સંસારરૂપી વનમાં (भ्रमतां) ભ્રમણ કરતાં (जीवानां) જીવોને (पुद्‌गलाः) પુદ્‌ગલો (उपकारेण) પોતાના ઉપકાર-સહકાર-દ્વારા (जीवितं) જીવન, (मरणं) મરણ, (सौख्यं) સુખ તથા (दुःखं) દુઃખ (कुर्वन्ति) કરે છે-જીવોને આ કાર્યરૂપ પરિણમનમાં સહાયક થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં પુદ્‌ગલોના સંસારી જીવો પ્રત્યે ઉપકાર-અપકારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, જેને તેઓ પોતાના સહકાર-સહયોગ દ્વારા સંપન્ન કરે છે. અથવા એમ કહો કે તેમના નિમિત્તે દેહધારીઓને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળમાં જોકે ' आदि ' શબ્દ નથી છતાં પણ જીવનાદિની સાથે શરીર-વચન-મન-શ્વાસોચ્છ્‌વાસ તથા ઇન્દ્રિયાદિનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણથી થાય છે, તે પણ પુદ્‌ગલકૃત ઉપકાર છે,[2] તેમની સૂચના માટે અહીં ' આદિ ' શબ્દ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા પણ ઘણાં ઉપકાર-અપકાર શરીરના સંબંધને કારણે પુદ્‌ગલકૃત થાય છે, તે બધાનું પણ ' आदि ' શબ્દ-દ્વારા ગ્રહણ થઈ જાય છે, જેને માટે મોક્ષશાસ્ત્રના ' सुख-दुःख-जीवित-मरणोपग्रहाश्च ' આ સૂત્રમાં ' च ' શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. ૧૭.

પરમાર્થે કોઈ પદાર્થ કોઇનું કાંઈ કરતો નથી.

पदार्थानां निमग्नानां स्वरूपं परमार्थतः ।
करोति कोऽपि कस्यापि न किञ्चन कदाचन ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(परमार्थतः) વસ્તુતઃ (નિશ્ચયદષ્ટિએ) (पदार्थानां स्वरूपं निमग्नानां) જે પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન છે-સ્વભાવ પરિણમન સહિત છે-તેમનો (कोऽपि)

---

१ सुखदुःख जीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ ५-२० ॥—त. सू.

२. शरीर वाङ्मनः प्राणापानाः पुद्‌गलानाम् ॥ ५-१९ ॥—त. सू.
पुद्‌गलानां शरीरं वाक् प्राणापानौ तथा मनः ।
उपकारं सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥—तत्त्वार्थसार ३-३१.

સંસારી અને મુક્ત જીવનો ઉપકાર.

[3]संसारवर्तिनोऽन्योन्यमुपकारं वितन्वते ।
मुक्तास्तद्व्यतिरेकेण न कस्याप्युपकुर्वते ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(संसारवर्तिनः) સંસારવર્તી જીવ (अन्योन्यं) પરસ્પર એકબીજાનો (उपकारं) ઉપકાર (वितन्वते) કરે છે. (मुक्ताः) મુક્ત જીવ (तद् व्यतिरेकेण) તે સંસારથી પૃથક્ થઈ જવાને કારણે (कस्यापि) કોઈનો પણ (न उपकुर्वते) ઉપકાર કરતા નથી.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં સંસારી તથા મુક્ત બન્ને પ્રકારના જીવોના ઉપકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસારી જીવોના વિષયમાં લખ્યું છે કે તેઓ પરસ્પર એકબીજાનો ઉપકાર કરે છે. અહીં ઉપકાર શબ્દમાં ઉપલક્ષણથી અપકારનું પણ ગ્રહણ છે; સંસારી જીવ એક બીજાનો ઉપકાર જ નથી કરતા અપકાર પણ કરે છે અને તેથી કહેવું જોઈએ કે જીવ એક બીજાના ઉપકાર–અપકાર કે સુખ–દુઃખમાં સહયોગ કરે છે અથવા નિમિત્ત-કારણ બને છે. મુક્તજીવ કોઈનો પણ ઉપકાર નથી કરતા; કારણ કે જેનો ઉપકાર કરવામાં આવે છે અથવા કરી શકાય છે તે સંસારી જીવ હોય છે, મુક્તજીવ સંસારથી સદાને માટે ભિન્ન થઈ ગયા છે, તેથી સંસારી જીવોના તે કાંઇ ઉપકાર કે અપકાર નથી કરતા.

અહીં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો મુક્તાત્મા કોઈનો ઉપકાર નથી કરતા તો પછી તેમની ઉપાસના–પૂજા–વંદના શા માટે કરવામાં આવે છે? શા માટે ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથની આદિમાં તેમની સ્તુતિ કરી છે? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે એક તો મુક્ત જીવો દ્વારા તેમની પૂર્વની અર્હંતાદિ અવસ્થાઓમાં આપણો ઉપકાર થયો છે તેથી આપણે તેમના ઋણી છીએ 'न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति' જે સજ્જન મનુષ્ય હોય છે તે કરેલા ઉપકારને કદી ભૂલતા નથી. બીજું જે આત્મવિકાસરૂપ સિદ્ધિની તેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું આપણને પણ ઇષ્ટ છે અને તે, તેમનો આદર્શ સામે રાખીને તેમના પગલે ચાલીને-તથા તેમના પ્રત્યે ભક્તિ ભાવનો સંચાર કરીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી તેમની ઉપાસના આપણી સિદ્ધિમાં સહાયક થવાથી કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કરવામાં આવે છે. ૧૬

---

૩ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥—ત. સૂત્ર. અ. ૫.

સંસારી જીવોનો પુદ્‌ગલકૃત ઉપકાર.

[1]जीवितं मरणं सौख्यं दुःखंकुर्वन्ति पुद्गलाः ।
उपकारेण जीवानां भ्रमतां भवकानने ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—(भवकानेन) સંસારરૂપી વનમાં (भ्रमतां) ભ્રમણ કરતાં (जीवानां) જીવોને (पुद्गलाः) પુદ્‌ગલો (उपकारेण) પોતાના ઉપકાર-સહકાર-દ્વારા (जीवितं) જીવન. (मरणं) મરણ, (सौख्यं) સુખ તથા (दुःखं) દુઃખ (कुर्वन्ति) કરે છે-જીવોને આ કાર્યરૂપ પરિણમનમાં સહાયક થાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં પુદ્‌ગલોના સંસારી જીવો પ્રત્યે ઉપકાર-અપકારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, જેને તેઓ પોતાના સહકાર-સહયોગ દ્વારા સંપન્ન કરે છે. અથવા એમ કહો કે તેમના નિમિત્ત દેહધારીઓને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળમાં જોકે 'आदि' શબ્દ નથી છતાં પણ જીવનાદિની સાથે શરીર-વચન-મન-શ્વાસોચ્છ્‌વાસ તથા ઇન્દ્રિયાદિનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણથી થાય છે, તે પણ પુદ્‌ગલકૃત ઉપકાર છે,[2] તેમની સૂચના માટે અહીં 'આદિ' શબ્દ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા પણ ઘણાં ઉપકાર-અપકાર શરીરના સંબંધને કારણે પુદ્‌ગલકૃત થાય છે, તે બધાનું પણ 'आदि' શબ્દ-દ્વારા ગ્રહણ થઈ જાય છે, જેને માટે મોક્ષશાસ્ત્રના 'सुख-दुःख-जीवित-मरणोपग्रहाश्च' આ સૂત્રમાં 'च' શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. ૧૭.

પરમાર્થે કોઈ પદાર્થ કોઈનું કાંઈ કરતો નથી.

पदार्थानां निमग्नानां स्वरूपं परमार्थतः ।
करोति कोऽपि कस्यापि न किंचन कदाचन ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(परमार्थतः) વસ્તુતઃ (નિશ્ચયદૃષ્ટિએ) (पदार्थाना स्वरूपं निमग्नानां) જે પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન છે-સ્વભાવ પરિણમન સહિત છે-તેમનો (कोऽपि)

१ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ ५-२० ॥—त. सू.
२. शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ ५-१९ ॥—त. सू.
पुद्गलानां शरीरं वाक् प्राणापानौ तथा मनः ।
उपकारः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥—तत्त्वार्थसार ३-३१.

કોઇ પણ (कस्यापि) કોઈનો (कदाचन) કદી (किंचन) રંચ માત્ર ઉપકાર–અપકાર (न करोति) કરતું નથી.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં પ્રયોજાયેલ 'परमार्थतः' પદ પોતાની ખાસ વિશેષતા રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે પાછલા પદ્યમાં દ્રવ્યોના દ્રવ્યો પ્રત્યે જે ઉપકારનો નિર્દેશ છે તે બધો વ્યવહાર–નયની અપેક્ષાએ છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઇને સ્વભાવ પરિણમન કરતાં દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ પણ પર-દ્રવ્યનો કદી કાંઇ ઉપકાર કે અપકાર કરતું નથી. ધર્મ–અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્ય તો સદાય પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને સ્વભાવ પરિણમન કરે છે અને તેથી નિશ્ચયથી કોઇના પણ ઉપકારાદિ કરતા નથી. જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય વૈભાવિક શક્તિ સહિત છે અને તેથી તેમનામાં સ્વભાવ–વિભાવ બન્ને પ્રકારનું પરિણમન હોય છે. જીવોમાં વિભાવ–પરિણમન સંસાર અવસ્થા સુધી કર્મ તથા શરીરાદિના સંયોગથી થાય છે–મુક્તાવસ્થામાં વિભાવ પરિણમન ન થતાં કેવળ સ્વભાવ–પરિણમન જ થયા કરે છે. પુદ્ગલોનું સ્વભાવ–પરિણમન પરમાણુરૂપે અને વિભાવ–પરિણમન સ્કંધના રૂપે થાય છે. પરમાણુ રૂપે રહેતું પુદ્ગલ કોઈનો પણ ઉપકાર અથવા અપકાર કરતું નથી, એ સમજી લેવું જોઇએ.

જો કોઈ ભોળો જીવ એમ કહે કે બોમ્બના રૂપે પરમાણુ તો મહાન વિનાશક કાર્ય કરે છે, ઘણાનો અપકાર કરે છે, તો તેને ઉપકાર–અપકાર રહિત કેવી રીતે કહેવાય ? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે જેને પરમાણુ બોમ્બ કહેવામાં આવે છે તે તો નામનો પર-માણુ છે–કોઇ અપેક્ષાએ તેને પરમાણુ નામ આપવામાં આવે છે, બાકી તો તે વિસ્ફોટક-પદાર્થ રૂપે અનેક દ્વિ અણુક આદિ નાના મોટા સ્કંધો સહિત એક મોટો સ્કંધ હોય છે; તેને વાસ્તવમાં પરમાણુ કહી શકાતો નથી. પરમાણુ તો તે છે જેનો આદિ–મધ્ય–અંત હોતો નથી, વિભાગ થઇ શકતો નથી અને જે ઇન્દ્રિયગોચર હોતો નથી. કે જે આના પહેલાના એક પદ્યમાં અને નિયમસારની ૨૬મી ગાથામાં આપેલ તેના લક્ષણથી પ્રગટ છે. ૧૮.

પુદ્ગલના ચાર ભેદ અને તેમની સ્વરૂપ–વ્યવસ્થા.

[1]स्कन्धो देशः प्रदेशोऽणुश्चतुर्धा पुद्गलो मतः ।
समस्तमर्धमर्धार्धमविभागमिमं विदुः ॥१९॥

१ खंधा य खंध देसा खंध पदेसा य होंति परमाणू ।
इदि ते चदुव्वियप्पा पुग्गलकाया मुणेयव्वा ॥ ७४ ॥
खंधं सयलसमत्थं तस्स य अद्धं भणंति देसो त्ति ।
अद्धद्धं च पदेसो अविभागी चेव परमाणू ॥ ७५ ॥ –પંચાસ્તિ.

શબ્દાર્થ:— (पुद्गलः) પુદ્ગલ દ્રવ્ય (स्कन्धः) સ્કંધ, (देशः) દેશ, (प्रदेशः) પ્રદેશ અને (अणुः) અણુ આ રીતે (चतुर्धा) ચાર પ્રકારનું (मतः) માનવામાં આવ્યું છે. (इमं) આ (ચતુર્વિધ) પુદ્ગલને (ક્રમશઃ) (समस्तम) સકળ, (सर्धम) અર્ધ (अर्धार्धम्)અર્ધાર્ધ અને (अविभागम) અવિભાગી કહે છે.

વ્યાખ્યા:—સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત અથવા અનંતાનંત પરમાણુઓના પિંડરૂપ જે કોઇપણ એક વસ્તુ છે તેને 'સ્કંધ' કહે છે. સ્કંધના એક એક પરમાણુ કરતાં ખંડ થતાં થતાં જ્યારે તે અડધો રહી જાય છે ત્યારે તે અડધા સ્કંધને 'દેશ સ્કંધ' કહે છે. દેશખંડના ખંડ થતાં થતાં જ્યારે તે અડધો રહી જાય છે ત્યારે તે અડધાને અથવા મૂળ સ્કંધના ચોથા ભાગને 'પ્રદેશ સ્કંધ' કહે છે. પ્રદેશ સ્કંધના ખંડ થતાં થતાં જ્યારે પછી કોઇ ખંડ ન બની શકે અને અણુમાત્ર રહી જાય છે ત્યારે તેને 'પરમાણુ' કહે છે. આવી સ્થિતિમાં મૂળસ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને દેશસ્કંધ ના પૂર્વવર્તી જેટલા કોઇ ખંડ થાય તે બધાને પણ 'સ્કંધ' સંજ્ઞા. તથા દેશસ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને પ્રદેશસ્કંધના પૂર્વવર્તી બધા ખંડોને પણ 'દેશસ્કંધ' સંજ્ઞા અને પ્રદેશ સ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને પરમાણુના પૂર્વવર્તી બધા ખંડોને પણ 'પ્રદેશ-સંજ્ઞા' હોય છે, એમ સમજવું જોઇએ.

શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે તત્ત્વાર્થસારમાં તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર-સંમત પુદ્ગલોના અણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદ કરીને પછી સ્કંધોના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે અને ત્યારપછી તેમનું જે સ્વરૂપ આપ્યું છે. તે ઉક્ત પદ્ય તથા પંચાસ્તિકાય સાથે મળતું મળતું છે.[1] ૧૯

કયા પ્રકારના પુદ્ગલોથી લોક કેવી રીતે ભર્યો છે.

[2]सूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैर्लोकः स्थूलैः स्थूलतरैश्चितः ।
अनन्तैः पुदगलैश्चित्रैः कुम्भो धूमैरिवाभितः ॥ २० ॥

---

१. अणु-स्कन्ध-विभेदेन द्विविधाः खलु पुद्गलाः ।
स्कन्धो देशः प्रदेशश्च स्कन्धस्तु त्रिविधो मतः ॥ ३-५६ ॥
अनन्तपरमाणूनां संघातः स्कन्ध उच्यते ।
देशः स्कन्धस्यार्धमर्धार्धं प्रदेशः परिकीर्तितः ॥ ३-५७ ॥

२. ओगाढगाढणिचिदो पुग्गलकायेहिं सव्वदो लोगो ।
सुहुमेहिं य अप्पाओग्गेहिं जोग्गेहिं ॥ १६८ ॥ —प्रवचनसा.
ओगाढगाढ णिचिदो पोग्गलकायेहिं सव्वदो लोगो ।
सुहुमेहिं बादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं ॥ ६४ ॥ —पंचास्ति.

શબ્દાર્થઃ— (लोकः) લોક સર્વ તરફથી (सूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैः) સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર, (स्थूलैः स्थूलतरैः) સ્થૂળ-સ્થૂળતર (अनन्तैः पुद्गलैश्चित्रैः) અનેકપ્રકારનાં અનંત પુદ્‌ગલોથી (धूमैरिवाभितः कुम्भो) ધૂમાડાથી ભરેલા ઘડાની જેમ (चितः) (ઠાંસોઠાંસ) સર્વત્ર ભરેલો છે.

વ્યાખ્યાઃ— પાછલા પદ્યમાં પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના સ્કંધાદિ ના ભેદથી ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, આ પદ્યમાં બીજી દૃષ્ટિએ ચાર ભેદોનો નિર્દેશ છે અને તે છે ૧ સૂક્ષ્મ, ૨ સૂક્ષ્મતર, ૩ સ્થૂળ, ૪ સ્થૂળતર. આ ભેદ કર્મરૂપ થવા યોગ્ય પુદ્‌ગલો સાથે સંબંધ રાખે છે. એમના વિષયમાં લખ્યું છે કે આ ચારે પ્રકારના પુદ્‌ગલોથી લોકાકાશ ધૂમાડાથી ઘડાની જેમ ઠાંસોઠાંસ ભરેલું છે. જ્યાં લોકોમાં સર્વત્ર આત્મ-દ્રવ્યનું અવસ્થાન છે ત્યાંજ કર્મરૂપ થવા યોગ્ય આ વિવિધ પુદ્‌ગલો નું પણ અવસ્થાન છે અને તેથી બંધની અવસ્થામાં એમને જીવ ક્યાંય બહારથી લાવતો નથી. કાય, વચન તથા મનની ક્રિયારૂપ યોગનું સંચાલન થતાંજ આ પુદ્‌ગલ સ્વયં કર્મરૂપ થઈને આત્મ-પ્રવેશ કરે છે. અહીં સૂક્ષ્મતમ (અત્યંત સૂક્ષ્મ) અને સ્થૂળતમ (અત્યંત સ્થૂળ) પુદ્‌ગલોનો ઉલ્લેખ નથી; કેમ કે એ બન્ને પ્રકારના પુદ્‌ગલ કર્મ-વર્ગણાની યોગ્યતા રહિત હોય છે. તેથીજ પ્રવચન- સારમાં ' अप्पाओग्गेहिं जोग्गेहिं ' આ બે વિશેષણોનો સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨૦

દ્રવ્યના મૂર્તામૂર્ત બે ભેદ અને તેમનાં લક્ષણ.

[1]मूर्तामूर्तं द्विधा द्रव्यं मूर्तामूर्तैर्गुणैर्युतम् ।
अक्षग्राह्या गुणा मूर्ता अमूर्ता सन्त्यतीन्द्रियाः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થઃ— (द्रव्यं) દ્રવ્ય (मूर्तामूर्तं) મૂર્તિક અને અમૂર્તિક (द्विधा) બે પ્રકાર છે. (मूर्तामूर्तैर्गुणैर्युतम्) મૂર્ત-ગુણોથી જે યુક્ત છે તે મૂર્તિક અને જે અમૂર્ત-ગુણોથી યુક્ત છે તે અમૂર્તિક છે. (अक्षग्राह्या गुणा) જે ગુણો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય છે (मूर्ता) તે મૂર્ત છે અને (अतीन्द्रियाः) જે ગુણો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય નથી (अमूर्ताः) તે અમૂર્ત (सन्ति) કહેવાય છે.

---

१. मुत्ता इंदियगेज्झा पोग्गलदव्वप्पगा अणेगविधा ।
दव्वाणममुत्ताणं गुणा अमुत्ता मुणेदव्वा ॥ १३९ ॥ —પ્રવચનસાર

વ્યાખ્યાઃ—આના પહેલાં (૧-૪) જીવ-અજીવની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યોનાં છ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે-એક જીવ અને પાંચ ધર્માદિ અજીવ. અહીં મૂર્ત-અમૂર્ત-ગુણોથી સહિત હોવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે-એક મૂર્તિક, બીજો અમૂર્તિક, જેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને જીવ એ પાંચ તો અમૂર્તિક દ્રવ્યની કોટિમાં આવે છે અને એક માત્ર પુદ્ગલ મૂર્તિક દ્રવ્ય ઠરે છે. કહ્યું પણ છે. 'मूर्तिमन्तोऽत्र पुद्गलाः' (૩)-આ છ દ્રવ્યોમાં કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મૂર્તિક છે; કારણ કે તે મૂર્તિના લક્ષણ રૂપ (વર્ણ), ગંધ, રસ, અને સ્પર્શની વ્યવસ્થા પોતામાં ટકાવે છે.૧ અને આ ચાર મૂળ-ગુણ જ, જેના ઉત્તર-ગુણ વીસ થાય છે, તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે-ચક્ષુ. નાક, જીભ અને ચામડી (સ્પર્શન)ની ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય ગુણોને જ અહીં 'મૂર્ત' અને જ્ઞાનદર્શનાદિ અતીન્દ્રિય-ગુણોને 'અમૂર્ત' કહેવામાં આવ્યા છે.

આ પદ્યમાં અતીન્દ્રિયને 'અમૂર્ત' બતાવ્યા છે અને ગત ૧૦ મા પદ્યમાં પરમાણુને પણ અતીન્દ્રિય કહ્યો છે; તો પછી પુદ્ગલ-પરમાણુ પણ અમૂર્ત ઠરે છે. પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિક હોય છે. તેથી પરમાણુ પણ મૂર્તિક હોવો જોઈએ તેથી પરમાણુને અતીન્દ્રિય અને અમૂર્ત કહેવામાં વિરોધ આવતો લાગે છે. જો એમ કહેવામાં આવે તો એક અપેક્ષાએ બરાબર છે; કેમ કે વાસ્તવમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિક જ હોય છે-ભલે તે પોતાની કોઇ સૂક્ષ્મ કે સૂક્ષ્મતર અવસ્થામાં તે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોય. પરંતુ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવાથી જ જો પુદ્ગલ પરમાણુને અતીન્દ્રિય માનવામાં આવે તો હજારો પરમાણુના સ્કંધરૂપ જે કાર્મણ-વર્ગણાઓ છે તે પણ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવાથી અતીન્દ્રિય તથા અમૂર્તિક ઠરશે અને તેથી પુદ્ગલનો એક અવિભાગી પરમાણુ જ નહીં બલ્કે વર્ગણાઓના રૂપમાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-સ્કંધ પણ અમૂર્તિક ઠરશે. અમૂર્તિક સિદ્ધ થતાં તેમનામાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો અભાવ માનવો પડશે. અને આ પુદ્ગલ-ગુણોનો અભાવ થતાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના જ અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેથી પરમાણુને અતીન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિયને અમૂર્તિક કહેવું તે વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ કથન છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ નહિ. કેટલાય સૂક્ષ્મ પદાર્થો એવા છે જે સ્વભાવથી તો ઇન્દ્રિયગોચર નથી પરંતુ યંત્રોની સહાયથી ઇન્દ્રિય-ગોચર થઈ જાય છે, આજ કાલ એવા શક્તિશાળી યંત્રો તૈયાર થઈ ગયા છે જે એક સૂક્ષ્મ વસ્તુને હજારો ગણી મોટી કરીને બતાવી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં પરમાણુ પણ યંત્રની સહાયથી મોટો દેખાઈ શકે છે. પરંતુ ગમે તેવી શક્તિશાળી આંખ હોય તેનાથી સ્વતંત્રતાપૂર્વક તે દેખાઇ શકતો નથી. તેથી જ તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ મૂર્તિક છે. ૨૬.

---

૧. स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः ।—त. सू. ५, २३.

કયું પુદ્ગલ કોની સાથે કર્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

[1]कर्म वेदयमानस्य भावाः सन्ति शुभाशुभाः ।
कर्मभावं प्रपद्यन्ते[2]संसक्तास्तेषु पुद्गलाः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(कर्म) કર્મ-ફળને (वेदयमानस्य) ભોગવતા જીવને (शुभाशुभाः) શુભ કે અશુભ (भावाः) ભાવો (सन्ति) થાય છે. (तेषु) તે ભાવો થતાં (संसक्ताः पुद्गलाः) સંબંધિત-આસ્રવેલા પુદ્ગલો (कर्मभावं) કર્મભાવને (प्रपद्यन्ते) પ્રાપ્ત થાય છે-જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણમે છે.

વ્યાખ્યા:—ગત ૨૦ મા પદ્ય અનુસાર જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકમાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલાં છે તે કોઇ જીવની સાથે કર્મભાવને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ વિષયના સિદ્ધાંતનું આ પદ્યમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે-લખ્યું છે કે જ્યારે કોઇ જીવ ઉદયમાં આવેલ કર્મને ભોગવે છે ત્યારે તેના ભાવ (મન-વચન-કાયરૂપ યોગોનું પરિણમન) શુભ કે અશુભરૂપ થાય અને તે ભાવો અથવા પરિણામો સાથે સંબંધ પામેલ પુદ્ગલ (સ્વતઃ) કર્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે-તેમને કર્મરૂપે પરિણમાવવાની બીજી કોઇ પ્રક્રિયા નથી, તત્કાલીન યોગોનું શુભ-અશુભ પરિણમન જ તે સંસક્ત પુદ્ગલોને શુભાશુભ કર્મરૂપે પરિણમાવી દે છે. ૨૨

યોગ-દ્વારા આવેલ પુદ્ગલોના કર્મરૂપ પરિણમનમાં હેતુ.

योगेन ये समायान्ति शस्ताशस्तेन पुद्गलाः ।
तेऽष्टकर्मत्वमिच्छन्ति कषाय-परिणामतः ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—(शस्ताशस्तेन योगेन) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત યોગથી-મન-વચન-કાયાની શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિથી-(ये पुद्गलाः) જે પુદ્ગલો (समायान्ति) આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે (ते) તે (कषाय-परिणामतः) કષાય પરિણામને કારણે (अष्ट कर्मत्वमिच्छन्ति) આઠ કર્મરૂપે પરિણમે છે.-જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોનું રૂપ ધારણ કરે છે.

---

૧. अत्ता कुणदि सहावं तत्थ गदा पोग्गला सभावेहिं ।
गच्छंति कम्मभावं अण्णोण्णागाहमवगाढा ॥ ६५ ॥—પંચાસ્તિ.

૨. આ संशक्तास्तेषु.

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં જે પુદ્ગલોનું કર્મભાવને પ્રાપ્ત થવાનું લખ્યું છે તે મન-વચન-કાયરૂપ યોગોના શુભાશુભ પરિણમન-દ્વારે આત્મામાં પ્રવેશેલા પુદ્ગલો કષાય-ભાવને કારણે આઠ કર્મોરૂપે પરિણમે છે.-કર્મસામાન્યમાંથી કર્મવિશેષ બની જાય છે. અહીં 'कषाय-परिणामतः' તે પદ હેતુરૂપે યોજેલું છે, જેનો આશય છે 'કષાયરૂપ પરિણમનનું નિમિત્ત પામીને અષ્ટકર્મરૂપ થવું.' જ્યાંસુધી કષાય-પરિણામ થતા નથી ત્યાં સુધી બધાંય કર્મ સ્થિતિ અને અનુભાગ રહિત હોય છે અને તેથી કાંઈ પણ ફળ દેવામાં સમર્થ હોતાં નથી-જેવી રીતે જે સમયે આવે તેવી રીતે તેજ સમયે નીકળી જાય. તેથી 'कषाय परिणामतः' આ પદ અહીં પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે. ૨૩

આઠ કર્મોનાં નામ

ज्ञानदृष्टयावृती वेद्यं मोहनीयायुषी विदुः ।
नाम गोत्रान्तरायौ च कर्माण्यष्टेति सूरयः ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञानदृष्टयावृती) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, (वेद्यं) વેદનીય, (मोहनीयायुषी) મોહનીય, આયુ, (नाम गोत्रान्तरायौ च) નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય (अष्ट इति) આ આઠને (कर्माणि सूरयः विदुः) આચાર્યો (દ્રવ્ય-) કર્મ કહે છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વ-પદ્યમાં આત્મામાં પ્રવેશેલા પુદ્ગલોની જે આઠ કર્મરૂપ પરિણમવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેમનાં આ પદ્યમાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પુદ્ગલાત્મક હોવાથી આ આઠેય દ્રવ્યકર્મ છે. આ કર્મોમાં પોત-પોતાના નામને અનુકૂળ કાર્ય કરવાની શક્તિ હોય છે. જેને 'પ્રકૃતિ' કહે છે અને તેથી આ આઠ મૂળકર્મ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. જેમના ઉત્તરોત્તર ભેદ ૧૪૮ છે. આ કર્મ પ્રકૃતિઓનું વિશેષ વર્ણન ષટ્ખંડાગમ, ગોમ્મટસાર, કમ્મપયડિ, પંચસંગ્રહ આદિ કર્મ સાહિત્ય-વિષયક ગ્રંથામાંથી જાણી શકાય છે. ૨૪.

---

१. आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः । —त. सू. ८-४

વ્યાખ્યાઃ—ચેતનાત્મક જીવને પોતાના ઉપાદાનથી કર્મોનો અને અચેતનાત્મક કર્મને પોતાના ઉપાદાનથી જીવનો કર્તા માનતાં જે દોષોની આપત્તિ પાછલા બે પદ્યોમાં બતાવવામાં આવીછે તેમાંથી પાછો એક મોટો દોષ બીજો ઉત્પન્ન થાય છે જે કોઈ પણ રીતે ટાળી શકાતો નથી અને તે આ પદ્યમાં બતાવ્યો છે. તે મહાન દોષ છે ચેતન-અચેતન-દ્રવ્ય-વિશેષનો અર્થાત્ કોઇ દ્રવ્ય ચેતન અને કોઈ અચેતન, એ ભેદ પછી કોઇ પણ રીતે બની નહિ શકે. બધાને ચેતન અને બધાને અચેતન પણ કહી શકીએ નહિ; કારણ કે કોઇ પણ વિધિ અથવા નિષેધ પ્રતિપક્ષી વિના હોતો નથી. વિધિનો નિષેધ સાથે અને નિષેધનો વિધિ સાથે અવિનાભાવ-સંબંધ છે. કે જે સ્વામી સમંતભદ્રના નીચેના વાક્યોથી જાણી શકાય છેઃ—

अस्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि ।
विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥
नास्तित्वंप्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि ।
विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १८ ॥

—આપ્તમીમાંસા. ૩૦

પુદ્ગલોને કર્મરૂપ અને જીવોને સરાગરૂપ પરિણામના હેતુ.

[1]सरागं जीवमाश्रित्य कर्मत्वं यान्ति पुद्गलाः ।
कर्माण्याश्रित्य जीवोऽपि सरागत्वं प्रपद्यते ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થઃ—(सरागं) સરાગી (जीवम्) જીવનો (आश्रित्य) આશ્રય-નિમિત્ત પામીને (पुद्गलाः) પુદ્ગલો (कर्मत्वं) કર્મપણું (यान्ति) પામે છે. અને (कर्माणि) કર્મોનો (आश्रित्य) આશ્રય-નિમિત્ત પામીને (जीवोऽपि) જીવ પણ (सरागत्वं) સરાગભાવને (प्रपद्यते) પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલની એકબીજાના નિમિત્તે થતા પરિણમનની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અને તે એ છે કે જીવના રાગાદિરૂપ પરિણામનું નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલ જ્ઞાનાવરણાદિ-કર્મરૂપ પરિણમે છે અને પોતપોતાના કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામી-

---

१. जीवपरिणामहेदुं कम्मत्तं पुग्गला परिणमंति ।
पुग्गलकम्मणिमित्तं तहेव जीवो वि परिणमइ ॥ ८० ॥—समयसार

ને જીવ રાગદ્વેષાદિરૂપ પરિણમે છે. પરંતુ બધા જીવોને કર્મોના ઉદયવશ રાગ-દ્વેષાદિરૂપ અવશ્ય પરિણમવું પડે એમ નથી; કેટલાક જીવ એવા પણ હોય છે, જે કર્મોનો ઉદય આવતાં સમતાભાવ ધારણ કરે છે-કર્મજનિત પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષાદિરૂપ પરિણમતા નથી અથવા મોહનીય-કર્મનો અભાવ થઈ જતાં રાગ-દ્વેષાદિરૂપ પરિણમવાની જેમનામાં યોગ્યતા જ નથી રહેતી-એવા જીવોના નિમિત્તે પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણમતાં નથા અથવા એમ કહો કે તે જીવોને કર્મોનો ઉદય આવવા છતાં, તથા કેટલાક ઔદયિક ભાવો થવા છતાં પણ નવા કર્મોનો બંધ થતો નથી. જો એમ ન માનવામાં આવે તો બંધની પરંપરા કદી સમાપ્ત થઈ શકતી નથી અને કદીય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ; કારણ કે મોહનીય કર્મનો અભાવ થઈ જવા છતાં પણ અર્હંતોને-ભગવંતોને કોઈ ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન વિના તે પ્રકારની યોગ્યતાના સદ્ભાવથી યથાસમય ઉઠવું-બેસવું, વિહાર કરવો અને ધર્મોપદેશ આપવો-જેવી ક્રિયાઓ તો નિયમિતરૂપે સ્વભાવથી એવી જ રીતે થાય છે જેવી રીતે મેઘાકાર-પરિણમેલા પુદ્ગલોનું ચાલવું, અટકવું, ગરજવું અને પાણી વરસાવવું આદિ ક્રિયાઓ કોઈ પુરુષના પ્રયત્ન વિના સ્વતઃ થતી જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેનાથી મોહના ઉદયપૂર્વક ન હોવાને કારણે ક્રિયાના ફળ રૂપે નવા કર્મનું કોઈ બંધન થતું નથી. અર્હંતોની આ ક્રિયા-ઔદયિકી છે; કારણ કે અર્હંતપદ મહાનપુણ્યના કલ્પવૃક્ષસમ 'તીર્થંકર પ્રકૃતિ' નામના નામકર્મના ઉદયથી થાય છે. સાથોસાથ મોહનીય કર્મના અભાવ થઈ જવાથી આ ક્રિયાઓ ક્ષાયિકી પણ છે અને તેથી શુદ્ધચેતનામાં કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરતી નથી; જે પ્રવચનસારની નીચેની ગથાઓમાં પ્રગટ છેઃ—

ठाण–णिसेज्ज–विहारा धम्मुवदेसो वि णियदयो तेसिं ।
अरहंताणं काले मायाचारोव्व इत्थीणं ॥ ४४ ॥
पुण्णफला अरहंता तेसिं किरिया पुणो हि ओदइया ।
मोहादीहिं विरहिया तम्हा सा खाइगि त्ति मदा ॥ ४५ ॥ २२

કર્મકૃત ભાવનું કર્તૃત્વ અને જીવનું અકર્તૃત્વ.

[1]कर्म चेत्कुरुते भावो जीवः कर्ता तदा कथम् ।
न किंचित् कुरुते जीवो हित्वा भावं निजं परम् ॥ ३२ ॥

१. भावो जदि कम्मकदो अत्ता कम्मस्स होदि किध कत्ता ।
ण कुणदि अत्ता किंचि वि मुत्ता अण्णं सगं भावं ॥ ५९ ॥ —पंचास्ति०

શબ્દાર્થ:—(भावः) (રાગાદિ) ભાવ (येन) જો (कर्म) કર્મનો (कुरुते) કર્તા છે-કર્મસમૂહનો નિર્માતા છે-એમ માનવામાં આવે તો પછી (जीवः) જીવ (कर्ता) કર્મોનો કર્તા (कथम) કેવી રીતે થઈ શકે?-થઈ શકે નહિ. (जीवो) જીવ તો (निजं भावं हित्वा) પોતાના (જ્ઞાનાદિ રૂપ) નિજ-ભાવને છોડીને (किंचित परं) અન્ય કાંઈ પણ (न कुरुते) કરતો નથી-રાગાદિ જીવના નિજભાવ ન હોતાં પરના નિમિત્તે થનાર પરભાવ છે, તેથી વાસ્તવમાં તેમનો કર્તા નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં યોજાયેલ 'भावः' પદ રાગાદિરૂપ વિભાવભાવનું વાચક-સ્વભાવનું નહિ. પાછળના પદ્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે રાગાદિરૂપ પરિણમેલ જીવનો આશ્રય-નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પરિણમે છે તેથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે જીવ રાગાદિરૂપ ન પરિણમે તો કર્મ ઉત્પન્ન થતા નથી. આવી સ્થિતિમાં જીવનો રાગાદિભાવ જે પરના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મકૃત વિભાવ-ભાવ છે, તે દ્રવ્યકર્મનો કર્તા ઠર્યો; તો જીવને દ્રવ્યકર્મનો કર્તા કેવી રીતે કહી શકાય? કહી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે જેમ અગ્નિથી તપેલ ઘીએ જે બાળવાનું કામ કર્યું તે વાસ્તવમાં ઘીનું કામ કહી શકાતું નથી, ઘીમાં પ્રવેશેલી અગ્નિનું કામ છે. અને તેથી અહીં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે વાસ્તવમાં જીવ પોતાના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ચૈતન્યભાવ સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી. એક કવિના શબ્દોમાં 'એ બીમાર દિલની બધી લીલા હતી, હું નહોતો.' સંસારી જીવોની સાથે રાગાદિની જે બીમારી લાગેલી છે તે જ તેમની પાસે બધાં કર્મ કરાવે છે. ૩૨.

કર્મથી ભાવ અને ભાવથી કર્મ આ રીતે એક બીજાનું કર્તૃત્વ.

[1]कर्मतो जायते भावो भावतः कर्म सर्वदा ।
इत्थं कर्तृत्वमन्योन्यं द्रष्टव्यं भाव-कर्मणोः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(कर्मतो) કર્મના નિમિત્તે (सर्वदा) સદા (भावो) રાગાદિભાવ અને (भावतः) રાગાદિ ભાવના નિમિત્તે સદા (कर्म) કર્મ સમૂહ (जायते) ઉત્પન્ન થાય છે. (इत्थं) આ રીતે (भाव-कर्मणोः) રાગાદિ ભાવો અને કર્મોનું (अन्योन्यं) પરસ્પર એકબીજાનું (कर्तृत्वं) કર્તાપણું (द्रष्टव्यं) જાણવું જોઈએ.

---

१. भावो कम्म णिमित्तो कम्मं पुण भावकारणं हवदि ।
णदु तेसिं खलु कत्ता ण विणा भूदा दु कत्तारं ॥ ६० ॥—પંચાસ્તિ.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા ૨૮, ૨૯, ૩૦ મા પદ્યોમાં એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે જીવ પોતાના ઉપાદાનથી કર્મનો અને કર્મ પોતાના ઉપાદાનથી જીવનો કર્તા નથી. કર્તા માનતાં બહુ મોટો દુસ્તર દોષ ઉત્પન્ન થાય છે–તો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક રૂપ કર્તા–કર્મની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય તે આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે એ છે કે દ્રવ્ય-કર્મથી–કર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને–જીવના રાગાદિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે–જીવત્વ કે ચેતનભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી–અને જીવના રાગાદિભાવથી (નિમિત્તથી) કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે–પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણમે છે–નહિ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ભાવ અને કર્મનું સદા એક–બીજા પ્રત્યે નૈમિત્તિક રૂપ કર્તાપણું છે. જીવ–પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પરસ્પર એક બીજાનું કોઈ કર્તાપણું નથી–જીવથી પુદ્ગલ કે પુદ્ગલથી જીવ કદી ઉત્પન્ન થતો નથી. ૩૩.

ક્રોધાદિકૃત કર્મને જીવકૃત કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે.

कोपादिभिः कृतं कर्म जीवेन कृतमुच्यते ।
पदातिभिर्जितं युद्धं जितं भूपतिना यथा ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यथा) જેમ (पदातिभिर्जितं) યોદ્ધાઓ વડે જિતાયેલું (युद्धं) યુદ્ધ (भूपतिना) રાજાએ જીત્યું એમ કહેવામાં આવે છે. તેમ (कोपादिभिः) ક્રોધાદિ-કષાય ભાવોદ્વારા (कृतं कर्म) કરાયેલું કર્મ (जीवेन कृतं) જીવે કર્યું એમ (उच्यते) કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જો કર્તા રાગાદિભાવ છે તો જીવને કર્તા કેમ કહેવામાં આવે છે? આ પ્રશ્નનું અહીં એક દૃષ્ટાંતદ્વારા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે જે સ્વયં સ્પષ્ટ છે. નિશ્ચયથી તો સંગ્રામમાં લડનાર યોદ્ધાઓ દ્વારા જ યુદ્ધ કરવામાં અને જીતવામાં આવે છે; પરંતુ વ્યવહારમાં રાજાદ્વારા તે કરવામાં અને જીતવામાં આવ્યું એમ કહેવાય છે તેમ નિશ્ચયથી ક્રોધાદિ દ્વારા સંપન્ન થનારું કાર્ય પણ–જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ પણ–વ્યવહારથી જીવદ્વારા કરાયું એમ કહેવામાં આવે છે કે જે સમયસારની નીચેની ગાથા પરથી પણ જણાય છે:—

जोधेहिं कदे जुद्धे राएण कदं ति जंपदे लोगो ।
तह ववहारेण कदं णाणावरणादि जीवेण ॥ १०६ ॥

પરિણામ છે.૧ તેથી જ નિશ્ચયનયદ્વારા દેહ અને જીવને એક કહેવામાં આવતા નથી; બન્નેને એક કહેનાર વ્યવહારનય છે; કે જે સમયસારની નીચેની ગાથાથી જાણી શકાય છે.

ववहारणओ भासदि जीवो देहो य हवदि खलु इक्को ।
णदु णिच्छयस्स जीवो देहो य कदावि एक्कट्ठो ॥ २७ ॥

તેથી જે કેવળ વ્યવહારનયાવલંબી છે તેઓ જ શરીર અને જીવને એક માને છે, તેમને જ અહીં વિમોહિત-મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવામાં આવ્યા છે અને જેમના માટે 'विवेक विशारद' નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને નયોનું સ્વરૂપ સમ્યક્ જાણનાર ભેદ-વિજ્ઞાની છે અને તેથી તેઓ શરીર અને જીવને સર્વથા એક કહેતા નથી-નયદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ કથંચિત એક અને કથંચિત્ અનેક (ભિન્ન) રૂપે બન્નેનું પ્રતિપાદન કરે છે સર્વથા ભિન્ન કહેવું પણ તેમના દ્વારા બનતું નથી, તેનાથી નિશ્ચયનયની એકાન્તનો દોષ આવે છે. ૩૮.

પ્રમત્તાદિ-ગુણસ્થાનોને વન્દન કરવાને ચેતન મુનિને વન્દન થતું નથી.

प्रमत्तादिगुणस्थानवन्दना या विधीयते ।
न तया वन्दिता सन्ति मुनयश्चेतनात्मकाः ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(या) જે (प्रमत्तादिगुणस्थानवन्दना) પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોની વંદના (विधीयते) કરવામાં આવે છે (तया) તે વંદનાથી (चेतनात्मकाः) ચેતનાત્મક (मुनयः) મુનિઓ (न वन्दिता सन्ति) વંદિત થતા નથી-કેવળ દેહની વંદના થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા ત્રણ પદ્યોમાં તેર ગુણસ્થાનોને પૌદ્‌ગલિક બતાવ્યાં છે અને એમ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે કે તે નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ જીવરૂપ નથી; તો પછી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રમત્ત નામના છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી લઈને સયોગ-કેવળી નામના ૧૩ મા ગુણસ્થાનો સુધી, આઠ ગુણસ્થાનોની જે વંદના દેહની સ્તુતિ-રૂપે કરવામાં આવે છે તેના દ્વારા તે ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ વંદિત થાય છે કે નહિ ? જો વંદિત થાય છે તો દેહ અને જીવ બન્ને એક ઠરે છે અને જો વન્દિત નથી થતા તો વન્દના મિથ્યા અને નકામી ઠરે છે.૨ પ્રથમ વિકલ્પનું

---

૧. णेवय जीवट्ठाणा ण गुणट्ठाणा य अत्थि जीवस्स ।
जेण दु एदे सव्वे पुग्गलदव्वस्स परिणामा ॥ ५५ ॥—સમયસાર

૨. जदि जीवो ण सरीरं तित्थयरायरिय संथुदी चेव ।
सव्वा वि हवदि मिच्छा तेण दु आदा हवदि देहो ॥ २६ ॥—સમયસાર

સમાધાન આ પદ્યમાં અને બીજા વિકલ્પનું સમાધાન ઉત્તરવર્તી પદ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં બતાવ્યું છે કે તે વંદનાથી તે ગુણસ્થાનવર્તી ચેતનાત્મક મુનિ વાસ્તવમાં વંદિત થતા નથી. આવી વંદનાનું એક રૂપ સમયસાર-કળશમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે આ રીતે આપ્યું છે—

कान्त्यैव स्नपयन्ति ये दशदिशो धाम्ना निरुन्धन्ति ये ।
धामोद्दाममहस्विनां जनमनो मुष्णन्ति रूपेण ये ।
दिव्येन ध्वनिना सुखं श्रवणयोः साक्षात्क्षरन्तोऽमृतं
वन्द्यास्तेऽष्टसहस्रलक्षणधरास्तीर्थेश्वराः सूरयः ॥ २४ ॥

આમાં બતાવ્યું છે—'જે પોતાની કાન્તિથી દશે દિશાઓમાં વ્યાપીને તેમને કાન્તિમાન બનાવે છે, પોતાના તેજથી મહાતેજસ્વી સૂર્યને પણ પરાસ્ત કરે છે, પોતાના રૂપથી લોકોનાં મન હરે છે, પોતાની દિવ્યધ્વનિથી સાંભળનારના કાનમાં સાક્ષાત્ સુખામૃતની વર્ષા કરે છે અને એક હજાર આઠ લક્ષણના ધારક છે. તે તીર્થેશ્વર-આચાર્ય વંદનિય છે.

અહીં વંદના દેહની સ્તુતિરૂપ છે. આવી સ્તુતિ સંબંધમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે સમયસારમાં લખ્યું છે કે આ રીતે જીવથી ભિન્ન પુદ્ગલાત્મક શરીરની સ્તુતિ કરીને મુનિ જેમ માને છે કે મેં કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ-વંદના કરી તો તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ એ કથન બરાબર નથી; કારણ કે શરીરના જે ગુણ છે ને કેવળીના ગુણોની સ્તુતિ કરે છે તે જ વાસ્તવમાં કેવળીની સ્તુતિ કરે છે—

इणमण्णं जीवादो देहं पुग्गलमयं थुणित्तु मुणी ।
मण्णदि हु संथुदो वंदिदो मए केवली भयवं ॥ २८ ॥
तं णिच्छये ण जुज्जदि ण सरीरगुणा हि होंति केवलिणो
केवलिगुणो थुणदि जो सो तच्चं केवलिं थुणदि ॥ २९ ॥ ३९

વંદનાની ઉપયોગિતા.

परं शुभोपयोगाय जायमाना शरीरिणाम् ।
ददाति विविधं पुण्यं संसारसुखकारणम् ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—પરંતુ તે વંદના (परं शुभोपयोगाय) ઉત્કૃષ્ટ શુભોપયોગ માટે (जायमाना) નિમિત્તભૂત થતી (शरीरिणाम) પ્રાણિઓને (विविधं पुण्यं) જુદા જુદા પ્રકારનું પરમપુણ્ય (ददाति) આપે છે, (संसार सुखकारणम) જે ઊંચા પ્રકારના સંસાર-સુખોનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે ગુણસ્થાનોની વંદનાનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે પદ્ય નં ૩૬, ૩૭ પ્રમાણે પૌદ્ગલિક હોવા છતાં પણ અને તેમની તે વંદનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિ વંદિત ન થવા છતાં પણ તે દેહધારીઓને તે પુણ્ય ઉપાર્જનમાં એક બહુ મોટું નિમિત્ત કારણ થાય છે કે જે સંસારી જીવોને ઊંચા દરજ્જાનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી નિરર્થક કહી શકાતી નથી. તેથી આ વિષયમાં-વંદનાની ઉપયોગિતા સંબંધે શંકા કરવાની જરૂર નથી.

વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ, કે જે સમયસાર ની પૂર્વોક્ત ગાથા ૨૭ અનુસાર શરીર અને જીવને એકરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઉક્ત વંદનાથી ચેતનાત્મક મુનિ વંદિત થાય છે અને તે વંદના વંદન કરનારના શુભોપયોગના નિમિત્તભૂત હોઇને તેને જુદા જુદા પ્રકારના સંસાર-સુખોના કારણરૂપ પુણ્ય આપે છે, આવી સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વ્યવહારનયાશ્રિત વંદના સર્વથા મિથ્યા તથા વ્યર્થ નથી હોતી. ૪૦.

અચેતન દેહની સ્તુતિ થતાં ચેતનાત્માની સ્તુતિ નથી થતી.

नाचेतने स्तुते देहे स्तुतोऽस्ति ज्ञानलक्षणः ।
न कोशे वर्णिते नूनं सायकस्यास्ति वर्णना ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(अचेतने स्तुते देहे) અચેતન શરીરની સ્તુતિ થતાં (ज्ञानलक्षणः स्तुतोऽस्ति न) જ્ઞાન-લક્ષણ વાળા આત્માની સ્તુતિ થતી નથી. (બરાબર છે) (नूनं कोशे वर्णिते) ખરેખર મ્યાનનું વર્ણન થતાં (તે વર્ણનથી) (सायकस्यास्ति वर्णना न) મ્યાનની અંદર રહેનારી તલવારનું વર્ણન થઇ શકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનવર્તીઓની અચેતન દેહના રૂપમાં જે વંદના-સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિનું વંદન-સ્તવન થતું નથી એ વાત તો ૩૬ મા પદ્યમાં કહેવામાં આવી હતી, એનેજ અહીં એક સુંદર દૃષ્ટાંતદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તે છે મ્યાન અને તલવારનું દૃષ્ટાંત. મ્યાન લોઢાનું કે અન્ય ધાતુનું છે, તેના ઉપર સોના ચાંદીની અમુક ચિત્રકારી છે અથવા મખમલ આદિ ચઢાવેલ છે. અને તેના ઉપર સુંદર સોનેરી-રૂપેરી કામ થયેલું છે અને મૂઠ અમુક આકારની ખૂબજ ચિત્તાકર્ષક છે, આ

બધું મ્યાનનું વર્ણન છે, આ વર્ણન સાથે તલવારના વર્ણનનો કાંઈ સંબંધ નથી તેના ગુણ, સ્વભાવ આદિનું કોઈ વર્ણન થતું નથી–તેવી જ રીતે અચેતન શરીરના રંગ-બેરંગી વિવિધ રૂપનું વર્ણન થવા છતાં પણ તેની અંદર રહેનાર આત્માનું વર્ણન થતું નથી. અને તેથી દેહની સ્તુતિથી દેહધારીની સ્તુતિ બનતી નથી. આ જ વાત સમયસારમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે નગર અને રાજાના દૃષ્ટાંત વડે વ્યક્ત કરી છે—લખ્યું છે કે 'નગરનું વર્ણન થતાં જેમ રાજાનું વર્ણન થઇ જતું નથી તેવી જ રીતે શરીર-ગુણોની સ્તુતિ થતાં કેવળીનાં ગુણોની સ્તુતિ થઈ જતી નથી.[1] ૪૧.

વિભિન્નતાનો એક સિદ્ધાંત અને તેથી ચેતનની શરીરથી ભિન્નતા.

यत्र प्रतीयमानेऽपि न यो जातु प्रतीयते ।
स ततः सर्वथा भिन्नो रसाद् रूपमिव स्फुटम् ॥ ४२ ॥
काये प्रतीयमानेऽपि चेतनो न प्रतीयते ।
यतस्ततस्ततो भिन्नो न भिन्नो ज्ञानलक्षणात् ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરંતુ તે વંદના (परं शुभोपयोगाय) ઉત્કૃષ્ટ શુભોપયોગ માટે (जायमाना) નિમિત્તભૂત થતી (शरीरिणाम्) પ્રાણિઓને (विविधं पुण्यं) જુદા જુદા પ્રકારનું પરમપુણ્ય (ददाति) આપે છે, (संसार सुखकारणम्) જે ઊંચા પ્રકારના સંસાર-સુખોનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે ગુણસ્થાનોની વંદનાનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે પદ્ય નં ૩૬, ૩૭ પ્રમાણે પૌદ્દગલિક હોવા છતાં પણ અને તેમની તે વંદનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિ વંદિત ન થવા છતાં પણ તે દેહધારીઓને તે પુણ્ય ઉપાર્જનમાં એક બહુ મોટું નિમિત્ત કારણ થાય છે કે જે સંસારી જીવોને ઊંચા દરજ્જાનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી નિરર્થક કહી શકાતી નથી. તેથી આ વિષયમાં-વંદનાની ઉપયોગિતા સંબંધે-શંકા કરવાની જરૂર નથી.

વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ, કે જે સમયસાર ની પૂર્વોક્ત ગાથા ૨૭ અનુસાર શરીર અને જીવને એકરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઉક્ત વંદનાથી ચેતનાત્મક મુનિ વંદિત થાય છે અને તે વંદના વંદન કરનારના શુભોપયોગના નિમિત્તભૂત હોઇને તેને જુદા જુદા પ્રકારના સંસાર-સુખોના કારણરૂપ પુણ્ય આપે છે. આવી સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વ્યવહારનયાશ્રિત વંદના સર્વથા મિથ્યા તથા વ્યર્થ નથી હોતી. ૪૦.

અચેતન દેહની સ્તુતિ થતાં ચેતનાત્માની સ્તુતિ નથી થતી.

नाचेतने स्तुते देहे स्तुतोऽस्ति ज्ञानलक्षणः ।
न कोशे वर्णिते नूनं सायकस्यास्ति वर्णना ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(अचेतने स्तुते देहे) અચેતન શરીરની સ્તુતિ થતાં (ज्ञानलक्षणः स्तुतोऽस्ति न) જ્ઞાન-લક્ષણ વાળા આત્માની સ્તુતિ થતી નથી. (બરાબર છે) (नूनं कोशे वर्णिते) ખરેખર મ્યાનનું વર્ણન થતાં (તે વર્ણનથી) (सायकस्यास्ति वर्णना न) મ્યાનની અંદર રહેનારી તલવારનું વર્ણન થઇ શકતું નથી.

વ્યાખ્યાઃ—પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનવર્તીઓની અચેતન દેહના રૂપમાં જે વંદના-સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિનું વંદન-સ્તવન થતું નથી એ વાત તો ૩૯ મા પદ્યમાં કહેવામાં આવી હતી, એનેજ અહીં એક સુંદર દૃષ્ટાંતદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તે છે મ્યાન અને તલવારનું દૃષ્ટાંત. મ્યાન લોઢાનું કે અન્ય ધાતુનું છે, તેના ઉપર સોના ચાંદીની અમુક ચિત્રકારી છે અથવા મખમલ આદિ ચઢાવેલ છે. અને તેના ઉપર સુંદર સોનેરી-રૂપેરી કામ થયેલું છે અને મૂઠ અમુક આકારની ખૂબજ ચિત્તાકર્ષક છે, આ

બધું મ્યાનનું વર્ણન છે, આ વર્ણન સાથે તલવારના વર્ણનનો કાંઈ સંબંધ નથી તેના ગુણ, સ્વભાવ આદિનું કોઈ વર્ણન થતું નથી–તેવી જ રીતે અચેતન શરીરના રંગ-બેરંગી વિવિધ રૂપનું વર્ણન થવા છતાં પણ તેની અંદર રહેનાર આત્માનું વર્ણન થતું નથી. અને તેથી દેહની સ્તુતિથી દેહધારીની સ્તુતિ બનતી નથી. આ જ વાત સમયસારમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે નગર અને રાજાના દૃષ્ટાંત વડે વ્યક્ત કરી છે—લખ્યું છે કે 'નગરનું વર્ણન થતાં જેમ રાજાનું વર્ણન થઈ જતું નથી તેવી જ રીતે શરીર-ગુણોની સ્તુતિ થતાં કેવળીનાં ગુણોની સ્તુતિ થઈ જતી નથી.' ૪૧.

વિભિન્નતાનો એક સિદ્ધાંત અને તેથી ચેતનની શરીરથી ભિન્નતા.

यत्र प्रतीयमानेऽपि न यो जातु प्रतीयते ।
स ततः सर्वथा भिन्नो रसाद् रूपमिव स्फुटम् ॥ ४२ ॥
काये प्रतीयमानेऽपि चेतनो न प्रतीयते ।
यतस्ततस्ततो भिन्नो न भिन्नो ज्ञानलक्षणात् ॥ ४३ ॥

ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મ પૌદ્ગલિક અને અચેતન છે તેથી આ વિકાર પણ પૌદ્ગલિક તથા અચેતન છે, અચેતન પૌદ્ગલિકથી અચેતન્ય પૌદ્ગલિકની જ ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે, ચેતન તથા અપૌદ્ગલિક આત્મ-દ્રવ્યની નહિ. ૪૬.

જીવ કદી કર્મરૂપ અને કર્મ કદી જીવરૂપ થતું નથી.

अनादावपि सम्वन्धे जीवस्य सह कर्मणा ।
न जीवो याति कर्मत्वं जीवत्वं कर्म वा स्फुटम् ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ:— (जीवस्य सह कर्मणा) જીવને કર્મની સાથે (अनादावपि सम्वन्धे) અનાદિકાલીન સંબંધ હોવા છતાં પણ (न जीवो कर्मत्वं याति) ન તો કદી જીવ કર્મ-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે- કર્મ બને અથવા કર્મરૂપ પરિણમે છે- અને (वा न कर्म जीवत्वं स्फुटम) ન કર્મ જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે- જીવ બને અથવા જીવરૂપ પરિણમે છે, એ સ્પષ્ટ છે.

વ્યાખ્યા:— કેટલીય વસ્તુઓ સંસારમાં એવી છે જે સંબંધના કારણે એક બીજા રૂપે પરિણમતી જોવામાં આવે છે. મોક્ષશાસ્ત્રમાં પણ ‘ वन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ’ નામનું એક સૂત્ર છે, જેનો આશય છે બે ગુણ અધિક વસ્તુ બે હીનગુણ વસ્તુને પોતારૂપ કરી લે છે. પરંતુ આ બધા પુદ્ગલના સંબંધની વાત છે- એક દ્રવ્યના બીજા દ્રવ્ય સાથેના સંબંધની નહિ. જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને અલગ-અલગ દ્રવ્ય છે અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય-કર્મ પૌદ્ગલિક હોય છે તેથી જ જીવ તથા કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવા છતાં પણ ન તો જીવ કદી કર્મરૂપ થાય છે અને ન કર્મ કદી જીવરૂપે પરિણમે છે- દ્રવ્યદષ્ટિએ બન્નેની સદા પોત-પોતાના સ્વભાવમાં વ્યવસ્થિતિ રહે છે. ૪૭.

આત્માને દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા માનવામાં દોષાપત્તિ.

[1]आत्मना कुरुते कर्म यद्यात्मा निश्चितं तदा ।
कथं तस्य फलं भुङ्क्ते स दत्ते कर्म वा कथम् ॥ ४८ ॥

---

१. कम्मं कम्मं कुव्वदि जदि सो अप्पा करेदि अप्पाणं ।
किध तस्य फलं भुंजदि अप्पा कम्मं च देदि फलं ॥ ६३ ॥ –પંચાસ્તિ.

શબ્દાર્થ:— (यदि) જો (निश्चितं) એ નિશ્ચયરૂપે માનવામાં આવે કે (आत्मा) આત્મા (आत्मना) આત્મા વડે પોતાના જ ઉપાદાનથી- (कर्म कुरुते) કર્મ કરે છે (तदा) તો પછી (स) તે (तस्य फलं) તે કર્મનું ફળ (कथं भुङ्क्ते) કેવી રીતે ભોગવે છે ? અને (स कर्म) તે કર્મ (આત્માને) (कथम दत्ते) ફળ કેવી રીતે આપે છે ?

વ્યાખ્યા:— જો પૂર્વ પદ્ય-વર્ણિત સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ નિશ્ચિત રૂપે એમ માનવામાં આવે કે આત્મા પોતાના ઉપાદાનથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે- સ્વયં જ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય-કર્મ રૂપે પરિણમે છે- તો પછી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે તે આત્મા ને કર્મફળ કેવી રીતે ભોગવે છે અને તે કર્મ તે આત્માને ફળ કેવી રીતે આપે છે ? બન્ને એક જ હોતાં ફળદાન અને ફળભોગની વાત બની શકતી નથી.

કર્મોદયાદિથી ઉત્પન્ન ગુણ સર્વ અચેતન.

कर्मणामुदयसंभवा गुणाः शामिकाः क्षयशमोद्भवाश्च ये ।
चित्रशास्त्रनिवहेन वर्णितास्ते भवन्ति निखिलाविचेतनाः ॥४२॥

અન્યથા દ્રવ્યકર્મના ઉદયાદિનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થનાર આ આત્માના વિભાવ ભાવ છે- સ્વભાવભાવ તો એક માત્ર પારિણામિક ભાવ છે. જે અનાદિ-નિધન તથા નિરૂપાધિ હોય છે. ક્ષાયિકભાવ સ્વભાવની વ્યક્તિરૂપ હોવાથી અવિનાશી હોવા છતાં પણ સાદિ છે; કારણ કે કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જ કર્મકૃત કહેવામાં આવે છે.[1] ૪૯

અજીવ તત્ત્વને યથાર્થ જાણ્યા વિના સ્વસ્વભાવોપલબ્ધિ બનતી નથી.

अजीवतत्त्वं न विदन्ति सम्यक् ये जीवतत्त्वाद्विधिना विभक्तम् ।
चारित्रवन्तोऽपि न ते लभन्ते विविक्तमात्मानमपास्तदोषम् ॥५०॥

શબ્દાર્થ:—(ये) જેઓ (अजीवतत्त्वं) તે અજીવતત્ત્વને, કે જે (जीवतत्त्वाद्विधिना विभक्तम्) જીવતત્ત્વથી વિધિદ્વારા વિભક્ત છે, (सम्यक् न विदन्ति) યથાર્થ રૂપે જાણતા નથી (ते) તેઓ (चारित्रवन्तोऽपि) ચારિત્રવાન હોવા છતાં-સમ્યક્ ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરવા છતાં-પણ (विविक्तमात्मानम्) તે વિવિક્ત-શુદ્ધ અને નિર્મળ-આત્માને (न लभन्ते) પ્રાપ્ત થતા નથી કે જે (अपास्तदोषम्) દોષોથી રહિત છે.

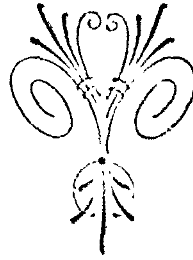
વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં, અજીવાધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં, અજીવતત્ત્વના યથાર્થ પરિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ જણાવવામાં આવ્યું છે અને તે એ છે કે જ્યાંસુધી આ અજીવતત્ત્વનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી આત્માને પોતાના શુદ્ધરૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, ભલે તે ગમે તેટલું તપશ્ચરણ કરે ! અહીં અજીવ-તત્ત્વનું 'जीवतत्त्वाद्विधिना विभक्तं' આ વિશેષણ પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે. અને એ વાતનું સૂચન કરે છે કે અજીવ-તત્ત્વ જીવ તત્ત્વના નિષેધ સહિત કોઈ ધર્મ નથી પરંતુ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતું એક પૃથક્ તત્ત્વ છે, અને તે મુખ્યપણે તે તત્ત્વ છે જે જીવ સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ હોવા છતાં પણ તેનાથી સદા પૃથક્ રહે છે અને જીવના વિભાવ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ થાય છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે જે કર્મરૂપે જીવની સાથે ઉક્ત અનાદિ સંબંધ સહિત છે. અને શરીર રૂપે અનેક સ્વજનાદિના સંબંધસહિત છે. તેને બરાબર ન સમજવાથી જ આત્માના સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિ રહ્યા કરે છે અને

---

૧. पारिणामिकस्त्वनादिनिधनो निरुपाधिः स्वाभाविक एव ।
क्षायिकस्तु स्वभाव-व्यक्तिरूपत्वादनन्तोऽपि कर्मणः
क्षयेनोत्पद्यमानत्वात सादिरिति कर्मकृत एवोक्तः ।—અમૃતચંદ્રાચાર્ય.

તેથી જ એની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી. વિવિક્તાત્મા રૂપે સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ જ આ ગ્રંથનું મુખ્ય ધ્યેય છે, જેને ગ્રંથના મંગળાચરણમાં 'स्वस्वभावोपलब्धये' પદ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરચિત-યોગસાર પ્રાભૃતમાં અજીવ અધિકાર નામનો બીજો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૨.

આસ્રવાધિકાર

આસ્રવના સામાન્ય હેતુ.

शुभाशुभोपयोगेन वासिता योग-वृत्तयः ।
सामान्येन प्रजायन्ते दुरितास्रव-हेतवः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—(शुभाशुभोपयोगेन) શુભ તથા અશુભ ઉપયોગ દ્વારા-જ્ઞાન દર્શનના સારા-નરસા પરિણમનના નિમિત્તે-(वासिता) વાસનાને પ્રાપ્ત અથવા સંસ્કારિત થયેલી (योग-वृत्तयः) જે યોગોની-મન-વચન-કાયાની કર્મ-ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિઓ છે તે (सामान्येन) સામાન્ય પણે (दुरितास्रव-हेतवः) દુરિતોના-શુભાશુભ-કર્મોના-આસ્રવનું-આત્મામાં આગમન અથવા પ્રવેશનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ‘ योग ’ શબ્દ મન-વચન-કાયા ત્રણેના અર્થમાં વપરાયો છે. ત્રણે યોગોમાંથી કોઇ પણ યોગની ક્રિયા ‘ યોગવૃતિ ’ કહેવાય છે. આ યોગવૃત્તિઓ જ્યારે શુભ કે અશુભ કોઇ પણ પ્રકારના ઉપયોગથી-જ્ઞાન-દર્શનથી વાસિત-સંસ્કારિત થાય છે અથવા એમ કહો કે કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનનો સંબંધ સાથે હોય છે તો તે સામાન્યરૂપે દુરિતાસ્રવનો હેતુ થાય છે. યોગવૃત્તિઓના ઉક્ત વિશેષણથી એ ફલિત થાય છે કે જો તે વૃત્તિઓ શુભાશુભ ઉપયોગથી વાસિત ન હોય તો દુરિતાસ્રવનો હેતુ પણ થતી નથી.

‘ દુરિત ’ શબ્દ સામાન્ય રીતે પાપ કે પાપકર્મના અર્થમાં યોજાય છે; પરંતુ અહીં તે કર્મમાત્ર અથવા આંઠે પ્રકારની કર્મપ્રકૃતિઓના અર્થમાં યોજાયો છે. આખા ગ્રંથમાં આ શબ્દ કોઇ આઠ સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વત્ર આજ આશય સહિત છે-કર્મ-વિશેષ જે પાપ તેના આશયમાં નથી. એના પર્યાય નામો છે અઘ, કલિલ, રજસ્, એનસ્, આગસ્, રેફસ, અંહસ્ અને પાતક, જે બધાનો પ્રયોગ પણ ગ્રંથમાં દુરિતના ઉક્ત આશ-

યવાળો છે-કેવળ પાપના આશય માટે નથી; જો કે એ પાપના અર્થમાં પણ વપરાય છે. 'પાપ' શબ્દ જ આખા ગ્રંથમાં પ્રાયઃ પાપકર્મને માટે વપરાયો છે. ગ્રંથકારે પોતે પણ આમ ચોથા પદમાં 'દુરિતાસ્રવ' ના સ્થાને 'કર્માસ્રવ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, જે દુરિતના અભિપ્રેત કર્મ અર્થને સ્પષ્ટ કરી દે છે. અહીં હું એટલું વિશેષ પ્રગટ કરી દેવા ઇચ્છું છું કે સ્વામી સમંતભદ્રે સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં-'दुरितमल-कलङ्कमष्टकं निरुपम-योगबलेन निर्दहन्' ઇત્યાદિ વાક્યદ્વારા 'કર્માષ્ટક' નો 'દુરિત' શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી ગ્રંથકારનો આઠે કર્મોના અર્થમાં-દુરિત શબ્દનો ઉક્ત પ્રયોગ બહુ પ્રાચીન અને સમીચીન છે. વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો બધા જ કર્મ પાપ રૂપ છે જે આત્માને બંધનમાં બાંધીને-પરાધીન બનાવીને-તેને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે. તેથી જ શ્રીકુંદકુંદાચાર્યે સમયસારમાં પુણ્યકર્મને પણ સુશીલ માન્યું નથી. કે જે આત્માને સંસારમાં જ પ્રવેશ (ભવ-ગ્રહણના રૂપમાં ભ્રમણ) કરાવ્યા કરે છે. ૧.

આસ્રવના વિશેષ હેતુ.

मिथ्यादृक्त्वमचारित्रं कषायो योग इत्यमी ।
चत्वारः प्रत्ययाः सन्ति विशेषेणाघसंग्रहे ॥ २ ॥

હેતુઓ માં બતાવાયો છે, તો પછી તેને ફરીથી લેવાનો શો અર્થ છે? આ પ્રશ્નનું સમાધાન, જ્યાંસુધી હું સમજું છું ત્યાં સુધી એટલું જ છે કે કર્માસ્રવના વિશેષ હેતુઓમાં જે યોગનું ગ્રહણ છે તે કષાયાનુરંજિત યોગ છે, જે યોગની પ્રવૃત્તિ લેશ્યા[1] કહેવાય છે.

અહીં પાછલા પદ્યમાં વપરાયેલ 'हेतवः' પદના સ્થાને 'प्रत्ययाः' પદનો અને 'दुरित' ના સ્થાને 'अघ' શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સમાનાર્થક છે. પરંતુ 'आस्रव' શબ્દના સ્થાને જે 'संग्रह' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની વિશેષતા રાખે છે, તેમાં આસ્રવ અને બંધ બન્નેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે; કેમ કે જે ચાર પ્રત્યયોને વિશેષાસ્રવનાં કારણ બતાવ્યાં છે તે જ બંધનાં પણ કારણ છે; કે જે સમયસારની પૂર્વોદ્ધૃત ગાથા ૧૦૯ અને મોક્ષશાસ્ત્રના નીચેના સૂત્રથી પણ જણાય છેઃ—

मिथ्यादर्शनाविरत–प्रमाद–कषाय–योगा बन्धहेतवः । ८–१ ॥ ૨.

મોહ વધારનારી બુદ્ધિ.

सचित्ताचित्तयोर्यावद्द्रव्ययोः परयोरयम् ।
आत्मीयत्व–मतिं धत्ते तावन्मोहो विवर्धते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જીવ (यावद्) જ્યાંસુધી (सचित्ताचित्तयोः) ચેતન–અચેતનરૂપ (परयोः द्रव्ययो) પર–પદાર્થોમાં (आत्मीयत्व–मतिं) પોતાપણાની બુદ્ધિ (धत्ते) રાખે છે–પરપદાર્થોને પોતાના સમજે છે (तावत्) ત્યાંસુધી (मोहो) મોહ–મિથ્યાત્વ–(विवर्धते) વધતો રહે છે.

વ્યાખ્યાઃ—આસ્રવ-હેતુઓમાં જે મિથ્યાદર્શનનો ઉપર ઉલ્લેખ આવ્યો છે અને જેનું કેટલુંય વર્ણન પાછળના બે અધિકારોમાં આવી ગયું છે તેની જ આસ્રવ સાથે સંબંધ રાખનાર સ્થિતિનું આ પદ્યમાં તથા આગળના કેટલાક પદ્યોમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં મિથ્યાદર્શનનો 'મોહ'[2] નામથી ઉલ્લેખ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે જ્યાંસુધી આ જીવ પરપદાર્થોમાં-ભલે તે ચેતનાસહિત હોય કે ચેતના રહિત-પોતાપણાની બુદ્ધિ રાખે છે-તેને આત્મીય માને છે.-ત્યાં સુધી મોહ વધતો રહે છે. ૩.

---

૧. कषायानुरञ्जितयोगप्रवृत्तिर्लेश्या ।
कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिरिति भावलेश्या ।—સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૨. मोहो मिथ्यादर्शनमुच्यते ।—રામસેન, તત્ત્વાનુશાસન.

ઉક્ત બુદ્ધિથી મહાકર્માસ્રવ.

तेषु प्रवर्तमानस्य कर्मणामास्रवः परः ।
कर्मास्रव-निमग्नस्य नोत्तारो जायते ततः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—(तेषु प्रवर्तमानस्य) ઉક્ત ચેતન-અચેતનરૂપ પરપદાર્થોમાં (આત્મીયતાની મતિરૂપ) પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત જીવને (कर्मणां) કર્મોનો (परः आस्रवः) મહાન આસ્રવ થયા કરે છે (ततः) અને તેથી (कर्मास्रव-निमग्नस्य) કર્માસ્રવમાં જે ડૂબ્યા રહે છે તેનો (उत्तारः न जायते) ઉદ્ધાર થતો નથી.

જનિત પદાર્થ શરીરાદિક પદાર્થ મારામાં છે-મારી સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધને પ્રાપ્ત છે-અને એનું કારણ (ઉપાદાન) હું છું ' એવી બુદ્ધિ જ્યાંસુધી આ જીવને રહ્યા કરે છે ત્યાંસુધી મિથ્યાદર્શન દૂર થતું નથી. અને તેથી મિથ્યાત્વના કારણે થનાર કર્માસ્રવ બરાબર થયા કરે છે. ૫.

કર્માસ્રવની હેતુભૂત એક ત્રીજી બુદ્ધિ.

आसमस्मि भविष्यामि स्वामी देहादि-वस्तुनः ।
मिथ्या-दृष्टेरियं बुद्धिः कर्मागमन-कारिणी ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—(मिथ्यादृष्टेः इयं बुद्धिः) મિથ્યાદૃષ્ટિની આ બુદ્ધિ કે (देहादि-वस्तुनः) દેહાદિ વસ્તુનો (स्वामी) પહેલાં હું સ્વામી (आसम्) હતો, (अस्मि) વર્તમાનમાં છું (भविष्यामि) અને આગળ થઇશ ને (कर्मागमन-कारिणी) કર્મોના આગમનની કારણભૂત છે-આત્મામાં કર્મોનો દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ આસ્રવ કરાવનાર છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં મિથ્યાત્વ જન્ય અથવા મિથ્યાદર્શન રૂપ એક ત્રીજી બુદ્ધિનો ઉલ્લેખ છે અને તે એ કે ' હું અમુક દેહાદિ વસ્તુનો સ્વામી છું, સ્વામી હતો અથવા સ્વામી થઇશ. ' આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની જે બુદ્ધિ છે તે કર્મોના આગમનની-આત્મપ્રવેશની-કારણભૂત છે-એવી બુદ્ધિના નિમિત્તે પણ કર્મોનો આસ્રવ થાય છે. ૬.

ચોથી બુદ્ધિ જેનાથી કર્માસ્રવ અટકતો નથી.

चेतनेऽचेतने द्रव्ये यावदन्यत्र वर्तते ।
स्वकीयबुद्धितस्तावत्कर्मागच्छन्[1] न वार्यते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—(यावत) જ્યાંસુધી આ જીવ (चेतनेऽचेतने) ચેતન કે અચેતન (अन्यत्र द्रव्ये) કોઈ પર પદાર્થમાં (स्वकीय बुद्धितः) પોતાની બુદ્ધિથી (वर्तते) વર્તે છે-પર પદાર્થને પોતાના માને છે-(तावत) ત્યાંસુધી (कर्मागच्छन्) કર્મોનું આગમન (આત્મપ્રવેશ) (न वार्यते) રોકી શકાતું નથી.

---

१. म कर्मोद्गच्छन् ।

શબ્દાર્થઃ—(जीव-परीणामं) જીવના પરિણામનો (श्रित्वा) આશ્રય કરીને-આત્માના શુભ-અશુભ ભાવનું નિમિત્ત પામીને-(दारुणं कर्म) દારુણ કર્મ (आस्रवति) આસ્રવે છે-આત્મામાં પ્રવેશે છે-અને (दारुणम् कर्म श्रित्वा) દારુણ કર્મનો આશ્રય કરીને-દારુણકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને-(दारुणः परीणामः) દારુણ પરિણામ ઉદય પામે છે-આત્મામાં શુભ કે અશુભરૂપ દારુણભાવનો ઉદય થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં જીવના જે પરિણામનો ઉલ્લેખ છે તે તેનું સ્વભાવ પરિણામ ન હોતાં વિભાવ-પરિણામ છે, જે એક તો કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજું નવા કર્મોના આસ્રવનું નિમિત્ત કારણ બને છે. કર્મ અને કર્મજનિત જીવ પરિણામ બન્નેનો અહીં 'દારુણ' વિશેષણ સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે બન્નેની ભયંકરતા-કઠોરતાના દ્યોતક છે. ૯.

કોનો કોની સાથે કાર્યકારણભાવ.

कार्य-कारण-भावोऽयं परिणामस्य कर्मणा ।
कर्म-चेतनयोरेष विद्यते न कदाचन ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—(परिणामस्य) જીવના પરિણામનો (कर्मणा) કર્મની સાથે (अयं कार्य-कारण-भावो) ઉક્ત કાર્ય-કારણ-ભાવ છે, (कर्म-चेतनयोः) કર્મ અને ચેતન (જીવાત્મા)માં (एषः) આ કાર્ય-કારણભાવ (कदाचन) કદી (न विद्यते) વિદ્યમાન નથી.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં જે કાર્ય-કારણભાવનો ઉલ્લેખ છે તેને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ કાર્યકારણભાવ જીવના વિભાવપરિણામનો કર્મની સાથે છે, અચેતન કર્મ અને ચેતન જીવમાં આ કાર્ય-કારણ-ભાવ કદી પણ નથી-અચેતન કર્મથી સચેતન જીવની અને સચેતન જીવથી અચેતન કર્મની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી. ૧૦

કર્મને જીવનો કર્તા માનવામાં આપત્તિ.

आत्मानं कुरुते कर्म यदि, कर्म तदा कथम् ।
चेतनाय फलं दत्ते ? भुङ्क्ते वा चेतनः कथम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(यदि) જો (कर्म) કર્મ (आत्मानं कुरुते) આત્માને કરે (तदा) તો પછી (कर्म) કર્મ (चेतनाय) ચેતન આત્માને (फलं) ફળ (कथं दत्ते) કેવી રીતે આપે? અને (चेतनः) ચેતનાત્મા તે ફળ (कथं भुङ्क्ते) કેવી રીતે ભોગવે?—એ બન્ને વાતો તો પછી બનતી નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સચેતન જીવ અને અચેતન દ્રવ્યકર્મમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ નથી. જો બન્નેમાં કાર્ય-કારણ ભાવ માનવામાં આવે-જીવને પોતાના ઉપાદાનથી કર્મનો અને કર્મને પોતાના ઉપાદાનથી જીવનો કર્તા માનવામાં આવે તો આ બન્નેય વિકલ્પોમાં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે કર્મ જીવને ફળ કેવી રીતે આપે છે અને જીવ તેનું ફળ કેવી રીતે ભોગવે છે? ઉપાદાનની દૃષ્ટિએ બન્ને એક હોતાં ફળદાતા અને ફળ ભોક્તાની વાત બનતી નથી. એમાંથી એક વિકલ્પનો ઉલ્લેખ કરીને અહીં જે મુશ્કેલી ઉભી થવાનું કહ્યું છે તે જ બીજા વિકલ્પનો ઉલ્લેખ કરીને ગ્રંથના બીજા અધિકારમાં પદ્ય નં. ૪૮ દ્વારા થવાનું કહ્યું છે. ૧૧.

એકનું કરેલ કર્મફળ બીજો ભોગવે એમાં દોષ.

परेण विहितं कर्म परेण यदि भुज्यते ।
न कोऽपि सुख-दुःखेभ्यस्तदानीं मुच्यते जनः ॥ १२ ॥

કર્મ કેવી રીતે જીવનું આચ્છાદક થાય છે.

जीवस्याच्छादकं कर्म निर्मलस्य मलीयसम् ।
जायते भास्करस्येव शुद्धस्य घन-मण्डलम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:— (कर्म) કર્મ (मलीयसम) જે મળરૂપ છે તે (निर्मलस्य जीवस्य) નિર્મળ જીવાત્માનું (आच्छादकं) એવી રીતે આચ્છાદક થાય છે જેવી રીતે (घन मण्डलम) ઘનમંડળ-વાદળનો ઘટાટોપ- (शुद्धस्य भास्करस्य इव) નિર્મળસૂર્યનો આચ્છાદક થાય છે.

વ્યાખ્યા:— જીવ સ્વભાવથી નિર્મળ છે-વાસ્તવમાં સર્વ પ્રકારના મળરહિત છે-તેને મલિન કરનાર એક માત્ર કર્મમળ છે અને તે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ (શરીરાદિ) ના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, જે તેને ચારે તરફથી ઘનઘોર ઘટા નિર્મળ સૂર્યને આચ્છાદિત કરે તેમ આચ્છાદિત કરે છે. ૧૩.

કાષય-સ્રોતથી આવેલું કર્મ જીવમાં બંધાય છે.

कषायस्रो[1]तसागत्य जीवे कर्माऽवतिष्ठते ।
आगमेनेव पानीयं जाड्य-कारं[2] सरोवरे ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:— (सरोवरे) જેમ સરોવરમાં (आगमेनेव) સ્રોતરૂપ નાળીદ્વારા આવીને (जाड्य-कारं पानीयं) શીત કરનાર જળ (अवतिष्ठते) એકઠું થાય છે તેમ (जीवे) જીવમાં (कषाय-स्रोतसा आगत्य) કષાય સ્રોતથી આવીને (कर्म) જડતાકારક કર્મ એકઠું થાય છે.

વ્યાખ્યા:— અહીં 'अवतिष्ठते' પદદ્વારા જીવમાં કર્માસ્રવ સાથે તેના ઉત્તરવર્તી પરિણામનો ઉલ્લેખ છે, જેને 'બંધ' કહે છે અને તે ઘણું કરીને ત્યારે થાય છે જ્યારે કર્મ કષાયના સ્રોતથી આવે છે અને તેથી આ પદ્યમાં સામ્પરાયિક આસ્રવનો ઉલ્લેખ છે. જે કર્મ કષાયના સ્રોતથી-સામ્પરાયિક આસ્રવદ્વારા-આવતું નથી તે બંધને પ્રાપ્ત થતું નથી.

---

૧ मु श्रोतसा ।
૨ व्या जाड्यकारे ।

શબ્દાર્થ:— (अन्यद्रव्य-परीणामं) ભિન્ન દ્રવ્યનું પરિણામ (अन्यद्रव्यं) ભિન્ન દ્રવ્યને (न प्रपद्यते) પ્રાપ્ત થતું નથી- એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ કદી પરિણમન કરતું નથી—જો એમ ન માનવામાં આવે તો (परस्य) ભિન્ન દ્રવ્યોની (इयं) આ (स्वा-न्य-द्रव्य व्यवस्था) સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યની વ્યવસ્થા (कथम् घटते) કેવી રીતે બની શકે ? બની શકે નહિ.

વ્યાખ્યા:—પ્રત્યેક પરિણમન પોતપોતાના ઉપાદાનને અનુરૂપ થાય છે, બીજા દ્રવ્યના ઉપાદાનને અનુરૂપ નહિ. જો એક દ્રવ્યનું પરિણમન બીજા દ્રવ્યના ઉપાદાનરૂપ થવા લાગે તો બન્ને દ્રવ્યોમાં કોઇ ભેદ રહેતો નથી. દાખલા તરીકે સંતરાના બીજમાંથી જામફળ અને જામફળના બીજમાંથી સંતરાં પણ ઉત્પન્ન થવા લાગે તો આ સંતરાનું બીજ અને આ જામફળનું બીજ છે એવો ભેદ કરી શકાતો નથી અને એવી આશા પણ કરી શકાતી નથી કે સંતરાનું બીજ વાવવાથી સંતરાનું વૃક્ષ ઉગશે અને તેના પર સંતરાં આવશે. અન્યથા પરિણમન થવાની સ્થિતિમાં તે સંતરાના બીજથી કોઇ બીજું વૃક્ષ પણ ઉગી શકે અને બીજા પ્રકારના ફળ પણ લાગી શકે પરંતુ એમ બનતું નથી. તેથી જ એક દ્રવ્યમાં બીજા બધા દ્રવ્યોનો અભાવ માનવામાં આવ્યો છે, તો જ વસ્તુની વ્યવસ્થા બરાબર બેસી શકે છે, બીજી રીતે કોઇ પણ વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરી શકતી નથી, અને તો આપણે સંતરાને સંતરૂ અને દાડમને દાડમ પણ કહી શકતા નથી. ૧૬.

પાંચમી બુદ્ધિ જેનાથી કર્માસ્રવ રોકાતો નથી.

परेभ्यः सुखदुःखानि द्रव्येभ्यो यावदिच्छति ।
तावदास्रव-विच्छेदो न मनागपि जायते ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—(यावत) જ્યાંસુધી (આ જીવ) (परेभ्यः द्रव्येभ्यः) પરદ્રવ્યોથી (सुखदुःखानि) સુખ-દુઃખાદિની (इच्छति) ઈચ્છા-અપેક્ષા રાખે છે (तावत्) ત્યાંસુધી (आस्रव-विच्छेदो) આસ્રવનો વિચ્છેદ-આત્મામાં કર્મોના આગમનનો નિષેધ-(मनागपि) જરા પણ (न जायते) થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પરદ્રવ્યોથી મને સુખદુઃખ મળે છે એવી સમજણ જ્યાંસુધી બની રહે ત્યાંસુધી આસ્રવનો કિંચિત્ પણ નિરોધ થઇ શકતો નથી. આ એક પાંચમા પ્રકારની બુદ્ધિ છે જે કર્માસ્રવની હેતુભૂત છે. ૧૭.

સ્વદેહ-પરદેહનું અચેતનપણું ન જાણવાનું ફળ.

अचेतनत्वमज्ञात्वा स्वदेह-परदेहयोः ।
स्वकीय-परकीयात्मबुद्धितस्तत्र वर्तते ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(આ જીવ) (स्वदेह-परदेहयोः) સ્વદેહ અને પરદેહનું (अचेतनत्वम् अज्ञात्वा) અચેતનપણું ન જાણીને (स्वकीय-परकीय आत्मबुद्धितः) સ્વદેહમાં આત્મ-બુદ્ધિથી અને પરદેહમાં પરકીય આત્મબુદ્ધિથી (तत्र वर्तते) પ્રવૃત્ત થાય છે—પોતાના શરીરને પોતાનો આત્મા અને પરના શરીરને પરનો આત્મા સમજીને વ્યવહાર કરે છે.

શબ્દાર્થ—(यदा) જ્યાંસુધી જીવ (आत्मीयमनात्मीयम्) આત્મીય-અનાત્મીયને, (विनश्वरमनश्वरम) વિનાશી અને અવિનાશીને, (सुखदं दुःखदं) સુખ આપનાર અને દુઃખ આપનારને અને (चेतनमचेतनम) ચેતન-અચેતનને (न वेत्ति) જાણતો નથી (तदा) ત્યાંસુધી (कर्मास्रवमजानानो) કર્મના આસ્રવને નહિ જાણતો થકો (मूढमानसः) આ મૂઢ પ્રાણી (पुत्र-दारादिके द्रव्ये) પુત્ર-સ્રી આદિ પદાર્થોમાં (आत्मीयत्व-शेमुषीम्) પોતાપણાની બુદ્ધિ (विधत्ते) રાખે છે-તેમને પોતાના સમજે છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વપદ્ય-વિષયક અજ્ઞાનને આ બન્ને પદ્યોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં તેને સ્રી-પુત્રાદિમાં પોતાપણાની બુદ્ધિનું કારણ બતાવ્યું છે-લખ્યું છે કે જ્યારે આ મોહિત ચિત્તવાળો મૂઢ જીવ પોતાને અને પરને, વિનશ્વર-અવિનશ્વરને, સુખદાયક-દુઃખદાયકને, ચેતન-અચેતનને જાણતો નથી-એમના સ્વરૂપને તફાવતને ઓળખતો નથી-ત્યારે કર્મોનો આસ્રવ કેવી રીતે થાય છે અને પણ નહિ જાણતો સ્રી-પુત્રાદિમાં પોતાપણાની બુદ્ધિ ધારણ કરે છે-તેમને પોતાના આત્મ-દ્રવ્ય સાથે સમ્બન્ધ માને છે. ૧૯-૨૦.

કોણ કોનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી.

कषायो नोपयोगेभ्यो नोपयोगाः कषायतः ।
न मूर्तामूर्तयोरस्ति संभवो हि परस्परम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—(उपयोगेभ्यः) ઉપયોગોથી (कषायाः) કષાયો અને (कषायतः) કષાયથી (उपयोगाः न) ઉપયોગ (ઉત્પન્ન) થતા નથી (हि) અને (मूर्तामूर्तयोः) મૂર્તિક-અમૂર્તિકનો (परस्परम) પરસ્પર એકબીજાથી (संभवः न अस्ति) ઉત્પાદ-સંભવ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો છે અને જ્ઞાન તથા દર્શન એ બે મૂળ ઉપયોગ છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ ઉપયોગથી કષાયોની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી અને ન મૂર્તિકથી અમૂર્તિક તથા અમૂર્તિકથી મૂર્તિક પદાર્થની ઉત્પત્તિ બની શકે. આ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ-વિષયક વસ્તુતત્ત્વનો નિદર્શક સિદ્ધાંત છે. અમૂર્તિક આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે, લક્ષણ હોવાથી જ્ઞાન-દર્શન અમૂર્તિક છે અને કષાયો મૂર્ત-પૌદ્ગલિક-કર્મ જનિત હોવાથી, મૂર્તિક છે. આવી સ્થિતિમાં શુદ્ધોપયોગ રૂપ આત્માનું કષાયરૂપ પરિણમન થતું નથી. ૨૧.

કષાય પરિણામ કોને થાય છે અને અપરિણામીનું સ્વરૂપ.

कषाय-परिणामोऽस्ति जीवस्य परिणामिनः ।
कषायिणोऽकषायस्य सिद्धस्येव न सर्वथा ॥ २२ ॥
न संसारो न मोक्षोऽस्ति यतोऽस्यापरिणामिनः ।
निरस्त-कर्म-सङ्गश्चापरिणामी ततो मतः ॥ २३ ॥

અન્વયાર્થ:—(कषायिणो परिणामिनः जीवस्य) કષાય-સહિત પરિણામી જીવને (कषाय-परिणामोऽस्ति) કષાય-પરિણામ હોય છે. (अकषायस्य) જે કષાય રહિત થઈ ગયા છે તેને (न सर्वथा) કષાય પરિણામ હોતા નથી. (सिद्धस्येव) જેમ કે સિદ્ધ ભગવાનને. (यतो अस्य अपरिणामिनः) કારણ કે પ્રાણ કષાય-રહિત અપરિણામી જીવને (न संसारो न मोक्षः अस्ति) ન તો સંસાર છે અને ન મોક્ષ (ततः) તેથી (निरस्त-कर्म-सङ्गः) જેને કર્મનો અભાવ થઈ ગયો છે (अपरिणामी मतः) તેને અપરિણામી માનવામાં આવ્યો છે.

स्वकीय-गुण-कर्तृत्वं तत्त्वतो जीव-कर्मणोः ।
क्रियते हि गुणस्ताभ्यां व्यवहारेण गद्यते ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—(जीव-कर्मणोः) જીવ અને (પુદ્ગલ) કર્મને (अन्योन्य-गुण-कर्तृत्वं) એક બીજાના ગુણોનું કર્તાપણું (विद्यते न) વિદ્યમાન નથી-ન જીવમાં કર્મના ગુણો કરવાનું સામર્થ્ય છે અને ન કર્મમાં જીવના ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. |(अन्योन्यापेक्षया) એક બીજાની અપેક્ષાથી-નિમિત્તથી (केवलम) કેવળ (परिणामस्य) પરિણામની (उत्पत्तिः) ઉત્પત્તિ હોય છે-જે જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જ રહે છે. (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (जीव-कर्मणोः) જીવ અને કર્મને (स्वकीय-गुण-कर्तृत्वं) પોતપોતાના ગુણોનું કર્તાપણું વિદ્યમાન છે-જીવ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને પુદ્ગલકર્મ પોતાના જ્ઞાનાવરણાદિ ગુણોનો કર્તા છે. (ताभ्यां) એક દ્વારા બીજાના (गुणः) ગુણો (क्रियते हि) કરાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (व्यवहारेण गद्यते) વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—જ્ઞાન-દર્શનના લક્ષણવાળો જીવ પૌદ્ગલિક કર્મના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી અને (કષાય તથા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ, પૌદ્ગલિક કર્મ જીવના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી. કેવળ એકબીજાના પરિણામની ઉત્પત્તિ એક-બીજાના નિમિત્તે થાય છે-નહિ કે ગુણની. જીવ અને કર્મ બન્ને વાસ્તવમાં પોત-પોતાના ગુણ-સ્વભાવના કર્તા છે. એકને બીજાના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા કહેવો એ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ કથન છે-વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એમ જ કહેવામાં આવે છે. ૨૪-૨૫

પુદ્ગલની અપેક્ષાવાળા જીવભાવોની ઉત્પત્તિ અને ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિ.

उत्पद्यन्ते यथा भावाः पुद्गलापेक्षयात्मनः ।
तथैवौदयिका भावा विद्यन्ते तदपेक्षया ॥२६॥

શબ્દાર્થ:— (यथा) જેમ (पुद्गलापेक्षया) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પુદ્ગલનું નિમિત્ત પામીને- (आत्मनः भावाः) જીવના ભાવ (उत्पद्यते) ઉત્પન્ન થાય છે (तथैव) તેવી જ રીતે (तदपेक्षया) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પૌદ્ગલિક કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને- औदयिकाः) ઉત્પન્ન થયેલા ઔદયિક ભાવ (विद्यन्ते) વિદ્યમાન રહે છે.

વ્યાખ્યા:— આ પદ્યમાં જીવના ગતિ-કષાયાદિરૂપ ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિનો નિર્દેશ છે- એમ બતાવ્યું છે કે જેમ પુદ્ગલોનું નિમિત્ત પામીને સંસારી જીવના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ રીતે પુદ્ગલ કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયેલા જે ઔદયિક ભાવ છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત હોય છે- ઉત્પન્ન થતાંજ નષ્ટ થતા નથી પરંતુ ઉદયની સ્થિતિ અનુસાર ટકી રહે છે. ૨૯.

નિરંતર રાગદ્વેષી કોણ?

कुर्वाणः परमात्मानं सदात्मानं पुनः परम् ।
मिथ्यात्व-मोहित-स्वान्तो रागद्वेषी निरंतरम् ॥३०॥

स्वकीय-गुण-कर्तृत्वं तत्त्वतो जीव-कर्मणोः ।
क्रियते हि गुणस्ताभ्यां व्यवहारेण गद्यते ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—(जीव-कर्मणोः) જીવ અને (પુદ્ગલ) કર્મને (अन्योन्य-गुण-कर्तृत्वं) એક બીજાના ગુણોનું કર્તાપણું (विद्यते न) વિદ્યમાન નથી-ન જીવમાં કર્મના ગુણો કરવાનું સામર્થ્ય છે અને ન કર્મમાં જીવના ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. ।(अन्योन्यापेक्षया) એક બીજાની અપેક્ષાથી-નિમિત્તથી (केवलम) કેવળ (परिणामस्य) પરિણામની (उत्पत्तिः) ઉત્પત્તિ હોય છે-જે જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જ રહે છે. (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (जीव-कर्मणोः) જીવ અને કર્મને (स्वकीय-गुण-कर्तृत्वं) પોતપોતાના ગુણોનું કર્તાપણું વિદ્યમાન છે-જીવ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને પુદ્ગલકર્મ પોતાના જ્ઞાનાવરણાદિ ગુણોનો કર્તા છે. (ताभ्यां) એક દ્વારા બીજાના (गुणः) ગુણો (क्रियते हि) કરાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (व्यवहारेण गद्यते) વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—જ્ઞાન-દર્શનના લક્ષણવાળો જીવ પૌદ્ગલિક કર્મના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી અને (કષાય તથા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ, પૌદ્ગલિક કર્મ જીવના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી. કેવળ એકબીજાના પરિણામની ઉત્પત્તિ એક-બીજાના નિમિત્તે થાય છે-નહિ કે ગુણની. જીવ અને કર્મ બન્ને વાસ્તવમાં પોત-પોતાના ગુણ-સ્વભાવના કર્તા છે. એકને બીજાના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા કહેવો એ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ કથન છે-વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એમ જ કહેવામાં આવે છે. ૨૪-૨૫

પુદ્ગલની અપેક્ષાવાળા જીવભાવોની ઉત્પત્તિ અને ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિ.

उत्पद्यन्ते यथा भावाः पुद्गलापेक्षयात्मनः ।
तथैवौदयिका भावा विद्यन्ते तदपेक्षया ॥२६॥

શબ્દાર્થ:— (यथा) જેમ (पुद्गलापेक्षया) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પુદ્ગલનું નિમિત્ત પામીને- (आत्मनः भावाः) જીવના ભાવ (उत्पद्यते) ઉત્પન્ન થાય છે (तथैव) તેવી જ રીતે (तदपेक्षया) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પૌદ્ગલિક કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને- औदयिकाः) ઉત્પન્ન થયેલા ઔદયિક ભાવ (विद्यन्ते) વિદ્યમાન રહે છે.

વ્યાખ્યાઃ— આ પદ્યમાં જીવના ગતિ-કષાયાદિરૂપ ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિનો નિર્દેશ છે- એમ બતાવ્યું છે કે જેમ પુદ્ગલોનું નિમિત્ત પામીને સંસારી જીવના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ રીતે પુદ્ગલ કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયેલા જે ઔદયિક ભાવ છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત હોય છે- ઉત્પન્ન થતાંજ નાશ પામતા નથી પરંતુ ઉદયની સ્થિતિ અનુસાર ટકી રહે છે. ૨૬.

નિરંતર રજોગ્રાહી કોણ?

विद्वेष लोभ-मोह-मदादिषु) રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મદાદિકોમાં તથા (जीव-कर्म-नोकर्म-रूप-स्पर्श-रसादिषु) ઇન્દ્રિય-કર્મ-નોકર્મ-રૂપ સ્પર્શ-રસાદિક વિષયોમાં (अयं अहम) 'આ હું છું,' (अहम एतेषाम) 'હું એમનો છું' (इति आत्मनः तादात्म्यम) એ રીતે આત્માના તાદાત્મ્યની-એકત્વની-(कल्पयन) કલ્પના કરતો (स्व-परत्वं) સ્વ-પર-વિવેકને-પોતાના અને પરના યથાર્થ બોધને-(न गच्छति) પ્રાપ્ત થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં સ્વ-પરની અણસમજણનો જે ઉલ્લેખ છે તેને આ પદ્યમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે 'રાગ-દ્વેષ-મોહ-ક્રોધ-લોભ-મદ-મત્સર આદિ રૂપે જેટલા કોઇ વિભાવ છે, ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે, શરીરની અવસ્થાઓ છે અને રૂપ-રસ-સ્પર્શાદિ રૂપ પુદ્ગલના ગુણ છે તે બધામાં 'આ મારાં; હું એમનો' ઇત્યાદિ રૂપે તાદાત્મ્ય-સંબંધની કલ્પના કરતો આમૂઢ આત્મા ન તો પોતાને જ સમજી શકે છે અને ન પરને. આ તાદાત્મ્ય-ભાવની કલ્પના જ આ જીવના સ્વ-પર વિવેકમાં બાધક છે. તેથી જ અનાત્મીય ભાવોમાં મમકાર અને કર્મજનિત ભાવોમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯.

કર્મ-સંતતિના હેતુ અચારિત્રનું સ્વરૂપ.

हिंसने वितथे स्तेये मैथुने च परिग्रहे ।
मनोवृत्तिरचारित्रं कारणं कर्मसंततेः ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ:—(हिंसने) હિંસામાં, (वितथे) જૂઠામાં, (स्तेये) ચોરીમાં, (मैथुने) મૈથુનમાં (च) અને (परिग्रहे) પરિગ્રહમા (मनोवृत्तिः) જે મનની પ્રવૃત્તિ છે (अचारित्रं) તે અચારિત્ર છે- કુત્સિત આચરણ છે-(कर्मसंततेः कारणं) કે જે કર્મસંતતિનું-કર્મોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પરિપાટીનું કારણ છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં આસ્રવના બીજા વિશેષ કારણ અચારિત્રને લેવામાં આવ્યું છે અને એમ બતાવ્યું છે કે હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન, અને પરિગ્રહ આ (પાંચ) પાપોમાં જે ભાવમનની પ્રવૃત્તિ છે તેને 'અચારિત્ર' કહે છે-જેનાં બીજા નામ 'અવ્રત' અને 'અસંયમ' પણ છે. આ પ્રવૃત્તિ આસ્રવાદિરૂપે કર્મ-સંતતિને ચલાવવામાં કારણ ભૂત છે. ૩૦.

રાગ-દ્વેષથી શુભાશુભભાવનો કર્તા અચારિત્રી.

रागतो द्वेषतो भावं परद्रव्ये शुभाशुभम् ।
आत्मा कुर्वन्नचारित्रं स्व-चारित्र-पराङ्मुखः ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—(परद्रव्ये) પરદ્રવ્યમાં (रागतो) રાગથી અથવા (द्वेषतो) દ્વેષથી (शुभाशुभम् भावं कुर्वन्) શુભ-અશુભ ભાવ (પરિણામ) કરતો (आत्मा) આત્મા (अचारित्रं) અચારિત્રી-કુત્સિતાચારી-થાય છે; કારણ કે તે વખતે (स्व-चारित्र-पराङ्मुखः) તે પોતાના ચારિત્રથી-સ્વરૂપાચરણથી-વિમુખ થાય છે.

(निपीडये) હું પીડિત કરું છું. (निपीड्येऽहं) પીડિત કરાઉં છું. (या) આવી જે બુદ્ધિ છે (सा बुद्धिः) તે (मोहकल्पिता) મોહ-નિર્મિત છે.

વ્યાખ્યા:— પાછલા પદ્યમાં મિથ્યાદૃષ્ટિની જે બુદ્ધિનું કથન છે, તેનું જ આ પદ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ છે અને તેને 'મોહ-કલ્પિત'-દર્શન મોહનીય (મિથ્યાત્વ) કર્મના ઉદયદ્વારા નિર્મિત બતાવેલ છે. તેથી હું બીજાને જીવાડું કે મારું છું. બીજો મને જીવાડે કે મારે છે, આ પ્રકારની બુદ્ધિથી જે શુભ કે અશુભ કર્મ બંધ થાય છે તેને મિથ્યાત્વ-જન્ય સમજવો જોઈએ. આવી બુદ્ધિવાળા જીવને શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે સમયસારમાં 'मो मूढो अण्णाणि' આ વાક્યદ્વારા મૂઢ (મિથ્યાદૃષ્ટિ) અને અજ્ઞાની (અવિવેકી) કહ્યો છે. અને તેને પરને મારવા-જીવાડવા, દુઃખી-સુખી કરવા, પર દ્વારા મરાવા-જીવાડાવા, સુખી-દુઃખી કરાવાની બુદ્ધિને આયુકર્માદિ ન દેવા, હરવા આદિને કારણે નિરર્થક, મિથ્યા તથા મૂઢમતિ કહ્યો છે અને પુણ્ય-પાપનો બંધ કરનાર બતાવેલ છે. સાથે સાથ જીવન-મરણ, સુખદુઃખ આદિનું થવું કર્મના ઉદયવશ બતાવ્યું છે. આ વિષયની ૧૪ ગાથાઓ ૨૪૮-થી૨૬૧ સુધી વિસ્તારરુચિવાળાઓએ સમયસારમાં જોવા યોગ્ય છે. જેનો બધો વિષય સંક્ષેપમાં અહીં પદ્ય ૯થી ૧૨ સુધીમાં આવી ગયો છે. આ બધું કથન નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ છે.[૧] વ્યવહાર-નયની દૃષ્ટિએ જીવાડવું, મારવું, સુખીદુઃખી કરવું આદિ કહેવામાં આવે છે.

અહીં તથા અન્યત્ર જેનો 'બુદ્ધિ' શબ્દથી, ૧૦મા આદિ પદ્યોમાં 'પરિણામ' શબ્દથી અને ક્યાંક 'ભાવ' તથા 'મતિ' શબ્દોથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનેજ માટે સમયસારમાં અધ્ય-વસાન, વિજ્ઞાન, વ્યવસાય અને ચિન્તા શબ્દોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને બધાને એકજ અર્થના વાચક બતાવ્યા છે; કે જે તેની નીચેની ગાથામાં પ્રગટ છે:—

बुद्धी ववसाओ वि य अज्झवसाणं मई य विण्णाणं ।
एकट्ठमेव सव्वं चित्तं भावो य परिणामो ॥ २७१ ॥ १२.

કોઈ કોઈના ઉપકાર-અપકારનો કર્તા નથી, કર્તૃત્વ બુદ્ધિ મિથ્યા છે.

[२]कोऽपि कस्यापि कर्तास्ति नोपकारापकारयोः ।
उपकुर्वेऽ पकुर्वेऽहं मिथ्येति क्रियते मतिः ॥ १३ ॥

१. एसो बंध समासो जीवाणं णिच्छयणस्स ॥२३२॥—સમયસાર.

२. णय कोवि देदि लच्छी ण को वि जीवस्स कुणदि उवदारं ।
उवदारं अवदारं कम्मं पि सुहासुहं कुणदि ॥ ३१९ ॥ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા.

सहकारितया द्रव्यमन्यं नान्यद् विधीयते ।
क्रियमाणोऽन्यथा सर्वः संकल्पः कर्म-बन्धजः ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—(કોઽપિ) કોઈ પણ (કસ્યાપિ) કોઈનો (ઉપકારાપકારયોઃ) ઉપકાર-અપકારનો (ન કર્તાસ્તિ) કર્તા નથી. (અહં ઉપકુર્વેઽન્યસ્ય) હું બીજાનો ઉપકાર કરું છું, અપકાર કરું છું. (મતિઃ ક્રિયતે) એવી જે બુદ્ધિ કરવામાં આવે છે (મિથ્યેતિ) તે મિથ્યા છે. (સહકારિતયા) સહકારીતાની દૃષ્ટિએ (દ્રવ્યમન્યેનાન્યદ્ વિધીયતે) એક પદાર્થ બીજાદ્વારા અન્યરૂપ કરવામાં આવે છે. (ક્રિયમાણોઽન્યથા) અન્યથા (ક્રિયમાણ) કરવા-કરાવવારૂપ (સંકલ્પઃ) જે સંકલ્પ છે (સર્વઃ કર્મ-બન્ધજઃ) તે બધો કર્મબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે–કર્મના ઉદયજન્ય છે.

મિથ્યાત્વદ્વારા પોતાના સંગથી (चारित्रं दर्शनं ज्ञानं) ચારિત્ર, દર્શન તથા જ્ઞાન મલીન કરાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યોમાં તથા આના પહેલાના આસ્રવાધિકારમાં પણ શુદ્ધિ આદિ રૂપે જે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રને સદોષ બતાવ્યાં છે તેની સદોષતાનું કારણ આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે છે મિથ્યાત્વનો સંબંધ. જેને માટે કીચડની ઉપમા આપવામાં આવી છે. કીચડના સંબંધથી જેમ વસ્ત્ર મેલું થઈ જાય છે તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વ કર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સદોષ થઈ જાય છે. ૧૫.

મલિન ચારિત્રાદિ દોષના ગ્રાહક છે.

चारित्रादि त्रयं दोषं स्वीकरोति मलीमसम् ।
न पुनर्निर्मलीभूतं सुवर्णमिव तत्त्वतः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (मलीमसम चारित्रादि त्रयं) મલિન ચારિત્ર, મલિન દર્શન તથા મલિન જ્ઞાન (दोषं स्वीकरोति) દોષનો સ્વીકાર કરે છે (पुनः) પરંતુ (न निर्मलीभूतं) જે ચરિત્ર, દર્શન તથા જ્ઞાન નિર્મળ થઇ ગયાં છે તે દોષને ગ્રહણ કરતાં નથી; (सुवर्णमिव) જેમ કીટ્ટ-કાલિમાથી રહિત થયેલું સુવર્ણ ફરીથી તે કીટ્ટ-કાલિમાને ગ્રહણ કરતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં મિથ્યાત્વના યોગથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને સદોષ હોવાનું બતાવ્યું છે તો એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર મળનો સંગ છોડીને પૂર્ણપણે નિર્મલ થઇ ગયાં છે તે પણ શું ફરીથી મિથ્યાત્વના યોગથી મલિન થઈ જાય છે? એના જ સમાધાન માટે આ પદ્યની રચના થઇ હોય એમ જણાય છે. આમાં બતાવ્યું છે કે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર મલિન છે-થોડા પણ મળથી યુક્ત છે અથવા સત્તામાં મળ સહિત છે-તેજ વાસ્તવમાં દોષનો સ્વીકાર કરે છે-બીજા મળને ગ્રહણ કરે છે અથવા મળરૂપ પરિણમે છે-મળથી જ મળની પરિપાટી ચાલે છે-જે પૂર્ણપણે નિર્મળ થઇ ગયા છે તે પછી મિથ્યાત્વના સંગથી-ચારે તરફ મિથ્યાત્વનું વાતાવરણ હોવા છતાં પણ મલિન થતા નથી. જેવી રીતે પૂર્ણ રૂપે નિર્મળ થયેલું સુવર્ણ દિન-રાત કીચડમાં પડ્યું રહેવા છતાં પણ ફરીથી તે કીટ્ટ-કાલિમાને ગ્રહણ કરતું નથી. આમાં જ મુક્તિનું તત્ત્વ છૂપાયેલું છે-જે જીવોના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પૂર્ણપણે નિર્મળ થઇ જાય છે તેઓ પછીથી ભવ ધારણ

કરીને અથવા આચાર કરીને સંસાર-ભ્રમણ કરતા નર્ક-ગર્ભ ને માટે ભવ-બંધન ની ધૂળ થઇ જાય છે. ૧૬.

અપ્રાસુક દ્રવ્યને ભોગવવા છતાં પણ વીતરાગી અબંધક.

वीरागोऽप्रासुकं द्रव्यं भुञ्जानोऽपि न बध्यते ।
शङ्खः किं जायते कृष्णः कर्दमादौ चरन्नपि ॥ १७ ॥

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદમાં નીરાગીને મલિન ભોજન કરતાં છતાં પણ અબંધ બતાવ્યો છે અને આ પદમાં સરાગીને મલિન ભોજન ન કરતાં છતાં પણ નિશ્ચિતપણે પાપબંધને પાત્ર ઠરાવ્યો છે. જેમ રાઘવ નામના બહુ જ મોટા મત્સ્યની આંખો પર બેઠેલા નાના-નાના તંદુલ મત્સ્ય રાઘવ મત્સ્યના મોઢામાં શ્વાસની સાથે પ્રવેશ કરતી અને નિઃશ્વાસ સાથે બહાર નીકળી જતી અનેક નાની મોટી માછલીઓ જોઈને એવો કષાયભાવ કરે છે કે આ મુર્ખ મત્સ્ય પોતાનું મોઢું બંધ કરીને મુખમાં પ્રવેશેલી માછલીઓને ગળી કેમ નથી જતું ?-બહાર શા માટે નીકળવા દે છે ? આટલા કષાયભાવથી જ, તે માછલીઓનું ભોજન કર્યા વિના, તે તંદુલ મત્સ્ય નરકે જાય છે એવો આગમમાં ઉલ્લેખ છે. ૧૮.

વિષયોનો સંગ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની તેમનાથી લેપાતા નથી.

ज्ञानी विषयसंगेऽपि विषयैर्नैव लिप्यते ।
कनकं मलमध्येऽपि न मलैरुपलिप्यते ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञानी) જે જ્ઞાની છે તે (विषयसंगेऽपि) વિષયોનો સંગ હોવા છતાં પણ (विषयैः) વિષયોથી (नैव लिप्यते) લેપાતો નથી. જેમ (कनकं) સોનું (मलमध्येऽपि) મળની વચ્ચે પડયું હોય છતાં પણ (मलैः) મળથી (न उपलिप्यते) લેપાતું નથી—મળનો પોતામાં પ્રવેશ કરવા દેતું નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં જે જ્ઞાનીનો ઉલ્લેખ છે તે તે જ છે જે નિરાગી છે. અધ્યાત્મભાષામાં જે રાગમાં આસક્ત હોય તેને જ્ઞાની જ માનવામાં આવતો નથી. આવા જ્ઞાની યોગીની વિષયોનો સંગ ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ તેમાં (વિષયોમાં) પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, જેમ મળની વચ્ચે પડયું હોવા છતાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણ મળને ગ્રહણ કરતું નથી. ૧૯.

નીરાગી યોગી પરકૃતાદિ આહારાદિને કારણે બંધને પામતા નથી.

आहारादिभिरन्येन कारितैर्मोदितैः कृतैः ।
तदर्थं बध्यते योगी नीरागो न कदाचन ॥२०॥

વીતરાગી યોગી વિષયને જાણવા છતાં પણ બંધાતો નથી.

निरागो विषयं योगी बुध्यमानो न बध्यते ।
परथा बध्यते किं न केवली विश्ववेदकः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(नीरागः) જે વીતરાગી યોગી છે તે (विषयं बुध्यमानः) વિષયને જાણતો થકો (न बध्यते) કર્મબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. (परथा) જો વિષયોને જાણવાથી કર્મબંધ થાય તો (विश्ववेदकः केवली) વિશ્વના જ્ઞાતા કેવળી (किं न बध्यते) કેમ બંધને પ્રાપ્ત થતા નથી?

વ્યાખ્યા:—પરદ્રવ્યગત દોષોથી તથા ઇન્દ્રિયવિષયોના સંગથી જે વીતરાગી જ્ઞાની બંધને પ્રાપ્ત નથી થતા તો તેમને જાણતા થકા તો તે બંધને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? એ વાત જો કે પહેલાનાં પદ્યોમાંથી ફલિત થાય છે છતાં પણ અહીં તેને સ્પષ્ટ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો વિષયોને જાણતા થકા વીતરાગી યોગી બંધને પ્રાપ્ત થાય તો પછી વિશ્વના જ્ઞાતા-વિશ્વના સર્વપદાર્થોની પ્રગટ-અપ્રગટ બધી અવસ્થાઓને જાણનાર કેવલી ભગવાન બંધને પ્રાપ્ત કેમ ન થાય? તો પછી તે પણ બંધને પ્રાપ્ત થવા જોઇએ. તેથી કેવળ જાણવાથી બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૨.

જ્ઞાની જાણે છે વેદતા નથી, અજ્ઞાની વેદે છે જાણતા નથી.

ज्ञानिना सकलं द्रव्यं ज्ञायते वेद्यते न च ।
अज्ञानिना पुनः सर्वं वेद्यते ज्ञायते न च ॥२३॥

શબ્દાર્થ:— (ज्ञानिना) જ્ઞાની દ્વારા (सकलं द्रव्यं) સમસ્ત વસ્તુ સમૂહ (ज्ञायते) જાણવામાં આવે છે (न च वेद्यते) પરંતુ વેદવામાં નથી આવતો અને (अज्ञानिना) અજ્ઞાનીદ્વારા (सर्वं) સકળ વસ્તુ સમૂહ (वेद्यते) વેદવામાં આવે છે (न च ज्ञायते) પરંતુ જાણવામાં આવતો નથી.

વ્યાખ્યા:— પાછળના પદ્યમાં જાણવા માત્રથી બંધ ન થવા રૂપ જે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો સિદ્ધાંત આ પદ્યમાં બતાવ્યો છે અને તે એ છે કે જ્ઞાની-વીતરાગી દ્વારા સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સમૂહ જાણવામાં તો આવે છે પરંતુ વેદવામાં નથી આવતો અને અજ્ઞાની સરાગી દ્વારા સમસ્ત દ્રવ્ય સમૂહ વેદવામાં તો આવે છે પરંતુ જાણવામાં નથી આવતો. ૨૩

જ્ઞાનની પર્યાયો હોતી નથી. જેમ ઘટમાં પટની પર્યાયો હોતી નથી. અને 'જ્ઞાન' શબ્દથી જેનું ગ્રહણ છે તે જે ચેતનાત્મક આત્મદ્રવ્ય છે. તેમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાંથી કોઈની કોઈ પર્યાય હોતી નથી. આ એક તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ છે અને એ વાતને સૂચિત કરે છે કે આ બધા ચેતન-અચેતન દ્રવ્યો ભલે એકબીજા સાથે પરસ્પર હળે-મળે, સમ્પર્ક-સંબંધ અથવા બંધને પામીને રહે; પરંતુ વાસ્તવમાં કોઈ પણ ચેતન દ્રવ્ય કદી અચેતન અને અચેતન દ્રવ્ય કદી ચેતન થતું નથી. આ સિદ્ધાંતથી વિપરીત જે કાંઈ પ્રતિભાસે છે તે બધું સ્ફટિકમાં રંગ સમાન સંસર્ગ-દોષને કારણે મિથ્યા છે.

અથવા અજ્ઞાનથી અહીં પૂર્વ પદ્યમાં યોજેલ તે વેદન વિવક્ષિત છે જે રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોથી અભિભૂત હોય છે, તેમાં શુદ્ધ જ્ઞાનની પર્યાયો નથી હોતી અને જ્ઞાનથી તે શુદ્ધ જ્ઞાન વિવક્ષિત છે જેમાં અશુદ્ધ જ્ઞાન (વેદન) ની પર્યાયો હોતી નથી. ૨૫.

જ્ઞાની કલ્મષોનો અબંધક અને અજ્ઞાની બંધક થાય છે.

ज्ञानीति ज्ञान-पर्यायी कल्मषानामबन्धकः ।
असश्चाज्ञान-पर्यायी तेषां भवति बन्धकः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञानी इति ज्ञान-पर्यायी) જે જ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી છે-જ્ઞાનરૂપ પરિણમન સહિત છે તેથી (कल्मषानाम् अबन्धकः) કલ્મષોના-કષાયાદિરૂપ કર્મોના-અબંધક હોય છે. (अज्ञः च) જે અજ્ઞાની છે (अज्ञान- पर्यायी) તે અજ્ઞાનપર્યાયી છે-અજ્ઞાનરૂપ પરિણમન સહિત છે-(तेषां भवति बन्धकः) અને તેથી કષાયાદિ કર્મોનો બંધ કરનારથાય છે.

વ્યાખ્યા:—ઉક્ત સિદ્ધાંત અનુસાર જે જીવ શુદ્ધ જ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી હોવાથી કર્મોનો બંધક થતો નથી અને જે જીવ અજ્ઞાનરૂપ પુદ્ગલ કર્મના સંબંધથી શુદ્ધ જ્ઞાની ન રહેતાં અજ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી ન હોવાથી કર્મોનો બંધ કરનારા થાય છે. ૨૬.

કર્મફળને ભોગવનાર જ્ઞાની-અજ્ઞાનીમાં અંતર

दीयमानं सुखं दुःखं कर्मणा पाकमीयुषा ।
ज्ञानी वेत्ति परो भुङ्क्ते बन्धकावन्धकौ ततः ॥२७॥

વ્યાખ્યા:—સંસારી જીવ કર્મ બાંધેલા હોય છે, તેઓ પણ કર્મના ઉદયથી અન્ય પરપદાર્થોના સંસર્ગમાં આવવાથી જ્યારે તે શુભ કે અશુભ ભાવરૂપ પરિણમન કરે છે તો શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધે છે-પોતાની સાથે બાંધે છે-આ કર્મના બાંધેલી સ્થિતિ અનુસાર જ્યારે ફળનો કાળ આવે છે ત્યારે તેનાથી જીવ સુગતિ કે દુર્ગતિમાં જાય છે. શુભ કર્મનું ફળ જે સુખ ભોગ છે તે પ્રાયઃ સુગતિમાં અને અશુભ કર્મનું ફળ જે દુઃખભોગ છે તે પ્રાયઃ દુર્ગતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮.

સંસાર-પરિભ્રમણનો હેતુ અને નિવૃતિ (મોક્ષ) નો ઉપાય.

[1]सुगतिं दुर्गतिं प्राप्तः स्वीकरोति कलेवरम् ।
तत्रेन्द्रियाणि जायन्ते गृह्णाति[2] विपयांस्ततः ॥ २९ ॥

ततो भवन्ति रागाद्यास्तेभ्यो दुरित-संग्रहः ।
तस्माद् भ्रमति संसारे ततो दुःखमनेकधा ॥ ३० ॥

दुःखतो बिभ्यता त्याज्याः कपायाः ज्ञान-शालिना ।
ततो दुरित-विच्छेदस्ततो निर्वृति-सङ्गमः ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—(सुगतिं दुर्गतिं प्राप्तः) સુગતિ તથા દુર્ગતિ ને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ (कलेवरम् स्वीकरोति) શરીરનું ગ્રહણ કરે છે, (तत्र इन्द्रियाणि जायन्ते) તે શરીરમાં ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, (ततः विपयान् गृह्णाति) ઇન્દ્રિયદ્વારથી વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે, (ततो भवन्ति रागाद्याः) વિષયોનાં ગ્રહણથી રાગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, (तेभ्यो दुरित-संग्रहः) રાગાદિથી શુભાશુભરૂપ કર્મોનો સંચય થાય છે (तस्माद् भ्रमति संसारे) અને તે કર્મ-સંચયના કારણે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે, (ततो दुःखम् अनेकधा) જેથી અનેક પ્રકારના દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (दुःखतो बिभ्यता) દુઃખથી ભયભીત (ज्ञान-शालिना) જ્ઞાન-શાલી જીવાત્માએ (कपायाः) કષાયોનો (त्याज्या :) ત્યાગ કરવો જોઈએ. (ततो दुरित-

१. गदिमधिगदस्स देहो देहादो इंदियाणि जायंते ।
ते हिं दु विसय-ग्गहणं ततो रागो व दोसो वा ॥ १२९ ॥
जायदि जीवस्सेवं भावो संसार चक्कवालम्मि ।
इदि जिणवरेहिं भणिदो अणादिणिधणो सणिधणो वा ॥ १३० ॥—પંચાસ્તિ.

२. आ गृह्ंति, व्या गृह्ंति ।

प्रशस्तो भण्यते तत्र पुण्यं पापं पुनः परः ।
द्वयं पौद्गलिकं मूर्तं सुख-दुःखवितारकम् ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्र) તે બન્ને પ્રકારના બે પરિણામોમાં (प्रशस्तो) પ્રશસ્ત પરિણામને (पुण्यं) 'પુણ્ય' અને (पुनः परः) અપ્રશસ્ત પરિણામને (पापं) 'પાપ' (भण्यते) કહેવામાં આવે છે. (द्वयं) બન્ને પુણ્યપાપરૂપ પરિણામ (पौद्गलिकं) પૌદ્ગલિક છે, (मूर्तं) મૂર્તિક છે અને (ક્રમશઃ) (सुख-दुःख-वितारकम्) સાંસારિક સુખ દુઃખના આપનારા છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત પરિણામોના અલગ-અલગ નામોનો ઉલ્લેખ છે પ્રશસ્ત પરિણામોને 'પુણ્ય' અને અપ્રશસ્ત પરિણામ (ભાવ) ને 'પાપ' બતાવ્યા છે; કેમ કે એ બન્ને ક્રમશઃ પુણ્ય-પાપ બંધના કારણ છે. કારણમાં અહીં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી બન્નેને પૌદ્ગલિક, મૂર્તિક તથા ક્રમશઃ સુખ-દુઃખના આપ-નારા કહ્યા છે. પુણ્ય-પાપનું 'सुख-दुःख-वितारकम्' વિશેષણ પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે જે સુખ-દુઃખ વિતરણનું કારણ હોય છે તે સુખ-દુઃખના કાર્યની પૂર્વક્ષણે વિદ્યમાન રહે છે, ત્યારે જ તે ઉપાદાન કારણ રૂપે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થાય છે; અન્યથા પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત પરિણામ તો ઉત્પન્ન થઇને નષ્ટ થઈ ગયા; કાર્યોત્પત્તિના સમયે તે વિદ્યમાન નથી તો પછી તે પરિણામથી સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકે? થઈ શકે નહિ. સુખ-દુઃખના આપનાર તે પુણ્ય-પાપ રૂપ દ્રવ્યકર્મ હોય છે જે ઉક્ત પરિણામોના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થઇને સ્થિતિબંધ દ્વારા ફળ આપવાના સમય સુધી જીવની સાથે રહે છે અને ત્યારે જ પરિણામોનું ફળ-કાર્ય સંપન્ન-પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩.

પુણ્ય-પાપ-ફળને ભોગવતા જીવની સ્થિતિ.

मूर्तो[1] भवति भुञ्जानः सुख-दुःखफलं तयोः ।
मूर्तकर्मफलं मूर्तं नामूर्तेन हि भुज्यते ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:—(तयोः) તે બન્ને પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામોના (सुख-दुःखफलं) સુખ-દુઃખ ફળને (भुञ्जानः) ભોગવતો આ જીવ (मूर्तो भवति) મૂર્તિક થાય છે; કેમકે (મૂર્ત

१. व्या मूर्ती.

થતાં (स्वस्वभावं याति) પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ (गतेऽभ्रे नभो) વાદળાંઓથી વિકારને પ્રાપ્ત થયેલું આકાશ વાદળાં વિખરાઈ જતાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પાછલી વાત ઉદાહરણ-દ્વારા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે-લખ્યું છે કે જેવી રીતે વાદળાંઓથી આકાશ વિકારને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે અને વાદળાં વિખરાઇ જતાં ફરીથી પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે તેવી જ રીતે આ જીવ પણ વિકારી કર્મ જે પુણ્ય-પાપ છે તેના કારણે વિકારને-વિભાવને-પ્રાપ્ત થયો થકો પણ-અમૂર્તિકમાંથી મૂર્તિક થતો હોવા છતાં પણ તે કર્મો દૂર થઇ જતાં પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત થઇ જાય છે. ૩૬.

પુણ્ય-બંધનાં કારણ.

अर्हदादौ[1] परा भक्तिः कारुण्यं सर्वजन्तुषु ।
पावने चरणे रागः पुण्यबन्धनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થ:—(अर्हदादौ) અર્હંતાદિકમાં (परा भक्तिः) ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ, (सर्वजन्तुषु) સર્વ પ્રાણીઓમાં (कारुण्यं) કરુણા ભાવ અને (पावने चरणे) પવિત્ર ચારિત્રના અનુષ્ઠાનમાં (रागः) રાગ (આ બધું) (पुण्यबन्धनिबन्धनम्) પુણ્યબંધનું કારણ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સારરૂપે પુણ્યબંધના કારણોનો નિર્દેશ કરતાં તેમને મુખ્યપણે ત્રણ પ્રકારનાં બતાવ્યાં છે. પહેલું અર્હંતાદિની ઊંચી ભક્તિ, બીજું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે કરુણા ભાવ (દયા પરિણામ અથવા હિંસાભાવનો અભાવ) અને ત્રીજું પવિત્ર ચારિત્રના પાલનમાં અનુરાગ. અર્હંતની પાછળ યોજેલ ‘આદિ’ શબ્દ મુખ્યપણે સિદ્ધોનો અને ગૌણપણે તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ પરમેષ્ઠીઓનો વાચક છે જે ભાવલિંગી હોય-દ્રવ્યલિંગી અથવા ભવાભિનંદી ન હોય અને પોતપોતાના પદના સર્વ ગુણોમાં યથાર્થપણે પરિપૂર્ણ હોય. ભક્તિનું ‘પરા’ વિશેષણ ઊંચા અથવા ઉત્કૃષ્ટ અર્થનું વાચક છે અને એ વાતનું સૂચક છે કે અહીં ઊંચા દરજ્જાનાં પુણ્ય-બંધનાં કારણોનો નિર્દેશ છે અને તેથી બીજાં બે કારણોને પણ ઊંચા દરજ્જાનાં જ સમજવાં જોઇએ. નહિ તો પુણ્યબંધ તો શુભ પરિણામોથી થાય છે. ભલે તે ઊંચા દરજ્જાનાં હોય કે તેનાથી ઓછા દરજ્જાનાં. ઊંચા

---

[1] मु आर्हदादौ ।

પુણ્ય-પાપમાં ભેદ-દૃષ્ટિ.

सुखासुख-विधानेन[1] विशेषः पुण्य-पापयोः ।
नित्य-सौख्यम पश्यद्भिर्मन्यते मुग्ध बुद्धिभिः ॥३९॥

શબ્દાર્થઃ— (नित्य-सौख्यमपश्यद्भिः) જેમને શાશ્વત સુખનું દર્શન થતું નથી તે (मुग्धबुद्धिभिः) મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓ (पुण्य-पापयोः) પુણ્ય-પાપમાં (विशेषः) ભેદ (सुखासुख-विधानेन) સુખ-દુઃખના વિધાનરૂપે (मन्यते) માને છે-સાંસારિક સુખ કરનારને 'પુણ્ય' અને દુઃખ કરનારને 'પાપ' કહે છે.

વ્યાખ્યાઃ— પુણ્ય અને પાપનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે પુણ્યને સુખ વિધાયક અને પાપને દુઃખ-વિધાયક માનીને બન્નેમાં ભેદ કરે છે તે સ્વાત્મોત્થિત, સ્વાધીન, શાશ્વત સુખને ન જાણનાર-દેખનાર મૂઢ બુદ્ધિ છે.-અસલી સુખને ન સમજતાં તેમણે નકલી સુખને જે વાસ્તવમાં દુઃખરૂપ જ છે, સુખ માની લીધું છે. ૩૯

પુણ્ય-પાપમાં અભેદ-દૃષ્ટિ.

पश्यन्तो जन्म कान्तारे प्रवेशं पुण्य-पापतः ।
विशेषं प्रतिपद्यन्ते न तयोः शुद्धबुद्धयः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થઃ— (पुण्य-पापतः) પુણ્ય-પાપના કારણે (जन्मकान्तारे) સંસાર-વનમાં (प्रवेशं) પ્રવેશ થાય છે, (पश्यन्तो) એ જોનાર (शुद्धबुद्धयः) જે શુદ્ધબુદ્ધિ છે તે (तयोः) પુણ્ય-પાપમાં (विशेषं) ભેદ (न प्रतिपद्यन्ते) કરતા નથી- બન્નેને સંસાર-વનમાં ભ્રમણ કરાવવાની દૃષ્ટિએ સમાન સમજે છે.

વ્યાખ્યાઃ— જે શુદ્ધ-બુદ્ધિ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે, પુણ્ય-અને પાપ બન્નેય જીવને સંસાર-વનમાં પ્રવેશ કરાવીને-તેને આમતેમ ભટકાવીને દુઃખી કરનાર છે એમ જોઇને, બન્નેમાં કોઈ વાસ્તવિક ભેદ માનતા નથી- બન્નેને સોના-લોઢાની બેડી સમાન પરાધીન. કરનાર બંધન સમજે છે. ભલે પુણ્યથી કાંઈક સાંસારિક સુખ મળે; પરંતુ તે સુખનું પરાધીનતા-મય સ્વરૂપ અને તેની ક્ષણભંગુરતા આદિ જોતાં તેને વાસ્તવિક સુખ કહી શકાતું નથી. ૪૦

---

१. मु सुखदुःखविधानेन ।

સંવરાધિકાર

સંવરનું લક્ષણ અને તેના બે ભેદ.

कल्मषागमनद्वार–निरोधः संवरो मतः ।
भाव–द्रव्यविभेदेन द्विविधः कृतसंवरैः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—(कृतसंवरैः) જેમણે કર્મનો સંવર કર્યો છે તેમણે (कल्मषागमनद्वार-निरोधः) કલ્મષોના-કષાયાદિ કર્મમળોના-આગમનદ્વારના નિરોધને (संवरो मतः) 'સંવર' માન્યો છે અને તે (भाव-द्रव्यविभेदेन) ભાવ-દ્રવ્યના ભેદથી (द्विविधः) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે-એક ભાવસંવર, બીજો દ્રવ્ય સંવર.

વ્યાખ્યા:—સંવરાધિકારનો પ્રારંભ કરતાં અહીં સૌથી પહેલાં સંવર તત્ત્વનું લક્ષણ આપ્યું છે અને પછી તેના દ્રવ્યસંવર તથા ભાવસંવર એવા બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. 'કલ્મષોનાં આગમન-દ્વારોનો નિરોધ' તે સંવરનું લક્ષણ છે. આમા 'કલ્મષ' શબ્દ કષાયાદિ બધા કર્મમળોનો વાચક છે અને 'આગમનદ્વાર' શબ્દ આત્મામાં કર્મમળોના પ્રવેશ માટે હેતુભૂત જે મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ આસ્રવ છે તેનો દ્યોતક છે. તેથીજ મોક્ષશાસ્ત્રમાં સૂત્ર રૂપે 'आस्रवनिरोधः संवरः' એટલું જ સંવરનું લક્ષણ આપ્યું છે. ૧.

ભાવ તથા દ્રવ્ય-સંવરનું સ્વરૂપ.

रोधस्तत्र कषायाणां कथ्यते भावसंवरः ।
दुरितास्रवविच्छेदस्तद्रोधे द्रव्यसंवरः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत्र) સંવરની ઉક્ત ભેદકલ્પનામાં (कषायाणां) કષાયોનો (रोधः) નિરોધ (भावसंवरः) 'ભાવસંવર' (कथ्यते) કહેવાય છે અને (तद्रोधे) કષાયોનો નિરોધ

શબ્દાર્થઃ—(यतः) કારણ કે (अहं) હું તો શત્રુ મિત્ર આદિનાં (अचेतनं गात्रं) અચેતન શરીર-સમૂહને (पश्यामि) દેખું છું (न पुनः आत्मानः) તેમના આત્માઓને દેખતો નથી, (ततः) તેથી (तेषां) તેમના (निग्रहानुग्रहौ) નિગ્રહ-અનુગ્રહ (कथम् विदधे) હું કેવી રીતે કરૂં ?—તેમનાં શરીરના નિગ્રહ-અનુગ્રહથી તો તેમના નિગ્રહ-અનુગ્રહ બનતા નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પણ શુદ્ધ આત્માના રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ માટે તે જ ભાવના ચાલુ છે. અહીં તે પોતાના વિષયમાં વિચારે છે કે હું તો શત્રુ-મિત્રાદિના અચેતન શરીરને જ દેખી શકું છું તેમના આત્માના મને કદી દર્શન થતાં નથી. તો હું તેમનો નિગ્રહ-અનુગ્રહ અથવા ઉપકાર કેવી રીતે કરી શકું ? કરી શકું નહિ. તેથી તેમના અપકાર-ઉપકારનો વિચાર મારો કોરો અહંકાર છે. ૧૪.

શરીરને આત્માના અપકાર–ઉપકાર કરનાર માનવું તે વ્યર્થ છે.

स्वदेहोऽपि न मे यस्य निग्रहानुग्रहे क्षमः ।
निग्रहानुग्रहौ तस्य कुर्वन्त्यन्ये वृथामतिः ॥१५॥

શબ્દાર્થઃ— (मे) મારું (स्वदेहोऽपि) સ્વશરીર પણ (यस्य) જેના (મારા આત્માના) (निग्रहानुग्रहे) અપકાર-ઉપકારમાં (न क्षमः) સમર્થ નથી (तस्य) તેના (निग्रहानुग्रहौ) અપકાર-ઉપકાર (अन्ये) બીજાઓ (कुर्वन्ति) કરે છે (वृथामतिः) એમ માનવું મારા માટે વ્યર્થ છે.

વ્યાખ્યાઃ— અહીં યોગી વિચારે છે કે જ્યારે મારું શરીર પણ મારા અપકાર-ઉપકાર કરવામાં સમર્થ નથી તો કોઈ અન્ય મારા અપકાર-ઉપકાર કરે છે એમ માનવું વ્યર્થ છે. ૧૫.

કોઈના ગુણો આપવા–લેવામાં કોઈ સમર્થ નથી.

शक्यन्ते न गुणाः कर्तुं हर्तुमन्येन मे यतः ।
कर्तुं हर्तुं परस्यापि न पार्यन्ते गुणा मया ॥१६॥

શબ્દાર્થ:—(मोहदोषेण) મોહના દોષથી (समस्तं बाह्यं) સમ્પૂર્ણ બાહ્ય પદાર્થોનો સમૂહ (आत्मनः) આત્માના (शर्माशर्मविधायकम्) સુખ દુઃખનો વિધાતા (क्रियते) કરાય છે, (अपरथा) અન્યથા-મોહના અભાવમાં-(न कदाचन) કદી પણ તેમ કરવામાં આવતું નથી.

વ્યાખ્યા:—સમ્પૂર્ણ બાહ્ય પદાર્થોને પોતાના આત્માના જે સુખ-દુઃખ-દાતા કલ્પવામાં આવે છે તે બધો મોહનો દોષ છે-મોહ કર્મના ઉદયવશ જે દષ્ટિ વિકારાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જ કારણે આવી મિથ્યા માન્યતા બને છે.-મોહના અભાવમાં આવું કદી બનતું નથી. ૩૧.

વચનદ્વારા વાસ્તવમાં કોઈની નિન્દા કે સ્તુતિ થતી નથી.

नाञ्जसा वचसा कोऽपि निन्द्यते स्तूयतेऽपि वा ।
निन्दितोऽहं स्तुतोऽहं वा मन्यते मोहयोगतः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:—(अञ्जसा) વાસ્તવમાં (वचसा) વચન દ્વારા (कोऽपि) કોઇ પણ આત્મા (न निन्द्यते स्तूयतेऽपि वा) નિંદા કે સ્તુતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (निन्दितोऽहं) મારી નિંદા કરવામાં આવી છે (वा) કે (स्तुतोऽहं) કે મારી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ (આત્મા) (मोहयोगतः मन्यते) મોહના યોગથી માને છે.

વ્યાખ્યા:—વાસ્તવમાં વચન દ્વારા કોઈ નિન્દિત કે સ્તુત્ય નથી થતું; કારણ કે મૂર્તિક વચનનો અમૂર્તિક આત્મા સાથે સંબંધ બનતો નથી. આવી સ્થિતિમાં અમુકે મારી નિંદા કરી, અમુકે મારી પ્રશંસા કરી, આ જગતની માન્યતા કેવળ મોહ સાથે સંબંધ રાખે છે-મોહી જીવ તે નિંદા-સ્તુતિનો સંબંધ એમ જ પોતાની સાથે જોડી લે છે અને આ રીતે નકામો જ હર્ષ-વિષાદના ચક્કરમાં પડીને વ્યાકુળ થાય છે. ૩૨.

પરના દોષ કે ગુણોના કારણે હર્ષ-વિષાદ થતો નથી.

*नानन्दो वा विषादो वा परे संक्रान्त्यभावतः ।
परदोष-गुणैर्नूनं कदाचिन् न विधीयते ॥ ३३ ॥

* અહીં नानन्दो ને બદલે आनन्दो હોવું જોઇએ તેમ લાગે છે.

શબ્દાર્થ:—(यदि) જો (अन्योऽन्यस्य चिन्तनैः) એકબીજાના ચિંતવનથી-ચિંતનથી–(वर्द्धयंते ह्रास्यन्ते) વૃદ્ધિ કે હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે (तदा) તો (कस्यापि) કોઈને પણ (सम्पत्तिः विपत्तिः वा) સંપત્તિ કે વિપત્તિ (કદી) (न क्षीयते) ક્ષીણ થાય નહિ.

વ્યાખ્યા:—જો પાછલા પદ્યમાં નિરૂપિત સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ એમ માનવામાં આવે કે પરની ચિંતાથી કોઈ પીડિત કે પાલિત અથવા વૃદ્ધિ–હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે તો સંસારમાં કોઈની પણ સંપત્તિ તથા વિપત્તિ કદી ઓછી થતી ન જોઈએ: કેમ કે બન્નેની વૃદ્ધિ હાનિના ચિંતક સજ્જન-દુર્જન બરાબર મળી આવે છે. પરંતુ એવું જોવામાં આવતું નથી. ઉલટું એકના અનિષ્ટ ચિંતન છતાં પણ બીજો વૃદ્ધિને અને કોઈના ઇષ્ટ ચિંતન છતાં પણ–રાતદિન તેના હિતની માળા જપવા છતાં પણ–તે હાનિને પ્રાપ્ત થતો જોવામાં આવે છે, માટે ઉક્ત માન્યતા પ્રત્યક્ષથી પણ વિરૂદ્ધ છે. ૩૫.

વાસ્તવમાં કોઈ દ્રવ્ય ઈષ્ટ–અનિષ્ટ નથી.

इष्टोऽपि मोहतोऽनिष्टो भावोऽनिष्टस्तथा परः ।
न द्रव्यं तत्त्वतः किंचिदिष्टानिष्टं हि विद्यते ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ:—(मोहतः) મોહને કારણે (इष्टोऽपि) જે પદાર્થને ઇષ્ટ માનવામાં આવે છે તે (अनिष्टः) તે અનિષ્ટ (तथा अनिष्टः) તથા જે પદાર્થને અનિષ્ટ માનવામાં આવે છે તે (परः) ઈષ્ટ થઈ જાય છે. (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (किंचिद् द्रव्यं) કોઈ દ્રવ્ય (इष्टानिष्टं) ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ (न हि विद्यते) નથી.

વ્યાખ્યા:—કોઈ દ્રવ્ય વાસ્તવમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોતું નથી, આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બતાવ્યું છે કે જેને મોહને કારણે ઈષ્ટ માની લેવામાં આવે છે તે પદાર્થ કાળાન્તરમાં અનિષ્ટ અને જેને અનિષ્ટ માની લેવામાં આવે છે તે પદાર્થ ઇષ્ટ થતો દેખવામાં આવે છે. માટે પરદ્રવ્યને સર્વથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ માનવું વ્યર્થ છે. ૩૬.

પાવન રત્નત્રયમાં જીવનું સ્વયં પ્રવર્તન.

रत्नत्रये स्वयं जीवः पावने परिवर्तते ।
निसर्गनिर्मलः शङ्खः शुक्लत्वे केन वर्त्यते ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થ:—(जीवः) જીવ (मोहेन) મોહ દ્વારા (निजसंगतः) પોતાની સંગતિથી (मलिनः क्रियते) મલિન કરાય છે. (ઉદાહરણ છે) (लाल पुष्पेण) લાલ પુષ્પના યોગથી (किम्) શું (स्फटिकः) સ્ફટિક (रक्ततां न नीयते) રક્તપણાને (લાલાશ) પ્રાપ્ત નથી થતો ?-થાય જ છે.

વ્યાખ્યા:—આ જીવાત્મા પોતાના નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ સ્વભાવમાં જે પ્રવૃત્ત થતો નથી તેનું કારણ મોહનો સંગ છે. મોહે પોતાની સંગતિથી આ જીવને મલિન કરી નાખ્યો છે, જેવી રીતે લાલ ફૂલ પોતાના સંબંધથી નિર્મળ-શ્વેત સ્ફટિકને લાલ બનાવી દે છે. ૩૯.

મોહનો વિલય થતાં સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ.

निजरूपं पुनर्याति मोहस्य विगमे सति ।
उपाध्यभावतो याति स्फटिकः स्वस्वरूपताम् ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—(मोहस्य विगमे सति) મોહનો વિનાશ થઈ જતાં જીવ (पुनः) *ફરીથી (निजरूपं याति) પોતાના નિર્મળ રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (તેવી જ રીતે કે જેવી રીતે) (उपाध्यभावतो) રક્ત પુષ્પાદિરૂપ ઉપાધિનો અભાવ થઈ જવાથી (स्फटिकः) સ્ફટિક (स्वस्वरूपतां याति) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે મોહના સંગ અથવા સંબંધથી જીવને મલિન થવાની વાત કહેવામાં આવી છે તે જ મોહનો સંબંધ છૂટી જતાં આ જીવ અસલ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ સ્ફટિક રક્ત પુષ્પાદિરૂપ ઉપાધિનો અભાવ થઈ જતાં પુનઃ પોતાના સ્વચ્છ નિર્વિકાર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પૂર્વ પદ્ય તથા આ પદ્યમાં સ્ફટિકનું દૃષ્ટાંત જીવને નિર્વિકાર અને સવિકાર રૂપનો અથવા સ્વભાવ અને વિભાવનો બોધ કરાવવા માટે ઘણું જ સુંદર અને તથ્યપૂર્ણ છે. ૪૦.

---

* અહીં **પુનઃ** શબ્દનો અર્થ 'ફરીથી' કરેલ છે છતાં આશય એવો છે કે મોહનો નાશ થતાં મુળ-અસલ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે.

આદરપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે તેને સંવર થાય છે-કર્મોનો આસ્રવ રોકી જાય છે. આ ક્રિયાઓ સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે. એમાંથી પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ, તે સંવરનાં કારણ છે, ક્રમશઃ આગળ આપવામાં આવ્યું છે. ૪૬.

સામાયિકનું સ્વરૂપ.

यत् सर्व-द्रव्य-संदर्भे राग-द्वेष-व्यपोहनम् ।
आत्मतत्त्व-निविष्टस्य तत्सामायिकमुच्यते ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मतत्त्व-निविष्टस्य) જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત છે તે (योगी) ને (सर्व-द्रव्य-संदर्भे) સર્વ દ્રવ્યોના સંદર્ભ-સમૂહમાં (यत राग-द्वेष-व्यपोहनम) રાગ-દ્વેષનું જે વ્યપોહન-વિશેષરૂપે પરિત્યાગ-છે (तत सामायिकम उच्यते) તેને 'સામાયિક' કહે છે.

વ્યાખ્યા:—સામાયિકના આ લક્ષણમાં બે વાતો ખાસ રૂપે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે-એક તો એ કે પ્રસ્તુત સામાયિકના અધિકારી કોણ છે અને બીજી એ કે તે અધિકારીની સામાયિકનું સ્વરૂપ શું છે? અધિકારી અહીં 'आत्मतत्त्व-निविष्टस्य' પદ દ્વારા આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત (યોગી) ને બતાવ્યા છે-તેથી જે આત્માને બરાબર જાણે-ઓળખે નહિ અને ન તો તેમાં જેની પ્રવૃત્તિ તથા સ્થિતિ હોય છે તે સામાયિકના અધિકારી નથી-ભલે તે મુનિ હોય, દિગંબર હોય તથા બાહ્યમાં મુનિચર્યાનું કેટલુંય પાલન કેમ ન કરતા હોય. તે અધિકૃત સામાયિકનું સ્વરૂપ છે સર્વ દ્રવ્યોના સંદર્ભમાં રાગ દ્વેષનો વિશેષરૂપે (સામાન્ય રૂપે નહિ) પરિત્યાગ. 'સર્વદ્રવ્ય સંદર્ભ' પદમાં સમસ્ત ચેતન-અચેતન પદાર્થોની બધી અવસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે-ચાહે તે શાબ્દિક હોય, આર્થિક હોય અથવા જ્ઞાનવિષયક હોય. અને 'राग-द्वेष-व्यपोहन' માં બધું વૈષમ્ય દૂર થઈને પૂર્ણપણે સમતાભાવનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે-ચાહે તે ગમે તેટલા થોડા સમય માટે કેમ ન હોય. આ રીતે આ સંક્ષેપમાં સામાયિક અથવા સંતુલિત સમતાભાવરૂપ આવશ્યકનું સ્વરૂપ છે. એનું જ સામાયિક પાઠ આદિમાં વ્રતરૂપે નીચે પ્રકારે પ્રરૂપણ કર્યું છે:—

समता सर्वभूतेषु संयमः शुभ—भावना ।
आर्त—रौद्र—परित्यागस्तद्धि सामायिकं व्रतम् ॥

અર્થાત્ સર્વભૂતો-પ્રાણીઓમાં સમતાભાવ-રાગ-દ્વેષ નો અભાવ (કારણ કે રાગ-દ્વેષ જ આત્માના ભાવોની સમતા-તુલાને સમ ન રાખતાં વિષમ બનાવે છે), ઇન્દ્રિયો તથા

શબ્દાર્થ:—(पवित्र-दर्शन ज्ञान-चारित्रमयम्) પવિત્ર દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય-ઉત્તમ (आत्मानं) આત્માને (नन्नम्यमानस्य) વંદન-નમસ્કાર કરતા યોગીને (कोविदैः) વિજ્ઞપુરુષોએ (वन्दना कथि) 'વંદના' કહી છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે શુદ્ધાત્માના સ્તવનને 'સ્તવ' કહેવામાં આવેલ છે તે જ શુદ્ધાત્માની વંદના કરનારને પ્રસ્તુત 'વંદના' વિધાન કહેવામાં આવ્યું છે, એમ અંહીં સૂચિત કર્યું છે. વંદના વચનરૂપ છે, એની કોઈ રચના કરી નથી, અને તેથી તેનું પ્રસિદ્ધ રૂપ વંદ્યની આગળ વંદ્યના ગુણોનું ચિંતન કરતાં હાથ જોડીને શિરોનતિ કરવી-શિર ઝૂકાવવું અથવા નમ્રીભૂત થવું-એવું સમજવું જોઈએ. ૪૯.

પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ

कृतानां कर्मणां पूर्वं सर्वेषां पीकमीयुपाम् ।
आत्मीयत्व-परित्यागः प्रतिक्रमणमीर्यते ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:—(पूर्वं कृतानां) પૂર્વે કરેલા તથા (पाकमीयुपाम) ફળને પ્રાપ્ત થયેલા (सर्वेपां कर्मणां) સર્વ કર્મોના (आत्मीयत्व-परित्यागः) આત્મીય પણાનો જે પરિત્યાગ છે-તે કર્મો તથા કર્મફળોને પોતાનાં ન માનવાં જે છે-તેને (प्रतिक्रमणं) 'પ્રતિક્રમણ' (ईर्यते) કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વે કરેલા સર્વ કર્મોના ફળોમાં જે આત્મીયતારૂપ બુદ્ધિનો પરિત્યાગ છે-તેને પોતાનાં અથવા પોતાના ઉપાદાનથી બનેલાં (નિષ્પન્ન) ન માનવાં જે છે-તેને અહીં 'પ્રતિક્રમણ' કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવમાં જીવના ભાવોનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયેલાં જેટલાં કોઈ પૂર્વકૃત કર્મ છે અને તેમનાં જે કોઇ ફળ છે તે બધાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેમને આત્મીય-આત્માના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનવાં તે ભૂલ છે, આ ભૂલનું જ પ્રસ્તુત આવશ્યક કર્મ દ્વારા પરિમાર્જન કરવામાં આવે છે. ૫૦.

પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ.

आगाम्यागो[1]निमित्तानां भावानां प्रतिषेधनम् ।
प्रत्याख्यानं समादिष्टं विविक्तात्म[2]-विलोकिनः ॥ ५१ ॥

---

१ मु आगम्यागो ।
२ विचिक्तात्मा ।

यः षडावश्यकं योगी स्वात्मतत्त्व-व्यवस्थितः ।
अनालस्यः करोत्येव संवृतिस्तस्य रेफसाम्[1] ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(यः योगी) જે યોગી (स्वात्मतत्त्व-व्यवस्थितः) પોતાના આત્મતત્ત્વમાં વિશેષપણે અવસ્થિત અને (निरालस्यः) આળસાદિરહિત થઈને (ઉક્ત પ્રકારે) (षडावश्यकं) ષડ્ આવશ્યક-અવશ્ય કરણીય સામાયિકાદિ છએ ક્રિયાઓ-(करोति) કરે છે (तस्य) તેના (रेफसाम्) પાપોનો-કર્મોનો (संवृतिः भव) સંવર જ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે ષટ્ કર્મો-કાર્યોનો પાછલા પદ્યોમાં ઉલ્લેખ છે તેમને અહીં સ્પષ્ટ રૂપે 'આવશ્યક' નામ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આશય છે અવશ્યમેવ નિત્ય કરવા યોગ્ય, તે કાર્યો કરનારને 'યોગી' નામ આપ્યું છે, જેનો અભિપ્રાય છે કાય-વચન-મન રૂપ ત્રણ યોગોની સાધના કરનાર-તેમને પોતાને આધીન રાખનાર-સાધુ-મુનિ; અને તેના બે વિશેષણ આપવામાં આવ્યા છે-એક 'स्वात्मतत्त्व व्यवस्थित' અને બીજું 'अनालस्य' જેમાં પહેલું આ કાર્યો કરવાના અધિકારની સૂચના કરે છે કે જે ૪૭ મા પદ્યની વ્યાખ્યામાં બતાવવામાં આવેલ છે અને બીજું ફળની યથેષ્ટ રૂપે સાધના સાથે સંબદ્ધ છે; કેમ કે આળસ સહિત અનાદરપૂર્વક કરેલાં કર્મ યથેષ્ટ ફળ આપતાં નથી. અંતમાં આ બધાં આવશ્યક-કાર્યોના ફળનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તે છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના આસ્રવનો નિરોધ, જે ઉક્ત બન્ને વિશેષણ-વિશિષ્ટ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ છએ ક્રિયાઓ કરવામાં યોગીને પોતાના આ બન્ને વિશેષણો ખાસ પણે ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ, જેના વિના યથેષ્ટ ફળસંપત્તિ મળતી નથી. ૫૩.

સમ્યગ્જ્ઞાનપરાયણ આત્મજ્ઞ યોગી કર્મોનો નિરોધ કરે છે.

मिथ्याज्ञानं परित्यज्य सम्यग्ज्ञानपरायणः ।
आत्मनात्मपरिज्ञायी विधत्ते रोधमेनसाम् ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:—(मिथ्याज्ञानं परित्यज्य) મિથ્યાજ્ઞાન છોડીને (सम्यग्ज्ञानपरायणः) જે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તત્પર છે. અને (आत्मना) આત્મા દ્વારા (आत्मपरिज्ञायी) આત્માનો જ્ઞાતા છે તે (एनसाम्) કર્મોનો (रोधं) નિરોધ (विधत्ते) કરે છે-કર્મોના આસ્રવને રોકે છે.

૧. पापानाम् ।

વ્યાખ્યાઃ— જે દ્રવ્યથી-બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને તેમના ભોગથી નિવૃત્ત થાય છે તે વ્યવહારી જીવો દ્વારા પૂજાય છે; કારણ કે વ્યવહારી જીવોની બાહ્ય દૃષ્ટિ હોય છે તેઓ બીજાના અંતરંગને ઓળખતા નથી. અને જે ભાવથી-અંતરમાં ભોગથી વિરક્તચિત્ત થઈને નિવૃત્ત થાય છે તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર મુમુક્ષુઓ દ્વારા પૂજાય છે; કેમ કે મુમુક્ષુ અંતરાત્માઓની આંતરિક દૃષ્ટિ હોવાને કારણે તેઓ બીજાના અંતરંગને ઓળખી લે છે. ૫૬.

ભાવથી નિવૃત્તજ વાસ્તવિક સંવરનો અધિકારી.

द्रव्यमात्रनिवृत्तस्य नास्ति निर्वृतिरेनसाम् ।
भावतोऽस्ति निवृत्तस्य तात्त्विकी संवृतिः पुनः ॥ ५७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(द्रव्य मात्रनिवृत्तस्य) જે માત્ર દ્રવ્યથી નિવૃત્ત છે તેને (एनसाम) કર્મોની (निवृत्तिः) નિવૃત્તિ (नास्ति) થતી નથી (पुनः) અને (भावतो निवृत्तस्य) જે ભાવથી નિવૃત્ત છે તેને (तात्त्विकी) વાસ્તવિક (संवृत्तिः) સંવૃત્તિ-કર્માસ્રવની નિવૃત્તિ (अस्ति)-થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પાછલા કથનને સંવર તત્ત્વ સાથે સંબદ્ધ કરતાં લખ્યું છે કે જે માત્ર દ્રવ્યથી નીવૃત્ત છે-બાહ્યમાં કોઈ વસ્તુના ભોગનો ત્યાગ કરેલ છે-પરંતુ અંતરંગમાં તેના ભોગની લાલસા પડેલી છે, તેને કર્મોનો સંવર થતો નથી. અને જે ભાવથી નિવૃત્ત છે-હૃદયમાં તે પદાર્થના ભોગનો કદી વિચાર પણ લાવતો નથી-તેને વાસ્તવિક સંવર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે ભાવથી ત્યાગ છે તે જ કલ્યાણકારી છે. લોકોને દેખાડવા રૂપે જે કોઇ ત્યાગવૃત્તિ છે તે કલ્યાણકારિણી નથી. ૫૭.

ભાવથી નિવૃત્ત થવાની વિશેષ પ્રેરણા.

विज्ञायेति निराकृत्य निवृत्तिं द्रव्यतस्त्रिधा ।
भाव्यं भाव-निवृत्तेन समस्तैनोनिषिद्धये ॥ ५८ ॥

શબ્દાર્થઃ—(इति विज्ञान) આ રીતે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ નિવૃત્તિને જાણીને અને (द्रव्यतः निवृत्तिं) દ્રવ્યનિવૃત્તિને (त्रिधा निराकृत्य) મન-વચન-કાયાથી છોડીને-ગૌણ કરીને-

માનવું તર્ક-સંગત નથી-અનુચિત છે. એ જ વાતની શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે પોતાના સમાધિ-તંત્રના નીચેના પદ્યમાં વિશેષ સ્પષ્ટ બતાવી છે:

लिङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः ।
न मुच्यन्ते भवात्तस्मात्ते लिङ्गकृताग्रहाः ॥ ८७ ॥

આમાં બતાવ્યું છે કે લિંગ શરીરાશ્રિત છે અને શરીર આત્માનો ભવ-સંસાર છે માટે જે લિંગનો આગ્રહ રાખે છે તેઓ સંસારથી મુક્ત થઈ શકતા નથી-એક ભવથી બીજો ભવ ધારણ કરતાં સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરતા રહે છે. જ્યારે લિંગ આદિનો[1] આગ્રહ છૂટે છે ત્યારે જ મુક્તિનું સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીર અચેતન છે. ચેતનાત્માએ તેનો આગ્રહ ન રાખવો જોઇએ. ૯૦.

મુમુક્ષુ માટે ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય.

अचेतनं ततः सर्वं परित्याज्यं मुमुक्षुणा ।
चेतनं सर्वदा सेव्यं स्वात्मस्थं संवरार्थिना ॥ ६१ ॥

શબ્દાર્થ:—(ततः) તેથી (मुमुक्षुणा) મોક્ષના અભિલાષી અને (संवरार्थिना) સંવરનો અર્થી છે તેણે (सर्वं अचेतनं परित्याज्यं) સમસ્ત અચેતન પદાર્થ સમૂહ ત્યાગવા યોગ્ય છે અને (स्वात्मस्थं) પોતાના આત્મામાં સ્થિત (चेतनं) ચેતન (सर्वदा सेव्यं) સદા સેવવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યા:—શરીર અને વેશની પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં શરીર અને વેશ જ નહિ, પરંતુ બધા અચેતન વસ્તુઓ મોક્ષના ઇચ્છુક અને તેથી સંવરના અર્થીએ ત્યાગવા યોગ્ય છે-કોઇમાં પણ તેણે આસક્તિ ન રાખવી જોઇએ. એનાથી વિપરીત તે ચેતન સદા સેવનીય અને ઉપાસનીય છે જે પોતાના આત્મામાં સ્થિત છે. ૬૧.

કયો યોગી શીઘ્ર કર્મોનો સંવર કરે છે. ?

आत्मतत्त्वमपहस्तित-रागं ज्ञान-दर्शन-चरित्रमयं यः ।
मुक्तिमार्गमवगच्छति योगी संवृणोति दुरितानि स सद्यः ॥६२॥

---

૧. આદિ શબ્દથી બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચ જાતિનું ગ્રહણ છે તેને પણ 'जातिर्देहाश्रिता दृष्टा' ઈત્યાદિ પદ્ય (૮૮) માં મુક્તિનું કારણ બતાવ્યું નથી.

—⟩ નિર્જરાધિકાર ⟨—

નિર્જરાનું લક્ષણ અને બે ભેદ.

पूर्वोपार्जित–कर्मैकदेशसंक्षय–लक्षणा ।
निर्जरा जायते द्वेधा पाकजापाकजात्वतः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—(पूर्वोपार्जित) પૂર્વોપાર્જિત (कर्मैक देशसंक्षय–लक्षणा) કર્મોનો એક-દેશ ક્ષય જેનું લક્ષણ છે તે (निर्जरा) નિર્જરા (पाकजापाकजात्वतः) પાકજા (સવિપાક) અને અપાકજા (અવિપાક)ના ભેદથી (द्वेधा जायते) તે બે પ્રકારની હોય છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્જરા અધિકારનો પ્રારંભ કરતાં અહીં સૌથી પહેલાં નિર્જરાનું લક્ષણ આપ્યું છે અને તે લક્ષણ છે 'પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો એકદેશ વિનાશ'. પૂર્વોપાર્જિત કર્મોમાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં તથા આત્મા ની સાથે બંધાયેલાં કર્મ જ નહિ પરંતુ આ જન્મમાં પણ વર્તમાન કાળથી પૂર્વે કરેલાં તથા બંધાયેલાં કર્મ પણ સામેલ છે. અને એકદેશ સંક્ષયનો અર્થ છે 'આંશિક વિનાશ' —પૂર્ણતઃ વિનાશ નહિ. કારણ કે કર્મોના પૂર્ણપણે વિનાશ થવાનું નામ તો છે 'મોક્ષ[1]'–નિર્જરા નહિ. જ્યાંસુધી નવા કર્મોનો આસ્રવ રોકાતો નથી અને બંધ–હેતુઓનો અભાવ થતો નથી ત્યાં સુધી નિર્જરા થતી જ નથી. ઉક્ત નિર્જરાના બે ભેદ છે–એક 'પાકજા', બીજો 'અપાકજા'. આ બન્નેનું સ્વરૂપ આગલા પદ્યમાં આપ્યું છે. ૧.

પાકજા–અપાકજા નિર્જરાનું સ્વરૂપ.

प्रक्षयः पाकजातायां पक्वस्यैव प्रजायते ।
निर्जरायामपक्वायां पक्वापक्वस्य कर्मणः ॥ २ ॥

---

१ कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः । –त. सूत्र १०–२ ।

વ્યાખ્યા:—જે સાધુએ પોતાના આત્મામાંથી રાગાદિ કષાયો દૂર કરી દીધા છે તેને જ વિશુદ્ધ ધ્યાન થાય છે-[illegible] નહિ—અને તે વિશુદ્ધ ધ્યાન એવો પ્રક્રમ અથવા પ્રજ્વલન થાય છે જે કર્મોને ભસ્માદિરૂપ પરિણમાવીને બહુ મોટા પ્રમાણમાં તેમની નિર્જરા કરી દે છે. ૪.

ક્યા યોગી કર્મસમૂહની નિર્જરાના કર્તા.

आत्मतत्त्वरतो योगी कृत-कल्मष-संवरः ।
यो ध्याने वर्तते नित्यं कर्म निर्जीर्यतेऽमुना ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मतत्त्वरतो) આત્મતત્ત્વમાં લીન થયેલ અને (कृत-कल्मष-संवरः) કલ્મષનો–કષાયાદિકર્મ–મળનો–સંવર કરેલ (यो योगी) જે યોગી (नित्यं) સદા (ध्याने वर्तते) ધ્યાનમાં વર્તે છે (अमुना) તેનાથી (कर्म) કર્મસમૂહ (निर्जीर्यते) નિર્જરા પામે છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્જરાના અધિકારીનું વર્ણન કરતાં અહીં તે યોગીને કર્મસમૂહની ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાનો કર્તા કહ્યો છે જે આત્મતત્ત્વમાં લીન થઈને કષાયાદિ કર્મમળના સંવર પૂર્વક સદા ધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે. ૫.

સંવર વિના નિર્જરા વાસ્તવિક નથી.

संवरेण विना साधोर्नास्ति पातक-निर्जरा ।
नूतनाम्भः प्रवेशे(शो) ऽस्ति सरसो रिक्तता कुतः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—(संवरेण विना) સંવર વિના (साधोः) સાધુને (पातक-निर्जरा) પાપ-કર્મોની પૂર્ણપણે અવિપાક નિર્જરા (नास्ति) બનતી નથી. (બરાબર છે) (नूतनाम्भः प्रवेशे (शो)) જ્યારે નવા જળનો પ્રવેશ થઇ રહ્યો હોય ત્યારે (सरसः) સરોવર (रिक्तता) ખાલી (कुतः अस्ति) ક્યાંથી થઇ શકે? થઈ શકે નહિ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં સંવરપૂર્વક ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેના લક્ષ્યને આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે સંવર વિના વાસ્તવમાં

શબ્દાર્થ:—(आत्म-तत्त्व निविष्टेन) આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત જે યોગી (जिनागम निवेदितम्) જિનાગમ-કથિત (पूतं) પવિત્ર (संयमम्) સંયમનું (निषेवते) અનુષ્ઠાન કરે છે તેના દ્વારા (कर्मनिर्जीर्यते) કર્મની નિર્જરા થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સંયમદ્વારા કર્મની નિર્જરાનું વર્ણન કરતાં તેનાં બે વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે. એક તો 'पूत' જે પવિત્ર શબ્દ અર્થનું વાચક છે, બીજું છે 'जिनागमनिवेदितं' જેનો આશય છે જિનાગમ દ્વારા પ્રતિપાદિત. જિનાગમમાં સંયમના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—એક ઇન્દ્રિય સંયમ અને બીજો પ્રાણિસંયમ. સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની અશુભ પ્રવૃત્તિઓને રોકવી તે 'ઇન્દ્રિય સંયમ' છે અને પ્રાણધારી જીવો પ્રત્યે ઘાતક રૂપે પ્રવૃત્ત ન થવું તેનું નામ 'પ્રાણિસંયમ' છે. આ બન્નેય પ્રકારના સંયમ નિર્જરાના હેતુ છે. સંયમના અધિકારીનું અહીં એક જ વિશેષણ આપ્યું અને તે છે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત. જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત નથી તે સંયમને પાત્ર નથી અને તેથી તેના દ્વારા સંયમ જનિત નિર્જરા થતી નથી. ૧૧.

કયો યોગી કર્મરજને સ્વયં ઉડાવી દે છે?

अन्याचार-परावृत्तः स्वतत्त्व-चरणादृतः ।
संपूर्ण-संयमो योगी विधुनोति रजः स्वयम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(योगी) જે યોગી (अन्याचार-परावृत्तः) અન્ય આચારથી વિમુખ થઇને (स्वतत्त्व चरणादृतः) સ્વરૂપાચરણમાં તત્પર છે અને (संपूर्ण-संयमी) પૂર્ણપણે સંયમનો પાલક છે તે (स्वयम्) સ્વયં (रजः) કર્મરજને (विधुनोति) છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પૂર્ણપણે સંયમી યોગીની વાત લેવામાં આવી છે અને તે તે જ હોય છે જે સ્વરૂપાચરણથી ભિન્ન અન્યાચરણમાં રુચિ રાખતો નથી અને સ્વરૂપાચરણમાં સદા તત્પર રહે છે. એવો યોગી કોઇની સહાય વિના અથવા અપેક્ષા વિના સ્વયં કર્મમળને વિશેષપણે ઉડાડી નાખે છે. ૧૨.

લોકાચારને અપનાવનાર યોગીનો સંયમ ક્ષીણ થાય છે.

हित्वा लोकोत्तराचारं लोकाचारमुपैति यः ।
संयमो हीयते तस्य निर्जरायां निबन्धनम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—([illegible]) [illegible] ([illegible]) ચારિત્રાચારમાં (વર્તમાનો-ઽપિ) પ્રવર્તતો હોવા છતાં પણ (સંયતઃ) જે સંયમી (જિનાગમમજાનાનઃ) જિનાગમને જાણતો નથી તે (ગતચક્ષુઃ [illegible]) [illegible] સમાન છે—તેનું તે આચરણ અંધના આચરણ સમાન છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં તે યોગીના ચારિત્રને આંધળાના આચરણ સમાન બતાવ્યું છે જે જિનાગમને જાણતો નથી. એવી જ રીતે આગમ-શાસ્ત્રને લક્ષ્ય કરીને કોઇ નીતિકારે કહ્યું છેઃ—

अनेक–संशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

અનેક સંશયોનું ઉચ્છેદન કરનાર અને પરોક્ષ પદાર્થસમૂહને દેખાડનાર બધાનું લોચન (નેત્ર) શાસ્ત્ર છે, જે આ લોચનથી વિહીન છે તેજ આંધળો છે. ૧૫.

કોનું કયું નેત્ર.

[1]साधूनामागमश्चक्षुर्भूतानां चक्षुरिन्द्रियम् ।
देवानामवधिश्चक्षुर्निर्वृताः सर्व–चक्षुषः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સાધૂનાં ચક્ષુઃ) સાધુઓની આંખ (આગમઃ) આગમ શાસ્ત્ર છે. (ભૂતાનાં ચક્ષુઃ) સામાન્ય પ્રાણીઓની આંખ (ઇન્દ્રિયં) ઇન્દ્રિય છે, (દેવાનાં ચક્ષુઃ) દેવોની આંખ (અવધિઃ) અવધિ દર્શન છે (ચ) અને (નિર્વૃતાઃ) જે નિર્વૃત-છે મુક્તિ પામેલા છે–તેઓ (સર્વ ચક્ષુઃ) સર્વચક્ષુ છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં કોનું કયું નેત્ર, એનો નિર્દેશ કરતાં સાધુઓનાં નેત્ર આગમ, ભૂતોનાં–સર્વ પ્રાણીઓનાં–નેત્ર ઇન્દ્રિય, અને દેવોનાં નેત્ર અવધિદર્શન કહ્યાં છે. સાથે જ જે સંસારથી મુક્ત થઇ ગયા છે તેમને 'સર્વચક્ષુ'–સર્વ તરફથી જોનાર–કહ્યા છે. પ્રવચન-

---

१. आगम चक्खू साहू इंदिय चक्खूणि सव्वभूदाणि ।
देवा य ओहिचक्खू सिद्धा पुण सव्वदो चक्खू ॥
— પ્રવચનસાર. ૩–૩૪.

અજ્ઞાની-જ્ઞાનીના વિષય સેવનનું ફળ.

अज्ञानी बध्यते यत्र सेव्यमानेऽक्षगोचरे ।
तत्रैव मुच्यते ज्ञानी पश्यताश्चर्यमीदृशम् ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(सेव्यमानेऽक्षगोचरे) ઇન્દ્રિય વિષયનું સેવન કરતાં (यत्र) જ્યાં (अज्ञानी) અજ્ઞાની (बध्यते) કર્મબંધને પ્રાપ્ત થાય છે (तत्रैव) ત્યાં (ज्ञानी मुच्यते) જ્ઞાની કર્મબંધનથી છૂટે છે.-કર્મની નિર્જરા કરે છે-(पश्यत आश्चर्यम् ईदृशम) અહો ! આ આશ્ચર્યને જુઓ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં સાધુ માટે 'ज्ञाततत्त्व' હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેના મહત્ત્વની આ પદ્યમાં આશ્ચર્ય સાથે એમ કહીને સૂચના કરવામાં આવી છે કે અજ્ઞાની જે કામ કરતાં કર્મ-બંધનથી બંધાય છે તે જ કામ કરતાં જ્ઞાની કર્મબંધનથી છૂટે છે-કર્મની નિર્જરા કરે છે. આમાં 'ज्ञायक' અને 'वेदक' ના ભેદની તે દૃષ્ટિ સમાયેલી છે જેનું વર્ણન ગ્રંથમાં અન્યત્ર (ચોથા અધિકારમાં) કરવામાં આવ્યું છે.[1]

કર્મફળને ભોગવતાં કોને બંધ અને કોને નિર્જરા.

शुभाशुभ-विकल्पेन कर्मायाति शुभाशुभम् ।
भुज्यमानेऽखिले द्रव्ये निर्विकल्पस्य निर्जरा ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:—(शुभाशुभ-विकल्पेन) શુભ-અશુભ વિકલ્પ દ્વારા (शुभाशुभं कर्म) શુભ-અશુભ કર્મનું (आयाति) આગમન થાય છે. (भुज्यमानेऽखिले द्रव्ये) સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સમૂહને ભોગવવા છતાં પણ (निर्विकल्पस्य) જે નિર્વિકલ્પ છે-રાગ-દ્વેષાદિ રૂપ કોઇ પ્રકારનો વિકલ્પ કરતો નથી-તેને (निर्जरा) નિર્જરા થાય છે.

અહીં પાછલા પદ્યને કાંઇક સ્પષ્ટ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે જે કોઇ કર્મ કરતાં અથવા ભોગવતાં શુભ-અશુભનો વિકલ્પ કરવામાં આવે છે-તેને સારું કે ખરાબ માનવામાં

---

૧. ज्ञानिना सकलं द्रव्यं ज्ञायते वेद्यते न च ।
अज्ञानिना पुनः सर्वं वेद्यते ज्ञायते न च ॥ २३ ॥
यथा वस्तुपरिज्ञानं ज्ञानं ज्ञानिभिरुच्यते ।
राग-द्वेष-मद क्रोधैः सहितं वेदनं पुनः ॥ २४ ॥ —બંધાધિકાર.

(हिमच्छिदे) શીતનો નાશ કરવા માટે (अग्निं विमुच्य) અગ્નિને છોડીને (हिमं) હિમ-ણું-બરફનું (भजन्ति) સેવન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં મુક્તિ માટે અકિંચનભાવ અથવા નિ:સંગતાની ભાવનામાં પરની ઉપાસનાને પણ બાધક બતાવતાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પોતાના શુદ્ધ નિર્મળ આત્માને છોડી જે પરની ઉપાસના કરે છે તે મૂઢ ઠંડીનો વિનાશ કરવા માટે અગ્નિને છોડી શીતકારી પદાર્થોનું જ સેવન કરે છે. ૨૧.

સ્વદેહસ્થ પરમાત્માને છોડી અન્યત્ર દેવોપાસકની સ્થિતિ.

योऽन्यत्र वीक्षते देवं देहस्थे परमात्मनि ।
सोऽन्ने सिद्धे गृहे शङ्के भिक्षां भ्रमति मूढधीः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(देहस्थे परमात्मनि) પરમાત્મદેવ (स्वः) દેહમાં સ્થિત હોવા છતા પણ (यः) જે (देवं) દેવને (अन्यत्र) બીજે (वीक्षते) ગોતે છે, (शङ्के) હું માનું છું કે, (समूढधीः) તે મૂઢબુદ્ધ (गृहे सिद्धे अन्ने) ઘરમા ભોજન તૈયાર હોવા છતા પણ (भिक्षां भ्रमति) ભિક્ષા માટે ભટકે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પોતાના દેહમાં પરમાત્માની ઉપાસનાને પ્રધાનતા દેતાં લખ્યું છે કે જે દેહસ્થ પરમાત્માને છોડીને બીજે તેની ઉપાસના કરે છે તે એવા મૂઢબુદ્ધિ સમાન છે કે જે ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ, તે નહિ હોવાની આશંકા કરીને, ભિક્ષાને માટે બહારમાં ભટકે છે. ૨૨

કોણ કર્મરૂપી રજ્જુઓથી બંધાય છે અને કોણ છૂટે છે?

कषायोदयतो जीवो बध्यते कर्मरज्जुभिः ।
शान्त-क्षीणकषायस्य त्रुटयन्तिरभसेन ताः ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—(कषायोदयतो) કષાયના ઉદયથી (जीवो) આ જીવ (कर्मरज्जुभिः) કર્મરજ્જુરૂપ બંધનોથી (बध्यते) બંધાય છે, (शान्त-क्षीणकषायस्य) જેના કષાય શાન્ત કે ક્ષીણ થઇ જાય છે તેના (ताः) તે રજ્જુ-બંધન (रभसेन) શીઘ્ર (त्रुटयन्ति) તૂટી જાય છે.

(हिमच्छिदे) શીતનો નાશ કરવા માટે (अग्निं विमुच्य) અગ્નિને છોડીને (हिमं) હિમનું-બરફનું (भजन्ति) સેવન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં મુક્તિ માટે અકિંચનભાવ આત્માના નિઃસંગતાની ભાવનામાં પરની ઉપાસનાને પણ બાધક બતાવતાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પોતાના શુદ્ધ નિર્ગુણ આત્માને છોડી જે પરની ઉપાસના કરે છે તે મૂઢ ઠંડીનો વિનાશ કરવા માટે અગ્નિને છોડી શીતકારી પદાર્થોનું જ સેવન કરે છે. ૨૧.

સ્વદેહસ્થ પરમાત્માને છોડી અન્યત્ર દેવોપાસકની સ્થિતિ.

योऽन्यत्र वीक्षते देवं देहस्थे परमात्मनि ।
सोऽन्ने सिद्धे गृहे शङ्के भिक्षां भ्रमति मूढधीः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(देहस्थे परमात्मनि) પરમાત્મદેવ (स्वः) દેહમાં સ્થિત હોવા છતા પણ (यः) જે (देवं) દેવને (अन्यत्र) બીજે (वीक्षते) ગોતે છે, (शङ्के) હું માનું છું કે, (समूढधीः) તે મૂઢબુદ્ધ (गृहे सिद्धे अन्ने) ઘરમા ભોજન તૈયાર હોવા છતા પણ (भिक्षां भ्रमति) ભિક્ષા માટે ભટકે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પોતાના દેહમાં પરમાત્માની ઉપાસનાને પ્રધાનતા દેતાં લખ્યું છે કે જે દેહસ્થ પરમાત્માને છોડીને બીજે તેની ઉપાસના કરે છે તે એવા મૂઢબુદ્ધિ સમાન છે કે જે ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ, તે નહિ હોવાની આશંકા કરીને, ભિક્ષાને માટે બહારમાં ભટકે છે. ૨૨

કોણ કર્મરૂપી રજ્જુઓથી બંધાય છે અને કોણ છૂટે છે?

कषायोदयतो जीवो वध्यते कर्मरज्जुभिः ।
शान्त-क्षीणकषायस्य त्रुटयन्तिरभसेन ताः ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—(कषायोदयतो) કષાયના ઉદયથી (जीवो) આ જીવ (कर्मरज्जुभिः) કર્મરજ્જુરૂપ બંધનોથી (वध्यते) બંધાય છે, (शान्त-क्षीणकषायस्य) જેના કષાય શાન્ત કે ક્ષીણ થઇ જાય છે તેના (ताः) તે રજ્જુ-બંધન (रभसेन) શીઘ્ર (त्रुटयन्ति) તૂટી જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે કષાયોના ઉદયથી આ જીવ કર્મબંધનોથી બંધાય છે તે બધાં કર્મોનાં બંધન કષાયો શાન્ત તથા ક્ષીણ થઇ જતાં શીઘ્ર જ સ્વયં તૂટી જાય છે. અને આ રીતે તેમની નિર્જરા થઇ જાય છે. ૨૩.

પ્રમાદી સર્વત્ર પાપોથી બંધાય છે અને અપ્રમાદી છૂટે છે.

सर्वत्र प्राप्यते पापैः प्रमाद-निलयीकृतः ।
प्रमाद-दोष-निर्मुक्तः सर्वत्रापि हि मुच्यते ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(प्रमाद निलयीकृतः) જેણે પ્રમાદનો આશ્રય લીધો છે-જે સદા પ્રમાદથી ઘેરાયેલો પ્રમાદી બનેલો છે-તે (सर्वत्र पापैः) સર્વત્ર પાપોથી-પાપ કર્મોથી-(प्राप्यते) ગ્રહીત થાય છે અથવા બંધાયા કરે છે. (प्रमाद-दोष निर्मुक्तः) અને જે પ્રમાદના દોષથીરહિત નિષ્પ્રમાદી છે તે (सर्वत्रापि) બધી જગ્યાએ (मुच्यते हि) પાપોથી મુક્ત થયા કરે છે-નવા પાપકર્મોના બંધાવાની તો વાત જ દૂર છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પ્રમાદનાદોષથી નિર્મુક્તને નિર્જરાનો અધિકારી બતાવતાં લખ્યું છે કે 'જે પ્રમાદનો આશ્રય લીધા કરે છે તે ગમે ત્યાં હોય પણ પાપોથી બંધાય છે અને જે પ્રમાદથી નિર્મુક્ત છે તે ક્યાંય પણ હોય પાપોથી મુક્તિ મેળવે છે.-તેની સાથે નવા કર્મ બંધાતા નથી અને જુના બંધાયેલા કર્મોની નિર્જરા થઇ જાય છે. ૨૪.

સ્વનિર્મળ તીર્થને છોડીને અન્યને ભજનારાઓની સ્થિતિ.

स्वतीर्थममलं हित्वा शुद्धयेऽन्यद् भजन्ति ये ।
ते मन्ये मलिनाः स्नान्ति सरः संत्यज्य पल्वले ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થઃ—(स्वं अमलं तीर्थं हित्वा) પોતાના નિર્મળ આત્મતીર્થને છોડીને (ये) જેઓ (शुद्धये) શુદ્ધિ માટે (अन्यद् भजन्ति) અન્ય તીર્થને ભજે છે, (मन्ये) હું માનું છું, (ते मलिनाः) તે મલિન પ્રાણી (सरः) સરોવરને (संत्यज्य) છોડીને (पल्वले) ખાબોચીયામાં (स्नान्ति) સ્નાન કરે છે.

વ્યાખ્યાઃ—૨૩મા પદ્યમાં પરમાત્મા દેહસ્થ હોવાની વાત કહેવામાં આવી છે અને તે પરમાત્માને છોડીને અન્યત્ર દેવની શોધ કરવામાં કાંઇક આપત્તિ બતાવવામાં આવી છે,

અહીં તે જ દેહસ્થ પરમાત્માને પોતાનું નિર્મળ તીર્થ કહ્યું છે અને તેમ સૂચિત કર્યું છે કે જે શુદ્ધિના ઇચ્છુક મલિન બુદ્ધિ પોતાના તે નિર્મળ તીર્થ છોડીને અન્ય તીર્થની ઉપાસના કરે છે તે સરોવર છોડીને ખાબોચિયામાં સ્નાન કરે છે; કેમ કે એક તો આત્મતીર્થ કરતાં પરતીર્થને પ્રધાનતા મળે છે, જે અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વનો દ્યોતક એક પ્રકારનો વિકાર છે; બીજું પરમાં રાગને કારણે આત્મા કર્મમળથી લિપ્ત થાય છે. તેથી સ્વતીર્થને છોડી પરતીર્થનું સેવન ખાબોચિયામાં સ્નાન સમાન છે, જેથી નિર્મળતાને બદલે મળનું જ ગ્રહણ થાય છે. એવી આચાર્ય મહોદયે કલ્પના કરી છે. ૨૫.

સ્વાત્મજ્ઞાનના ઇચ્છુકે પરીષહો સહવા આવશ્યક છે.

स्वात्मानमिच्छुभिर्ज्ञातुं सहनीयाः परीषहाः ।
नश्यत्यसहमानस्य स्वात्म-ज्ञानं परीषहात् ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(स्वात्मानं) પોતાના આત્માને (ज्ञातुं) જાણવાના (इच्छुभिः) ઇચ્છુકોએ (परीषहाः) પરીષહો (सहनीयाः) સહન કરવા જોઇએ, (असहमानस्य) જે પરિષહોને સહન કરતો નથી તેનું (स्वात्म-ज्ञानं) સ્વાત્મજ્ઞાન (परिषहात) પરીષહો ઉપસ્થિત થતાં (नश्यति) સ્થિર રહેતું નથી–નાશ પામી જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં જે નિર્મળ આત્મતીર્થની વાત કહેવામાં આવી છે તેને જે જાણવા–ઓળખવાના ઇચ્છુક છે તેમને માટે અહીં પરીષહોનું સહન કરવું આવશ્યક બતાવ્યું છે, જેમની સંખ્યા આગમમાં બાવીસ કહી છે અને તેમનાં નામ છે–ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર, નગ્નતા, અરતિ, સ્ત્રીચર્યા, નિષદ્યા, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મળ, સત્કાર–પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અદર્શન. એમનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકાઓ આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તાર સાથે આપ્યું છે. આ પરિષહો જે સહન નથી કરતો તેનું સ્વાત્મજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે–અર્થાત્ પ્રથમ તો ઉત્પન્ન નથી થતું અને જો ઉત્પન્ન થાય પણ છે તો સ્થિર નથી રહેતું. તેથી જ શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે લખ્યું છેઃ—

अदुःखभावितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसंनिधौ ।
तस्माद्यथा बलं दुःखैरात्मानं भावयेन्मुनिः ॥

જે આત્મજ્ઞાન અદુઃખ–ભાવિત છે–દુઃખની ભાવના–સંસ્કાર સહિત નથી– તે પરીષહ જન્ય દુઃખ ઉપસ્થિત થતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેથી જેટલી કાંઈ પોતામાં શક્તિ હોય તે અનુસાર મુનિએ પરીષહજન્ય દુઃખોથી પોતાને ભાવિત–સંસ્કારિત કરવા જોઈએ. ૨૬.

સુખ-દુઃખમાં અનુબંધનું ફળ.

अनुबन्धः सुखे दुःखे न कार्यो निर्जरार्थिभिः ।
आर्तं तदनुबन्धेन जायते भूरिकर्मदम् ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—(निर्जरार्थिभिः) જે નિર્જરાના અર્થી-અભિલાષી છે તેમણે (सुखे दुःखे) સુખમાં તથા દુઃખમાં (अनुबन्धः) અનુબંધ-અનુવર્તનરૂપ સંબંધ-(न कार्यः) ન કરવો જોઇએ;-કારણકે-(तदनुबन्धेन) તે અનુબંધથી (आर्तं) આર્તધ્યાન (जायते) ઉત્પન્ન થાય છે, (भूरिकर्मदम्) જે ઘણા કર્મોનું દાતા છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મોની નિર્જરાના ઇચ્છુક છે તેમને આચાર્ય મહોદયે અહીં એક ખૂબ જ સુંદર અને હિતકારી ઉપદેશ આપ્યો છે અને તે એ કે પરીષહો ઉપસ્થિત થતાં તેમને જે દુઃખ થાય છે અને પરીષહોના અભાવમાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ-દુઃખ બન્ને સાથે પોતાને બાંધવા ન જોઇએ-સુખી દુઃખી ન થવું જોઇએ, કેમ કે સુખી-દુખી થવાથી આર્તધ્યાન થાય છે, જે ઘણા વધારે કર્મબંધનું કારણ થાય છે અને તેનાથી નિર્જરાનું લક્ષ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. પાછલા એક પદ્ય (૬) માં કહ્યું પણ છે કે જો સરોવરમાં નવા જળને પ્રવેશ થઈ રહ્યો હોય તો સરોવરની રિક્તતા (ખાલીપણું) કેવી? તેથી નવા કર્મબંધને પ્રાપ્ત ન થાય અને જુના કર્મોનો વિચ્છેદ થઈ જાય ત્યારે નિર્જરાની સાર્થકતા છે. તે માટે ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલ કર્મોમાં રાગદ્વેષ ન કરતાં સમતા ભાવ રાખવાની ખૂબ જરૂર છે. ૨૭.

આત્મશુદ્ધિનુ સાધન આત્મજ્ઞાન, અન્ય નહિ.

आत्मावबोधतो नूनमात्मा शुद्धयति नान्यतः ।
अन्यतः शुद्धिमिच्छन्तो विपरीतदृशोऽखिलाः ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થ:—(नूनम) નિશ્ચયથી (आत्मा) આત્મા (आत्मावबोधतो) આત્મજ્ઞાનથી (शुद्धयति) શુદ્ધ થાય છે, (न अन्यतः) અન્યથી નહિ. (अन्यतः शुद्धिम् इच्छन्तो) જે જે અન્ય પદાર્થથી શુદ્ધિ ચાહે છે તે (अखिलाः) બધા (विपरीतदृशः) વિપરીતબુદ્ધિ અથવા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

વ્યાખ્યા:—જે સ્વાત્માને જાણવા માટે આ પદ્યમાં પરીક્ષિત [illegible] કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેના પરિજ્ઞાનથી જ આત્મામાં નિર્મળતા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે લોકો કોઇ બીજા ઉપાયથી આત્માની શુદ્ધિ માને છે અથવા કહ્યા કરે છે તેમને અહીં વિપરીત દૃષ્ટિ-મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા છે. આથી આત્મશુદ્ધિ માટે આત્મજ્ઞાન હોવું પરમાવશ્યક છે, અન્ય બધાં તો સહાયક અથવા નિમિત્ત કારણ હોઇ શકે છે. ૨૮.

પરદ્રવ્યથી આત્મા સ્પૃષ્ટ તથા શુદ્ધ નથી થતો.

स्पृश्यते शोध्यते नात्मा मलिनेनामलेन वा ।
पर–द्रव्य–वहिर्भूतः परद्रव्येण सर्वथा ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मा) આત્મા જે (पर-द्रव्य-वहिर्भूतः सर्वथा) પરદ્રવ્યથી સર્વથા બાહ્યભૂત છે તે (परद्रव्येण) પરદ્રવ્ય દ્વારા, (मलिनेन अमलेन वा) ચાહે તે સમળ હોય કે નિર્મળ, (न स्पृश्यते शोध्यते) કોઈ રીતે સ્પૃષ્ટ તથા શુદ્ધ કરાતો નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં આત્માની શુદ્ધિના સિદ્ધાંત નો નિર્દેશ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે આત્મા પરદ્રવ્યોથી બહિર્ભૂત છે-કોઇ પણ પરદ્રવ્યનો તેની સાથે તાદાત્મ્ય-સંબંધ નથી. આવી સ્થિતિમાં કોઇ પણ પરદ્રવ્યથી, ચાહે તે નિર્મળ હોય કે મલિન, જ્યારે આત્મા સર્વદા સ્પર્શિત નથી થતો ત્યારે તેના દ્વારા શુદ્ધ કેવી રીતે થઇ શકે? થઈ શકે નહિ. આ રીતે આત્માની શુદ્ધિમાં સ્વાત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા બધા ઉપાયોને વાસ્તવમાં અસમર્થ બતાવ્યા છે. ૨૮

સ્વાત્મરૂપની ભાવનાનું ફળ પરદ્રવ્યનો ત્યાગ.

स्वरूपमात्मनो भाव्यं परद्रव्य–जिहासया ।
न जहाति परद्रव्यमात्मरूपाभिभावकः ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ:—(परद्रव्य–जिहासया) પરદ્રવ્યના ત્યાગની ઇચ્છાથી (आत्मनः स्वरूपं) આત્મસ્વરૂપ ની (भाव्यं) ભાવના કરવી જોઇએ. જે (परद्रव्यं न जहाति) પરદ્રવ્યને છોડતો નથી ને (आत्मरूपाभिभावकः) આત્મસ્વરૂપનો અભિભાવક-અનાદર કરનાર છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્ય અનુસાર જ્યારે આ આત્મા પરદ્રવ્યથી સર્વથા બહિર્ભૂત છે ત્યારે પરદ્રવ્યોના ત્યાગની ઈચ્છાથી જ તેની ભાવના કરવી જોઇએ-નહિ કે પરદ્રવ્યોને સાથે લઈને. જે પરદ્રવ્યને છોડતો નથી-પરદ્રવ્યમાં આસક્તિ ચાલુ રાખે છે-તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની અવજ્ઞા કરે છે અને તેથી સ્વાત્મોપલબ્ધિ રૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થતો નથી. ૩૦

આત્મદ્રવ્યને જાણવા માટે પરદ્રવ્યનું જાણવું આવશ્યક.

विज्ञातव्यं परद्रव्यमात्मद्रव्य-जिघृक्षया[1] ।
अविज्ञातपरद्रव्यो नात्मद्रव्यं जिघृक्षति ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થઃ—(आत्मद्रव्य-जिघृक्षया) આત્મદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી (परद्रव्यं विज्ञातव्यं()) પરદ્રવ્યને જાણવું જોઈએ. (अविज्ञातपरद्रव्यो) જે પરદ્રવ્યના જ્ઞાનથી રહિત છે તે (आत्मद्रव्यं) આત્મદ્રવ્યના (न जिघृक्षति) ગ્રહણની ઇચ્છા નથી કરતો.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પરદ્રવ્યને જાણવાની દૃષ્ટિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે છે પોતાના આત્મદ્રવ્યના ગ્રહણની દૃષ્ટિ. જે પોતાની સાથે હળેલા-મળેલા પરદ્રવ્યને જાણતો-ઓળખતો નથી તેને પોતાના આત્મદ્રવ્યને પૃથક્‌રૂપે ગ્રહણની ઈચ્છા જ નથી હોતી. જેને સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન ન હોવાથી આત્મદ્રવ્યના પૃથક્ રૂપે ગ્રહણની ઈચ્છા તથા ભાવના નથી હોતી તે પાછલા પદ્યમાં વર્ણિત પરદ્રવ્યના ત્યાગની ઇચ્છાથી સ્વાત્મરૂપની ભાવના કેવી રીતે કરી શકે? કરી શકતો નથી. તેથી શુદ્ધસ્વાત્મદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ પરદ્રવ્યનું જાણવું આવશ્યક છે-અન્યથા સ્વાત્મોપલબ્ધિ થતી નથી. ૩૧.

જગતના સ્વભાવની ભાવનાનું લક્ષ્ય.

स्व-तत्त्व रक्तये नित्यं परद्रव्य-विरक्तये ।
स्वभावो जगतो[2] भाव्यः समस्तमलशुद्धये ॥ ३२ ॥

---

१. गृहीतुमिच्छया ।
२. मु जगतां ।

શબ્દાર્થ:—(स्व-तत्त्वरक्तये) સ્વ-તત્ત્વમાં અનુરાગ, (परद्रव्य-निवृत्तये) પરદ્રવ્યોથી વિરક્તિ, અને (समस्त मलशुद्धये) સમસ્ત કર્મમળની શુદ્ધિ માટે (जगतः स्वभावः भाव्यः) જગતના સ્વભાવની ભાવના કરવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જગતના સ્વભાવની સદા ભાવના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેના ત્રણ ઉદ્દેશ્ય બતાવ્યા છે-એક સ્વાત્મદ્રવ્યમાં રતિ, બીજું પર-દ્રવ્યથી વિરક્તિ અને ત્રીજું સમસ્ત કર્મમળથી આત્માની શુદ્ધિ. સમસ્ત કર્મમળમાં દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ ત્રણ પ્રકારના કર્મમળ આવે છે. જગત છ દ્રવ્યોથી બનેલું છે-જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. આ દ્રવ્યોના યથાર્થ સ્વરૂપના ચિંતનમાં જગતના સ્વભાવની બધી ભાવના આવી જાય છે. ગ્રંથના પ્રથમ આદિ અધિકારોમાં એમનું કેટલુંય વર્ણન આવી ગયું છે. ૩૨.

એક આશ્ચર્યની વાત.

यत् पञ्चाभ्यन्तरैः पापैः सेव्यमानः प्रबध्यते ।
न तु पञ्चबहिर्भूतैराश्चर्यं[1] किमतः परम् ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(यत्) જે જીવ (अभ्यन्तरैः) અંતરંગમાં સ્થિત (पञ्च पापैः) પાંચ પાપોથી (सेव्यमानः) સેવ્યમાન છે (प्रबध्यते) તો તે બંધને પ્રાપ્ત થાય છે (तु) પરંતુ (पञ्चबहिर्भूतैः न) જે બહિર્ભૂત પાંચે પાપોથી સેવ્યમાન નથી તે બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી (अतः) આનાથી (परम् आश्चर्यं) મોટા આશ્ચર્યની વાત (किम्) બીજી કઈ હોય?

વ્યાખ્યા:—અંતરંગ સેનાના અંગરક્ષક જવાનોની સેવાને પ્રાપ્ત અને સુરક્ષિત થયેલ રાજા શત્રુથી બંધાતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે અંગરક્ષકો તેની સેવામાં નથી હોતા અને રાજા એકલો રહી જાય છે ત્યારે તેને શત્રુ બાંધી લે છે. અહીં આ લોક-સ્થિતિથી વિપરીત એમ બતાવ્યું છે કે જે જીવ અંતરંગમાં સ્થિત પાંચ પાપરૂપી અંગરક્ષકોથી સેવા પામેલ છે તે તો કર્મશત્રુથી બંધાય છે પરંતુ જેને ઉક્ત પાંચ સેવક બહિર્ભૂત થઈ જાય છે-તેની સેવામાં રહેતા નથી-અને તે એકલો પડી જાય છે તેને કર્મશત્રુ બાંધવામાં અસમર્થ છે. લોક-વ્યવહાર અને પ્રત્યક્ષની વિરૂદ્ધ હોવાથી આમાં ભારે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના દ્વારા એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે જે પાપોને તમે

---

१. मु पंचबहिर्भूतमाश्चर्यम् ।

પોતાની સંગી-સાથી અને રક્ષક સમજો છો તે બધાં વાસ્તવમાં તમારા બંધનાં કારણ છે, તેમનો સાથ છોડયે જ તમે બંધને પ્રાપ્ત નહિ થાવ. અજ્ઞાની પ્રાણી સમજે છે કે હું હિંસા કરીને, જુઠું બોલીને, ચોરી કરીને, વિષય સેવન કરીને અને પરિગ્રહ વધારીને આત્મસેવા કરૂં છું-પોતાની રક્ષા કરૂં છું, એ બધી ભૂલ છે; આ પાંચે પાપોથી, કે જે વાસ્તવમાં સેવક-સંરક્ષક ન હોતાં અંતરંગ શત્રુ છે, કર્મોનું બંધન દૃઢ થાય છે, તેથી જે કર્મોનાં બંધનથી બંધાવા ઇચ્છતા નથી તેમણે પોતાના હૃદયમાંથી આ પાંચે પાપો કાઢીને બહાર ફેંકી દેવા જોઇએ, ત્યારે જ અબંધપણું અને પોતાની રક્ષા બની શકશે. ૩૩.

જ્ઞાનની આરાધના જ્ઞાન, અજ્ઞાનની આરાધના અજ્ઞાન આપે છે.

[1]ज्ञानस्य ज्ञानमज्ञानमज्ञानस्य प्रयच्छति ।
आराधना कृता यस्माद् विद्यमानं प्रदीयते ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञानस्य आराधना कृता) જ્ઞાનની આરાધના (ज्ञानं) જ્ઞાન (अज्ञानस्य अज्ञानं) અજ્ઞાનની આરાધના અજ્ઞાન (प्रयच्छति) પ્રદાન કરે છે; (यस्माद्) કારણકે (विद्यमानं प्रदीयते) જેની પાસે જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે. તે જ અપાય છે.

વ્યાખ્યા:—જેની પાસે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તે જ તે આપી શકે છે, એ એક સિદ્ધાંતની વાત છે. જ્ઞાન પાસે જ્ઞાન સિવાય અને અજ્ઞાન પાસે અજ્ઞાન સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ નથી તેથી જ્ઞાનની આરાધના કરતાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની આરાધના કરતાં અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

જ્ઞાનની ઓળખાણ થતાં જ્ઞાનીની ઓળખાણ થઇ જાય છે.

न ज्ञान-ज्ञानिनोर्भेदो विद्यते सर्वथा यतः ।
ज्ञाने ज्ञाते ततो ज्ञानी ज्ञातो भवति तत्वतः ॥ ३५ ॥

---

१. अज्ञानोपास्तिरज्ञानं ज्ञानं ज्ञानिसमाश्रयः ।
ददाति यत्तु यस्यास्ति सुप्रसिद्धमिदं वचः ॥ २३ ॥ —ઈષ્ટોપદેશ-પૂજ્યપાદ.

શબ્દાર્થ:—(यतः) કારણ કે (ज्ञान ज्ञानिनः भेदः सर्वथा न विद्यते) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં સર્વથા ભેદ વિદ્યમાન નથી (ततः) તેથી (ज्ञाने ज्ञाते) જ્ઞાનને જાણતાં (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (ज्ञानी ज्ञातः भवति) જ્ઞાની જણાઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા:—જ્ઞાન અને જ્ઞાની એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન નથી. જ્ઞાન ગુણ છે, જ્ઞાની ગુણી છે, ગુણ-ગુણીમાં સર્વથા ભેદ હોતો નથી; બન્નેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય છે અને તેથી વાસ્તવમાં જ્ઞાન જણાતાં જ્ઞાની (આત્મા)નું હોવું જણાઈ જાય છે. અહીં સર્વથા ભેદ ન હોવાથી જે વાત કહેવામાં આવી છે તે એ વાતનું સૂચન કરે છે કે બન્નેમાં કથંચિત્ ભેદ છે, કે જે સંજ્ઞા (નામ), સંખ્યા, લક્ષણ તથા પ્રયોજન આદિના ભેદની દૃષ્ટિએ રહ્યા કરે છે, કે જે સ્વામી સમંતભદ્રના નીચેના વચનથી પ્રગટ છે:—

संज्ञा–संख्या–विशेषाच्च स्वलक्षण–विशेषतः ।
प्रयोजनादि–भेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥—દેવાગમ ૭૨. ૩૫

જ્ઞાનાનુભવ રહિતને અર્થજ્ઞાન થતું નથી.

ज्ञानं स्वात्मनि सर्वेण प्रत्यक्षमनुभूयते ।
ज्ञानानुभवहीनस्य नार्थज्ञानं प्रसिद्ध्यति ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ:—(सर्वेण) સર્વ (स्वात्मनि) પોતાના આત્મામાં (ज्ञानं प्रत्यक्षं) જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ (अनुभूयते) અનુભવ કરે છે. (ज्ञानानुभवहीनस्य) જે જ્ઞાનના અનુભવથી રહિત છે તેને (अर्थज्ञानं) પદાર્થનું જ્ઞાન (प्रसिद्ध्यति) સિદ્ધ થતું નથી.

વ્યાખ્યા—બધાં પ્રાણી કોઇ પણ ઇન્દ્રિયદ્વારા પોતાના આત્મામાં જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જેને પોતામાં કાંઈ પણ જ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી તેને કોઈ પણ પદાર્થનું કોઈ જ્ઞાન થતું નથી. લજામણીનો છોડ જ્યારે સ્પર્શન ઇન્દ્રિય દ્વારા એવો અનુભવ કરે છે કે તેને કોઇ અડયું–તેના ઉપર કોઈ આપત્તિ આવી–તો તે પોતાને સંકોચી લે છે અથવા મૃતરૂપે દેખાડે છે, તેથી તેને સ્પર્શ–વિષયક અર્થજ્ઞાનનું હોવું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી તેમાં જ્ઞાનગુણ ધારક જ્ઞાનીનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે–ભલે તે જ્ઞાન ગમે તેટલી થોડી માત્રામાં વિકસિત હોય. ૩૬.

જે પરોક્ષ જ્ઞાનથી વિષયની પ્રતીતિ થાય તેનાથી જ્ઞાનીની પ્રતીતિ કેમ ન થાય?

प्रतीयते परोक्षेण ज्ञानेन विषयो यदि ।
सोऽनेन परकीयेण तदा किं न प्रतीयते ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થ:—(यदि) જો (परोक्षेण ज्ञानेन) પરોક્ષજ્ઞાન દ્વારા (विषयः) વિષયની (प्रतीयते) પ્રતીતિ થાય છે (तदा) તો (अनेन परकीयेण) આ પરકીય (પરોક્ષ) જ્ઞાન દ્વારા (सः किं न प्रतीयते) જ્ઞાની આત્માની પ્રતીતિ કેમ ન થાય?

વ્યાખ્યા:—મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ આ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાનોમાં આદિના બે જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ પરોક્ષ જ્ઞાનોથી જો ઇન્દ્રિયોનો વિષય-સમૂહ પ્રતીતિગોચર થાય છે તો આત્મા જે જ્ઞાનનો વિષય જ્ઞેય છે તે આ પરોક્ષ જ્ઞાન દ્વારા કેમ પ્રતીતિગોચર ન થવો જોઈએ? થવો જ જોઈએ. જ્ઞેય હોવાથી તે પણ જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનીનો વિષય છે-ભલે પરોક્ષ રૂપે કેમ ન હોય. ૩૭.

જેનાથી પદાર્થ જણાય તેનાથી જ્ઞાની ન જણાય, એ કેવી રીતે?

येनार्थो ज्ञायते तेन ज्ञानी न ज्ञायते कथम् ।
उद्योतो दृश्यते येन दीपस्तेन तरां न किम् ॥ ३८ ॥

વ્યાખ્યા:—(येन) જેના દ્વારા (अर्थः ज्ञायते) પદાર્થ જણાય છે (तेन) તેના દ્વારા (ज्ञानी) જ્ઞાની (જ્ઞાતા) (कथं न ज्ञायते) કેમ ન જણાય? (येन) જેના દ્વારા (उद्योतः दृश्यते) ઉદ્યોત (પ્રકાશ) દેખાય છે (तेन) તેના દ્વારા (दीपः तरां न किम) શું દીપક નથી દેખાતો?-દેખાય જ છે.

શબ્દાર્થ:—પાછલા પદ્યના વિષયને અહીં દીપક અને તેના પ્રકાશદર્શનના ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. જેવી રીતે દીપકના પ્રકાશને દેખનાર દીપકને પણ દેખે છે તેવી જ રીતે જે જ્ઞેયરૂપ પદાર્થને જાણે તે તેના જ્ઞાયક અથવા જ્ઞાનીને પણ જાણે છે, ન જાણવાની વાત કેવી? ૩૮.

વેદ્યને જાણે અને વેદકને ન જાણે તે આશ્ચર્યકારી છે.

विदन्ति दुर्धियो वेद्यं वेदकं न विदन्ति किम् ।
द्योत्यं पश्यन्ति न द्योतमाश्चर्यं बत कीदृशम् ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(दुर्धियः) દુર્બુદ્ધિ (वेद्यं) વેદ્યને તો (विदन्ति) જાણે છે (वेदकं) વેદકને (किं न विदन्ति) કેમ નથી જાણતો? (द्योत्यं पश्यन्ति) પ્રકાશ્યને તો દેખે છે (न द्योतम्) પરંતુ પ્રકાશકને દેખતા નથી (बत कीदृशं आश्चर्यम्) એ કેવું આશ્ચર્ય છે?

વ્યાખ્યાઃ—નિઃસંદેહ જ્ઞેયને જાણવું અને જ્ઞાયકને-જ્ઞાન કે જ્ઞાનીને-ન જાણવું એ એક આશ્ચર્યની વાત છે, જેવી રીતે કે પ્રકાશથી પ્રકાશિત વસ્તુ ને તો દેખવી પરંતુ પ્રકાશને ન દેખવો. આવા જ્ઞાયક-વિષયમાં અજ્ઞાનીઓને અહીં દુર્બુદ્ધિ-વિકાર ગ્રસિત બુદ્ધિવાળા-કહ્યા છે. પાછલા પદ્યમાં દીપક અને તેના પ્રકાશની વાત લઈને વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે, અહીં ઉદ્યોત અને તેના દ્વારા પ્રકાશિત પદાર્થ-ની વાત લઈને તેજ વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે, દ્યોતક, દ્યોત અને દ્યોત્યનો જેવો સંબંધ છે તેવો જ સંબંધ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો છે. એકને જાણવાથી બીજું જાણવામાં આવે છે. જેને એકને જાણતાં બીજાનો બોધ થતો નથી તેજ ખરેખર દુર્બુદ્ધિ છે. ૩૯.

જ્ઞેયના લક્ષ્યથી આત્માના શુદ્ધ રૂપને જાણીને ધ્યાવવાનું ફળ.

ज्ञेय-लक्ष्येणविज्ञाय स्वरूपं परमात्मनः ।
व्यावृत्त्य लक्ष्यतः शुद्धं ध्यायतो हानिरंहसाम् ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञेय-लक्ष्येण) જ્ઞેયના લક્ષ્યદ્વારા (परमात्मनः स्वरूपं विज्ञाय) આત્માના પરમ સ્વરૂપને જાણીને અને (लक्ष्यतः) લક્ષ્યરૂપથી (व्यावृत्त्य) વ્યાવૃત્ત થઈને (शुद्धं ध्यायतः) શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારને (अंहसाम् हानिः) કર્મોનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે લોકો જ્ઞેયને જાણવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ જ્ઞાયકને જાણવામાં પોતાને અસમર્થ બતાવે છે તેમને અહીં જ્ઞેયના લક્ષ્યથી આત્માના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે અને સાથો સાથ એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે આ રીતે

શુદ્ધ સ્વરૂપ સામે આવતાં જ્ઞેયનું લક્ષ્ય છોડીને પોતાના તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરો, એનાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. ૪૦.

પૂર્વકથનનું ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ.

[२]चट्टुकेन यथा भोज्यं गृहीत्वा स विमुच्यते ।
गोचरेण तथात्मानं विज्ञाय स विमुच्यते ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (चट्टुकेन) કડછી-ચમચાથી (भोज्यं गृहीत्वा) ભોજન ગ્રહણ કરીને (स विमुच्यते) તેને છોડી દેવામાં આવે છે (तथा) તેવી રીતે (गोचरेण) ગોચર-જ્ઞેયલક્ષ્ય-દ્વારા (आत्मानं विज्ञाय) આત્માને જાણીને (स विमुच्यते) તેને છોડી દેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં કડછી-ચમચાના ઉદાહરણ દ્વારા પૂર્વ પદ્યમાં વર્ણિત વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. કડછી-ચમચાનો ઉપયોગ જેવી રીતે ભોજનના ગ્રહણમાં કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આત્માને જાણવામાં જ્ઞેયના લક્ષ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આત્માનું ગ્રહણ (જાણવું) થઈ જતાં જ્ઞેયનું લક્ષ્ય છોડી દેવામાં આવે છે, અને પોતાના ગ્રહીત સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. ૪૧.

આત્મોપલબ્ધિમાં જ્ઞાનીઓની સુખ-સ્થિતિ.

उपलब्धे यथाहारे दोषहीने सुखासिकः ।
आत्मतत्त्वे तथा क्षिप्रमित्यहो ज्ञानिनां रतिः ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (दोषहीने आहारे) દોષરહિત આહાર (उपलब्धे) પ્રાપ્ત થતાં (सुखासिकः) સુખ મળે છે (तथा) તેમ (आत्मतत्त्वे) આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં (क्षिप्रं) શીઘ્ર સુખ મળે છે, (अहो ज्ञानिनां रतिः) એ જ્ઞાનીઓની આત્મતત્ત્વમાં કેવી રતિ છે !

---

૨. दीपहस्तो यथा कश्चित्किंचिदालोक्य तं त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चात्तं ज्ञानमुत्सृजेत् ॥ —यशस्तिलक.

વ્યાખ્યા:—નિર્દોષ ભોજન મળતાં જેમ પ્રાણિઓની [illegible] જ [illegible] સ્થિતિ થાય છે તેવી જ રીતે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વરૂપ ભોજન મળી જતાં જ્ઞાનીઓની [illegible] સ્થિતિ થાય છે, એ જ્ઞાનીઓની આત્મતત્ત્વમાં રુચિનું [illegible] તેઓ તેમાં જ લીન રહીને સુખનો અનુભવ કરે છે. ૪૨

આત્મતત્ત્વમાં રત રહેનારાઓ દ્વારા પરદ્રવ્યનો ત્યાગ.

परद्रव्यं यथा सद्भिर्ज्ञात्वा दुःख-विभीरुभिः ।
दुःखदं त्यज्यते दूरमात्मतत्त्वरतैस्तथा ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (दुःख विभीरुभिः) દુઃખથી ભયભીત (सद्भिः) સત્પુરુષો દ્વારા (दुःखदं परद्रव्यं) દુઃખ આપનાર પરદ્રવ્યને (ज्ञात्वा) જાણીને (दूरं त्यज्यते) દૂરથી જ છોડી દેવામાં આવે છે (तथा) તેવી જ રીતે (आत्मतत्त्वरतैः) આત્મતત્ત્વમાં લીન વ્યક્તિઓ દ્વારા પરદ્રવ્ય દૂરથી જ છોડી દેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—દુઃખથી ભયભીત થયેલા સજ્જનો જેમ પરદ્રવ્યને દુઃખદાયી સમજીને તેને દૂરથી જ ત્યાગે છે-ગ્રહતા નથી-તેવી જ રીતે જે આત્મતત્ત્વમા રત છે તે પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ કરતા નથી-તેમાં આસક્ત થતા નથી. ૪૩.

વિશોધિત જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સ્થિતિ.

ज्ञाने विशोधिते ज्ञानमज्ञानेऽज्ञानमूर्जितम् ।
शुद्धं स्वर्णमिव स्वर्णे लोहे लोहमिवाश्नुते ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञाने विशोधिते) જ્ઞાન વિશોધિત થતાં (ज्ञानम) જ્ઞાન અને (अज्ञाने) અજ્ઞાન વિશોધિત થતાં (अज्ञानम ऊर्जितम्) અજ્ઞાન ઊર્જિત-અતિશયપણાને પ્રાપ્ત-થાય છે, જેવી રીતે (स्वर्णे) સુવર્ણ વિશોધિત થતાં (शुद्धं स्वर्णम् इव) શુદ્ધ સુવર્ણ અને (लोहे) લોહું વિશોધિત થતાં (लोहम् इव अश्नुते) શુદ્ધ લોહું ગુણવૃદ્ધિ પામે છે.

વ્યાખ્યા:—જ્ઞાનમાં જે કાંઈ અજ્ઞાન મળ્યું હોય તેને દૂર કરવું તે 'જ્ઞાનનું વિશોધન' અને અજ્ઞાનમાં જે કાંઇ જ્ઞાન મળ્યું હોય તેને દૂર કરવું તે 'અજ્ઞાનનું વિશો-

ધન કહેવાય છે. આ વિશોધિત શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ સાતિશય શુદ્ધ જ્ઞાન હોય છે અને એ વિશોધિત થયેલું અજ્ઞાન વિશોધિત શુદ્ધ લોઢા સમાન વિશુદ્ધ અજ્ઞાન હોય છે. ૪૪.

નિર્મળ ચેતનમાં મોહ દેખાવાનો હેતુ.

प्रतिविम्बं यथादर्शे दृश्यते परसंगतः ।
चेतने निर्मले मोहस्तथा[1] कल्मषसंगतः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यथा) જેમ (आदर्शे) નિર્મળ દર્પણમાં (परसंगतः) પરના સંયોગથી (प्रतिविम्बं दृश्यते) પ્રતિબિંબ દેખાય છે (तथा) તેવી રીતે (निर्मले चेतने) નિર્મળ ચેતનમાં (कल्मषसंगतः) કર્મના સંબંધથી (मोहः) મોહ દેખાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—નિર્મલ દર્પણમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેનું કારણ તે પરદ્રવ્યનો સંબંધ છે જે લેપાદિ રૂપે પાછલા ભાગ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. નિર્મળ આત્મામાં પણ જે મોહ દેખાય છે. તેનું કારણ કષાયાદિરૂપ દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ છે. જો દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ ન હોય તો ભાવમોહનું દર્શન થઇ શકતું નથી. ૪૫.

શુદ્ધિ માટે જ્ઞાનારાધનમાં બુદ્ધ લગાડવાની પ્રેરણા.

धर्मेण वासितो जीवो धर्मे पापे न वर्तते ।
पापेन वासितो नूनं पापे धर्मे न सर्वदा ॥ ४६ ॥
ज्ञानेन वासितो ज्ञाने नाज्ञानेऽसौ कदाचन ।
यतस्ततो मतिः कार्या ज्ञाने शुद्धिं[2] विधित्सुभिः ॥४७॥

શબ્દાર્થઃ—(धर्मेण वासितः) ધર્મથી વાસિત-સંસ્કારિત થયેલો (जीवो) જીવ (नूनं) નિશ્ચયથી (धर्मे वर्तते) ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, (पापे न) અધર્મમાં નહિ. (पापेन वासितो) પાપથી વાસિત-સંસ્કારિત થયેલો જીવ (सर्वदा पापे) સદા પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, (न

1 आ मोहिस्तथा ।
2 आ सिद्धिं ।

ધર્મે) ધર્મમાં નહિ. (યત:) કારણ કે (જ્ઞાનેન વાસિત:) જ્ઞાનથી વાસિત અથવા સંસ્કારિત થયેલો આ જીવ (જ્ઞાને) જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે (ન અજ્ઞાને કદાચન) અજ્ઞાનમાં કદી નહિ. (તતઃ) તેથી (શુદ્ધિ નિબિદ્ધબુદ્ધિભિઃ) શુદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારાઓએ (જ્ઞાને) જ્ઞાનમાં-જ્ઞાનની ઉપાસનામાં (મતિઃ કાર્યા) બુદ્ધિ લગાવવી જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'ધર્મ' શબ્દ દ્વારા પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મનો ઉલ્લેખ કરતાં પુણ્ય-પાપ તથા જ્ઞાનની વાસના-ભાવના દ્વારા સંસ્કૃતિને પ્રાપ્ત વ્યક્તિઓની અલગ અલગ પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેઓ પુણ્યકર્મની ભાવનાથી ભાવિત અથવા સંસ્કારિત હોય છે તેઓ પુણ્યકાર્યમાં પ્રવર્તે છે—પાપકાર્યમાં નહિ. જે પાપની વાસનાથી વાસિત અથવા સંસ્કારિત હોય છે તે સદા પાપકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે—પુણ્યકાર્યમાં નહિ. અને જે જ્ઞાનભાવનાથી ભાવિત અથવા સંસ્કારિત હોય છે તે સદા જ્ઞાનારાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અજ્ઞાનની સાધનામાં કદી નહિ. પ્રથમ બે પ્રવૃત્તિઓ તથા નિવૃત્તિઓનું ફળ શુભ-અશુભ કર્મનો બંધ છે, જેનાથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી તેથી આત્માની શુદ્ધિ ચાહનારાઓને અહીં જ્ઞાનારાધનમાં પોતાની બુદ્ધિ જોડવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. જ્ઞાનારાધનમાં બુદ્ધિ લગાવવી એ એક મોટું તપશ્ચરણ છે, જેનાથી નિરંતર કર્મોની નિર્જરા થાય છે. ૪૬-૪૭.

નિર્મળતા પામેલ જ્ઞાની અજ્ઞાનને અપનાવતા નથી.

ज्ञानी निर्मलतां प्राप्तो नाज्ञानं प्रतिपद्यते ।
मलिनत्वं कुतो याति[1] काञ्चनं हि विशोधितम् ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ:—(निर्मलतां प्राप्तः ज्ञानी) નિર્મળતાને પામેલ જ્ઞાની (अज्ञानं न प्रतिपद्यते) અજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. (બરાબર છે) (हि विशोधितं काञ्चनं) વિશોધિત સુવર્ણ (मलिनत्वं) મલિનપણું (कुतो याति) કેવી રીતે પામે ? પામે નહિ.

વ્યાખ્યા:—અનાદિ સંબંધને પ્રાપ્ત કિટ્ટ-કાલિમાથી વિશોધિત થયેલું સુવર્ણ જેવી રીતે ફરીથી તે મલિનતાને પ્રાપ્ત નથી થતું તેવી જ રીતે અનાદિ કર્મમળનો સંબંધ પૂર્ણપણે છૂટી જતાં નિર્મળતાને પામેલ જ્ઞાની ફરીથી અજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં જે નિર્મળ જ્ઞાનીનો ઉલ્લેખ છે તે મોહક્ષય પછી જ્ઞાનાવરણ અને અંતરાય નામના ઘાતી કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનના ધણી જ્ઞાની છે. ૪૮.

---

1 आ जाति ।

विद्वाननां अध्ययनादि कार्योनी दिशानो निर्देश.

अध्येतव्यं स्तिमितमनसा ध्येयमाराधनीयम्
पृच्छ्यं श्रव्यं भवति विदुषाभ्यस्यमावर्जनीयम् ।
वेद्यं गद्यं किमपि तदिह प्रार्थनीयं विनेयम्
दृश्यं स्पृश्यं प्रभवति यतः सर्वदात्मस्थिरत्वम् ॥ ४९ ॥

શબ્દાર્થ:—(इह) આ લોકમાં (विदुषा) વિદ્વાન દ્વારા (किमपि तत्) તે કોઈ પણ પદાર્થ (स्तिमितमनसा) સ્થિર ચિત્તે (अध्येतव्यं) અધ્યયનને યોગ્ય, (ध्येयम्) ધ્યાનને યોગ્ય, (आराधनीयं) આરાધનને યોગ્ય, (पृच्छ्यं) પૂછવાને યોગ્ય, (श्रव्यं) સાંભળવા યોગ્ય, (अभ्यस्यम) અભ્યાસને યોગ્ય, (आवर्जनीयम) સંગ્રહને યોગ્ય, (वेद्यं) જાણવાને યોગ્ય, (गद्यं) કહેવાને યોગ્ય, (प्रार्थनीयं) પ્રાર્થનાને યોગ્ય, (विनेयं) પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય, (दृश्यं) દેખવાને યોગ્ય, (स्पृश्यं) અને સ્પર્શને યોગ્ય (भवति) હોય છે, (यतः) જેનાથી-જેના અધ્યયનાદિથી-(सर्वदा आत्मस्थिरत्वम प्रभवति) સદા આત્મસ્વરૂપની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં એક વિદ્વાન માટે અધ્યયનાદિ-વિષયક જીવનનું લક્ષ્ય ઘણી સુંદરરીતે વ્યાપકરૂપે વ્યક્ત કર્યું છે. તે લક્ષ્ય છે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. આજ લક્ષ્ય સાથે કોઈ પણ પદાર્થનું અધ્યયન, ધ્યાન, આરાધન, પૃચ્છન, શ્રવણ, અભ્યાસ, ગ્રહણ, વેદન, કથન, યાચન, દર્શન તથા સ્પર્શન હોવું જોઇએ. જો ઉક્ત લક્ષ્ય ન હોય તો અધ્યયનાદિ પ્રાયઃ વ્યર્થ છે. તેથી કોઇ ખાસ લાભ નથી-ઉલ્ટો શક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે. ૪૯.

યોગીનો સંક્ષિપ્ત કાર્યક્રમ અને તેનું ફળ.

इत्थं योगी व्यपगतपर-द्रव्य-संगप्रसङ्गो
नीत्वा कामं चपल-करण-ग्राममन्तर्मुखत्वम् ।
ध्यात्वात्मा विशदचरण-ज्ञानदृष्टिस्वभावं,
नित्यज्योतिः पदमनुपमं याति निर्जीर्णकर्मा ॥ ५० ॥

આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનો ઉદય ક્યારે થાય છે.

उदेति केवलं जीवे मोह-विघ्नावृति-क्षये ।
भानु-बिम्बमिवाकाशे भास्वरं तिमिरात्यये ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—(मोह-विघ्नावृति-क्षये) મોહ, અંતરાય અને આવરણોનો ક્ષય થતાં (जीवे) આત્મામાં (केवलं उदेति) કેવળજ્ઞાન એવી રીતે ઉદય પામે છે જેવી રીતે (तिमिरात्यये) રાત્રિનો ઘોર અંધકાર દૂર થતાં (आकाशे) આકાશમાં (भानु-बिम्बम इव भास्वरं) દેદીપ્યમાન સૂર્ય બિંબ ઉદય પામે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'મોહ' શબ્દથી પ્રમુખ મોહનીય કર્મ વિવક્ષિત છે, જેની મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિ રૂપે ૨૮ પ્રકૃતિઓ છે; 'વિઘ્ન' શબ્દથી સમસ્ત અંતરાય કર્મ વિવક્ષિત છે, જેની દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગવીર્ય નામની પાંચ પ્રકૃતિઓ છે, 'આવૃતિ' શબ્દ દ્વારા આવરણ વિવક્ષિત છે, જે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મ રૂપે બે પ્રકારનું છે. આ રીતે જે ચાર મૂળ પ્રકૃતિઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે તેમને ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિઓ કહેવામાં આવે છે. તેમનો પૂર્ણ રીતે ક્ષય થતાં આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે જેવી રીતે રાત્રિનો ઘોર અંધકાર નષ્ટ થતાં આકાશમાં દેદીપ્યમાન સૂર્યબિંબનો ઉદય થાય છે. ૨.

દોષોથી મલિન આત્મામાં કેવળજ્ઞાન ઉદય પામતું નથી.

न दोषमलिने तत्र प्रादुर्भवति केवलम् ।
आदर्शे न मलग्रस्ते किंचिद् रूपं प्रकाशते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—(दोषमलिने) આત્મા દોષોથી મલિન હોવાને કારણે (तत्र) તેમાં (केवलम्) કેવળજ્ઞાન (न प्रादुर्भवति) ઉત્પન્ન થતું નથી. (જેમ) (मलग्रस्ते आदर्शे) મળથી છવાયેલ દર્પણમાં (किंचिद्रूपं) કાંઇ રૂપ (न प्रकाशते) પ્રકાશિત થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં પાછલી વાત (કેવળજ્ઞાનના ઉદયની) ને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે કે જે આત્મા દોષોથી-રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ મળોથી-મલિન છે તેમાં કેવળજ્ઞાન ઉદય પામતું નથી જેવી રીતે ધૂળથી-મલિન દર્પણમાં કાંઇ પણ દેખાતું નથી. રૂપ બરાબર દેખાય તે માટે જેમ દર્પણ ચોકખું હોવું પરમાવશ્યક છે તેમજ કેવળજ્ઞાનના ઉદય માટે તે ચતુર્વિધ ઘાતિ કર્મમળનો નાશ થવો પરમાવશ્યક છે, જેનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે.

મોહાદિ દોષોનો નાશ શુદ્ધાત્મધ્યાન વિના થતો નથી.

न मोह-प्रभृति-च्छेदः शुद्धात्मध्यानतो विना ।
कुलिशेन विना येन भूधरो भिद्यते न हि ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—(शुद्धात्मध्यानतो विना) શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વિના (मोह-प्रभृति-च्छेदः न) મોહાદિ કર્મોનો છેદ થતો નથી, (येन) જેવી રીતે (कुलिशेन विना) વજ્ર વિના (भूधरः हि न भिद्यते) પર્વત ભેદાતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જે મોહાદિ ચાર ઘાતિ કર્મોનો પૂર્ણરીતે ક્ષય થવા પર કેવળજ્ઞાનનો ઉદય અવલંબિત છે તેમનો તે ક્ષય શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વિના થતો નથી, જેવી રીતે વજ્ર વિના પર્વતનું ભેદન થઇ શકતું નથી. આ રીતે અહીં શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનનો કર્મરૂપી પર્વતોને વિદારવા માટે ઉપાય રૂપે નિર્દેશ કર્યો છે, જે કોઇને આધીન ન હોતાં સ્વાધીન છે. મોહાદિ કર્મસમૂહને પર્વતની ઉપમા તેના કઠિનતાથી વિદીર્ણ થવાનું સૂચક છે. ૪.

ધ્યાન-વજ્રથી કર્મગ્રંથિનો છેદ અત્યંત આનંદને ઉત્પન્ન કરે છે.

विभिन्ने सति दुर्भेदकर्म-ग्रन्थि-महीधरे ।
तीक्ष्णेन ध्यान वज्रेण भूरि-संक्लेश-कारिणि ॥ ५ ॥
आनन्दो जायतेऽत्यन्तं तात्त्विकोऽस्य महात्मनः ।
औषधेनेव सव्याधेर्व्याधेरभिभवे कृते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—(भूरि-संक्लेश-कारिणि) અત્યંત સંક્લેશનું કારણ (दुर्भेदकर्म-ग्रन्थि-महीधरे) જે કર્મગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ પર્વત છે. (तीक्ष्णेन ध्यान वज्रेण विभिन्ने सति) તેને ધ્યાનરૂપી તીક્ષ્ણ વજ્રથી છિન્ન-ભિન્ન કરતાં (अस्य महात्मनः) આ યોગી મહાત્માને (अत्यन्तं) અત્યંત (तात्त्विको आनन्दो) તાત્ત્વિક (અસલી) આનંદ (जायते) ઉત્પન્ન થાય છે, (औषधेनेव) જેમ ઔષધથી (सव्याधेः) રોગથી પીડિત રોગીને (व्याधेरभिभवे कृते) રોગ દૂર થઇ જતાં યથેષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે ગર્ભ [illegible] આત્મામાં [illegible] ગાંઠોવાળો ખૂબ જ દુર્ભેદ્ય અને અત્યંત [illegible], તેને [illegible] તીક્ષ્ણ વજ્રદ્વારા જ ભેદી શકાય છે અન્ય [illegible] તેનું [illegible] ભેદન-વિઘટન થતું નથી. તે દુર્ભેદ્ય અને મહાદુઃખસાગર [illegible] ભેદન-વિશ્લેષણ થઈ જતા ધ્યાન કરનાર મહાત્માને અત્યંત વાસ્તવિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમ વ્યાધિથી પીડિત રોગીને ઔષધ દ્વારા વ્યાધિ [illegible] નાશ પામ્યા પછી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫-૬

ક્યા કેવળીની ક્યારે ધર્મદેશના થાય છે?

साक्षादतीन्द्रियानर्थान् दृष्ट्वा केवलचक्षुषा[1] ।
प्रकृष्ट-पुण्य-सामर्थ्यात् प्रातिहार्यसमन्वितः ॥ ७ ॥
अवन्ध्य-देशनः श्रीमान् यथाभव्य-नियोगतः ।
महात्मा केवली कश्चिद् देशनायां प्रवर्तते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—(केवलचक्षुषा) કેવળજ્ઞાન-દર્શનરૂપ ચક્ષુથી (अतीन्द्रियान्) અતીન્દ્રિય (अर्थान्) પદાર્થોને (साक्षात्) સાક્ષાત્ (दृष्ट्वा) દેખી-જાણીને (प्रकृष्ट-पुण्यसामर्थ्यात्) પ્રકૃષ્ટ પુણ્યના સામર્થ્યથી (અષ્ટ) (प्रातिहार्यसमन्वितः) પ્રાતિહાર્યથી યુક્ત (श्रीमान्) શ્રી સંપન્ન (अवन्ध्य-देशनः) અમોઘ-દેશના-શક્તિને પ્રાપ્ત (कश्चिद् महात्मा केवली) કોઈ કેવળી મહાત્મા, (यथा भव्य-नियोगतः) જેવો ભવ્ય જીવોનો નિયોગ હોય છે તે પ્રમાણે, (देशनायां) દેશનામાં-ધર્મોપદેશ દેવામાં-પ્રવર્તે છે.

વ્યાખ્યા:—જે પદાર્થ ઇન્દ્રિય-ગોચર નહોતા તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું પણ કેવળજ્ઞાનીને કેવળ નેત્રદ્વારા સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે એ વાત અહીં પહેલાં પદ્યમાં બતાવવામાં આવી છે, ત્યાર પછી મહાત્મા કેવળીની ધર્મોપદેશ દેવાની પ્રવૃત્તિની બીજી વાત કહેવામાં આવી છે. આ બીજી વાતના પ્રરૂપણમાં કેવળીનું 'कश्चित्' વિશેષણ પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે બધા કેવળજ્ઞાની ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવર્તતા નથી-તેમાંથી કોઇ મહાત્મા જ ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે તે જ હોય છે જે સાતિશય પુણ્યોદયના પ્રભાવથી તે પ્રાતિહાર્યોને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમની સંખ્યા આગમમાં

---

૧. आ केवलिचक्षुषा ।

આઠ કહી છે અને તે છે - ૧ અશોકવૃક્ષ, ૨ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, ૩ દિવ્યધ્વનિ, ૪ ચામર, ૫ છત્ર, ૬ સિંહાસન, ૭ ભામંડલ, ૮ દુન્દુભિ.[1] સાથે જ અમોઘ દેશના શક્તિથી યુક્ત હોય છે- જેમની ધર્મદેશના કદી નિષ્ફળ જતી નથી; પરંતુ તેઓ તે ફળની ઇચ્છાથી કદી આતુર નથી હોતા.[2] અને તેમની તે ધર્મદેશનાનું નિમિત્ત કારણ હોય છે ભવ્ય જીવોના ભાગ્યના ઉદયાદિક, જેને 'यथाभव्य-नियोगतः' પદદ્વારા સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. અંતરંગ કારણ તીર્થંકર પ્રકૃતિના ઉદયને સમજવું જોઈએ; કે જે આપ્તપરીક્ષાના "विना तीर्थंकरत्वेन नाम्ना नार्थोपदेशता (१६)" આ વાક્યથી જણાય છે. મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ થઈ જવાથી કેવળજ્ઞાનીમાં ઇચ્છા તથા રાગનું અસ્તિત્વ બનતું નથી, માટે ઇચ્છા તથા રાગ વિના જ અંતરંગ અને બહિરંગ બન્ને કારણો મળતાં તેમની ધર્મદેશનામાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૭-૮.

જ્ઞાન કઈ રીતે આત્માનો સ્વભાવ છે.

विभावसोरिवोष्णत्वं चरिष्णोरिव[3] चापलम् ।
शशाङ्कस्येव शीतत्वं स्वरूपं ज्ञानमात्मनः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ (विभावसोः इव उष्णत्वं) સૂર્યનું ઉષ્ણપણું, (चरिष्णोः इव चापलं) વાયુનું ચંચળપણું અને (शशाङ्कस्य इव शीतत्वं) ચન્દ્રમાનું શીતળપણું (स्वरूपं) સ્વરૂપ છે તેમ (ज्ञानं आत्मनः) જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—જે કેવળજ્ઞાનના ઉદયનો બીજા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે આત્મામાં કોઈ નવી વસ્તુનો ઉત્પાદ નથી પરંતુ જેમ સૂર્યનો સ્વભાવ તેનું ઉષ્ણત્વ, ચંદ્રમાનો સ્વભાવ તેનું શીતળપણું અને વાયુનો સ્વભાવ તેનું ચંચળપણું છે તેમ તે આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી-ભલે પ્રતિબંધક કારણોને વશે તેનો તિરોભાવ, આચ્છાદન કે ગોપન થઇ જાય. ૯

---

१. अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यध्वनिश्चामरमासनं च ।
भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥

२. नाऽपि शासन-फलैषणातुरः ।—समन्तभद्र.

३. आ चरणोरिवः आ चरण्योरिव ।

આત્માનું ચૈતન્યરૂપ શા માટે સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી.

चैतन्यमात्मनो रूपं तच्च ज्ञानमयं विदुः ।
प्रतिबन्धक-सामर्थ्यान्न स्वकार्ये प्रवर्तते ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मनो रूपं चैतन्यं) આત્માનું રૂપ ચૈતન્ય છે (तच्च ज्ञानमयं विदुः) અને તેને જ્ઞાનમય કહેવામાં આવ્યું છે. (प्रतिबन्धक-सामर्थ्यात्) પ્રતિબંધકના સામર્થ્યથી તે (स्वकार्ये न प्रवर्तते) પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—ચૈતન્ય પણ આત્માનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, તેના વિષયને અહીં સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે તે જ્ઞાનમય છે-જ્ઞાનથી ભિન્ન ચૈતન્ય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. સાથો સાથ એ પણ બતાવ્યું છે કે જે જ્ઞાન કે ચૈતન્ય આત્માનો પાછલા પદ્યમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સ્વભાવ છે તે પ્રતિબંધક કારણોના બળથી પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. કેવળજ્ઞાનના પ્રતિબંધક કારણો તે ચાર ઘાતિ કર્મ છે જેમનો બીજા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે અને તેથી જ તેમનો પૂર્ણપણે વિનાશ થતાં કેવળજ્ઞાન ના ઉદયની વાત કહેવામાં આવી છે.

સાંખ્યમતમાં આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય માત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે અને તે ચૈતન્યને જ્ઞાનશૂન્ય કહ્યું છે.[1] અહીં 'तच्च ज्ञानमयं' વાક્ય દ્વારા તેનો પ્રતિવાદ કર્યો છે. ૧૦.

પ્રતિબંધક વિનો જ્ઞાની જ્ઞેયના વિષયમાં અજ્ઞાની રહેતો નથી.

[2]ज्ञानी ज्ञेये भवत्यज्ञो नासति प्रतिबन्धके ।
प्रतिबन्धं विना वह्निर्न दाह्येऽदाहकः कदा ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञेये) જ્ઞેય હોતાં અને (प्रतिबन्धके असति) તેનું કોઈ પ્રતિબંધક ન હોતાં (ज्ञानी) જ્ઞાની તે વિષયમાં (अज्ञः न भवति) અજ્ઞાની હોતો નથી-તેને જાણીને જ રહે છે. (બરાબર છે) (वह्निः) અગ્નિ (दाह्ये) બળવાને યોગ્ય સૂકાં લાકડાં હોય અને (प्रतिबन्धं विना) પ્રતિબંધકના અભાવમાં (कदा) કદી (अदाहकः न) અદાહક નથી થતો-તે એને બાળે જ છે.

---

૧. ज्ञानशून्यं चैतन्यमात्रमात्मा इति सांख्यमतम्—ઈષ્ટોપદેશ. ટીકામાં આશાધર.

૨. ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धने ।
दाह्येऽग्निः दाहको न स्याद सति प्रतिबन्धने ॥ —અષ્ટસહસ્રીમાંથી ઉદ્ધૃત પ્રાચીન વચન

વ્યાખ્યા:—જે જ્ઞાનમય છે અથવા જ્ઞાન જેનું રૂપ સ્વભાવ-છે તેને 'જ્ઞાની' કહે છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં સર્વથા ભેદ હોતો નથી, એ વાત છઠ્ઠા અધિકારના ૩૫મા પદ્યમાં બતાવી દીધી છે અને પાછલા પદ્યમાં એ બતાવ્યું છે કે પ્રતિબંધકના બળથી જ્ઞાન પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. ત્યાં તે કેવળજ્ઞાનીનો ઉલ્લેખ છે જેના જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રતિબંધક કારણ નાશ પામી ગયા છે અને તેથી તે કોઈ પણ જ્ઞેયને-જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થને-જાણવામાં અજ્ઞાની રહેતો નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સાથો સાથ એક સુન્દર ઉદાહરણદ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉદાહરણ છે દાહ્ય અને દાહકનું, 'દાહક' અગ્નિને અને 'દાહ્ય' ત્વરિત બળવા યોગ્ય સૂકા લાકડાને કહે છે. અગ્નિ અને તે ઇંધન સંબંધમાં જો કોઇ બાધક ન હોય તો અગ્નિ તે ઇંધનને ન બાળે એ કદી બનતું નથી. એવી જ રીતે કેવળજ્ઞાનીને જ્ઞાન-વિષયક જ્યારે કોઈ પ્રતિબંધક-બાધક કારણ-ન રહ્યું ત્યારે તે કોઇ જ્ઞેયને ન જાણે એ કદી બની શકતું નથી. ૧૧.

જ્ઞાનીને દેશાદિનો વિપ્રકર્ષ કોઈ પ્રતિબંધ નથી.

प्रतिवन्धो न देशादि-विप्रकर्षोऽस्य युज्यते ।
तथानुभव-सिद्धत्वात् सप्तहेतेरिव[1] स्फुटम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(अस्य) આ કેવળજ્ઞાનીને (देशादि विप्रकर्षः प्रतिबन्धः न युज्यते) દેશાદિનો વિપ્રકર્ષ-દૂર સ્થિતિ રૂપ પ્રતિબંધ-યુક્ત નથી; (तथा अनुभव-सिद्धत्वात्) કારણ કે એવું અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, (सप्तहेतेः इव स्फुटम) સૂર્યની જેમ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં પ્રતિબંધક ન હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેને ન માનતા જો કોઈ કહે કે દેશાદિકનું અંતર કેવળજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ છે તો એમ કહેવું બરાબર નથી; કેમકે કેવળજ્ઞાનીને એ પ્રતિબંધ બનતો નથી, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, સૂર્ય જે લાખો માઇલને અંતરે સ્થિત છે છતાં પણ પૃથ્વીના પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે. પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચેના અંતરમાં જેટલા કોઇ પુદ્ગલ પરમાણુ સ્થિત છે તે બધા સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત હોય છે ત્યારે છેટેનો વિષય પ્રકાશપણામાં બાધક કહેવાતો નથી. કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાન અને તે દૂરવર્તી પદાર્થની વચ્ચે પણ જેટલા પુદ્ગલ પરમાણુ તથા આકાશાદિ દ્રવ્યોના પ્રદેશ સ્થિત છે તે બધાને પણ કેવળજ્ઞાન જ્યારે જાણે છે ત્યારે તે

---

૧. अग्नेरिव ।

જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે આત્મા સર્વજ્ઞ—સર્વદર્શી.

सामान्यवद् विशेषाणां स्वभावो ज्ञेयभावतः ।
ज्ञायते स च वा साक्षाद् विना विज्ञायते कथम् ॥ १३ ॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च ततो ज्ञानस्वभावतः ।
नास्य ज्ञान-स्वभावत्वमन्यथा घटते स्फुटम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—(सामान्यवद्) સામાન્યની જેમ (विशेषाणां स्वभावो) વિશેષોનો સ્વભાવ (ज्ञेय भावतः) જ્ઞેયભાવથી (ज्ञायते) જાણવામાં આવે છે (च स) અને તે (साक्षात् विना) સ્વભાવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિના (कथम् विज्ञायते) કેવી રીતે સ્પષ્ટ પણે જાણવામાં આવે છે? જાણી શકાય નહિ. (ततः) તેથી (ज्ञानस्वभावतः) જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે (આત્મા) (सर्वज्ञः सर्वदर्शी च) સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે (अन्यथा)-જો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ન હોય તો-(स्फुटम्) સ્પષ્ટપણે (ज्ञानस्वभावत्वम्) જ્ઞાનસ્વભાપણું પણ (अस्य न) આ આત્માને ઘટી શકતું નથી.

---

१. सूक्ष्मान्तरित-दूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञ संस्थितिः ॥—દેવાગમ

વ્યાખ્યાઃ—સર્વ પદાર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોય છે. એવો કોઇ પણ પદાર્થ સંસારમાં નથી જે કેવળ સામાન્ય રૂપ હોય અથવા કેવળ વિશેષરૂપ જ હોય. સામાન્યની સાથે વિશેષનો અને વિશેષની સાથે સામાન્યનો અવિનાભાવ સંબંધ છે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્યને, જે દ્રવ્યરૂપે હોય છે, જેવી રીતે જ્ઞેયભાવથી જાણવામાં આવે છે તેવીજ રીતે તેના વિશેષો-પર્યાયોના સ્વભાવને પણ જ્ઞેયભાવથી જાણવામાં આવે છે. સ્વભાવનું આ પરિજ્ઞાન તે પદાર્થને સાક્ષાત્ કર્યા વિના-પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં લાવ્યા વિના-બની શકતું નથી તેથી જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે આ આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય છે, નહિતર-સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ન હોય તો-આ આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પણ રહેતો નથી. અહીં જ્ઞાન સ્વભાવ હેતુથી આત્માનું સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શીપણું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. જો આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે (आत्मा ज्ञानं) અને સર્વ પદાર્થ જ્ઞેયરૂપ છે તો કોઈ પણ પદાર્થ ભલે તે ગમે તેટલે દૂર સ્થિત હોય અને કાળના ગમે તેટલા અંતર સહિત હોય, તો પણ તે કેવળ-જ્ઞાનનો વિષય થવાથી બચી શકતો નથી કે જે સર્વથા જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપ પ્રતિબંધક રહિત, નિર્બાધ અને અસીમ (અનંત) છે. ૧૩-૧૪

કેવળી બાકીના કયા કર્મોને કેવી રીતે નષ્ટ કરી નિર્વૃત્ત થાય છે.

वेद्यायुर्नाम-गोत्राणि यौगपद्येन केवली ।
शुक्लध्यान-कुठारेण छित्वा गच्छति निर्वृतिम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(केवली) કેવળજ્ઞાની (वेद्यायुर्नाम-गोत्राणि) વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર (આ ચાર અઘાતિ) કર્મોને (शुक्लध्यान-कुठारेण) શુક્લધ્યાન રૂપી કુહાડીથી (यौगपद्येन छित्वा) એક સાથે છેદીને (निर्वृतिम् गच्छति) મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—કર્મોની આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓમાંથી જે ચાર પ્રકૃતિઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે તે અઘાતિ કર્મપ્રકૃતિ કહેવાય છે, જ્યાંસુધી તેમનો છેદ થતો નથી ત્યાંસુધી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવળજ્ઞાની તેમનો કોઈ ક્રમથી છેદ નથી કરતા પરંતુ એક સાથે બધાનો છેદ કરી નાખે છે. જે શક્તિશાળી કુહાડીથી આ છેદકર્મ કરવામાં આવે છે તેનો અહીં શુક્લધ્યાનના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ આગમમાં વર્ણવેલા છે, અહીં ' व्युपरतक्रिया निवृत्ति ' નામનું અંતિમ (ચોથું) શુક્લધ્યાન જ વિવક્ષિત જણાય છે, જેના પછી તરત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જ ઉક્ત શુક્લધ્યાન દ્વારા અઘાતિયા કર્મોનો વિચ્છેદ કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું લખ્યું છે. ઉક્ત કર્મોના વિચ્છે પહેલાં

कर्मैव भिद्यते नास्य शुक्ल-ध्यान-नियोगतः ।
नासौ विधीयते कस्य नेदं वचनमञ्चितम् ॥ १६ ॥
कर्म-व्यपगमे (मो) राग-द्वेषाद्यनुपपत्तितः ।
आत्मनः संग (ना सह) रागाद्याः न नित्यत्वेन संगताः ॥२७॥

શબ્દાર્થ:—જો એમ કહેવામાં આવે કે (अस्य) આ કેવળીના (शुक्ल-ध्यान-नियोगतः) શુક્લધ્યાનના નિયોગથી (कर्मैव न भिद्यते) કર્મ સર્વથા ભેદાતા નથી અને (कस्य) કોઇને (असौ) મોક્ષ (न विधीयते) થતો નથી તો (इदं वचनं) આ આ વચન (न अञ्चितम्) બરાબર નથી; કારણ કે (राग-द्वेषादि अनुपपत्तितः) રાગ-દ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ ન થવાથી (कर्म व्यपगमे मो) કર્મોનો વિનાશ થાય છે-નવા કર્મ બંધાતા નથી તથા પહેલાં બંધાયેલા કર્મોની નિર્જરા થઇ જાય છે-(आत्मनः संग (ना सह)) અને આત્માની સાથે (रागाद्याः) રાગાદિનો (न नित्यत्वेन संगताः) કોઈ શાશ્વત સંબંધ નથી-તે ઉપજતા અને વિણસતા દેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં શુક્લધ્યાન-દ્વારા રાગ-દ્વેષનો અભાવ થવાથી કર્મોનો અભાવ અને કર્મોના અભાવથી મોક્ષનું થવું સુઘટિત છે. એમાં શંકા તથા આપત્તિનું કોઈ સ્થાન નથી.

વ્યાખ્ય:—અહીં શંકાકારે પોતાની શંકાના સમર્થનમાં કોઈ હેતુ આપ્યો નથી; એનાથી વિપરીત સમાધાન રૂપે પ્રતિવાદમાં એક સારા હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે છે રાગ-દ્વેષાદિની અનુપપત્તિ. રાગ-દ્વેષાદિક રૂપ પરિણામ કર્મોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ આદિનાં કારણ છે અને કોઈ પણ રાગ-દ્વેષાદિનો આત્મા સાથે કોઇ શાશ્વત સંબંધ નથી તેઓ પોત-પોતાનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને વિનાશ પામ્યા કરે છે. કેવળીમાં મોહનીય કર્મનો અભાવ થઇ જવાથી રાગ-દ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ આદિનું કોઇ કારણ રહેતું નથી, રાગ-દ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ આદિનો પૂર્ણપણે અભાવ થઇ જવાથી કર્મનો વિનાશ થવો સ્વાભાવિક છે અને કર્મોનો સર્વથા વિનાશ થઇ જતાં મોક્ષનું થવું અવશ્યંભાવી છે, તેને પછી કોઇ રોકી શકતું નથી. ૧૬—૧૭.

સુખી થયેલો મુક્ત જીવ પછી સંસારમાં આવતો નથી.

न निर्वृतः सुखीभूतः पुनरायाति संसृतिम् ।
सुखदं हि पदं हित्वा दुःखदं कः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(सुखीभूतः निवृतः) સુખી થયેલો મુક્ત જીવ (पुनः) ફરીથી (संसृतिम् न आयाति) સંસારી થતો નથી. (બરાબર છે) (सुखदं हि पदं हित्वा) સુખદાયક પદ છોડીને (कः दुःखदं प्रपद्यते) કોણ (સ્વેચ્છાએ) દુઃખદાયક પદને પ્રાપ્ત થાય ?–કોઈ પણ થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—૧૫ મા પદ્ય અનુસાર નિર્વૃતિ (નિર્વાણ) પામેલ કેવળી શું ફરીથી સંસારમાં આવે છે ? સંસારી બને છે ? આ એક પ્રશ્ન છે જેનો ઉત્તર આ પદ્યમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તે છે નકારાત્મક અર્થાત્ આવતા નથી. અને તેનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે નિર્વાણ પામેલ જીવ સુખરૂપ થાય છે–પોતાનું સ્વાધીન શુદ્ધ સુખ પ્રાપ્ત કરી લે છે–પછી તે પોતાનું તે સુખ છોડીને દુઃખના ગ્રહણમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકે ? ન થઈ શકે. કેમ કે કોઈ પણ સ્વાધીન જીવ સ્વેચ્છાએ સુખદાયક પદ છોડી દુઃખદાયક પદનું ગ્રહણ કરતો નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. નિર્વાણ જેને નિર્વૃત્તિ, નિઃશ્રેયસ તથા મોક્ષ પણ કહે છે તે જન્મ, જર, રોગ, મરણ, શોક, દુઃખ અને ભય આદિથી પરિમુક્ત, શાશ્વત શુદ્ધ સુખરૂપે હોય છે; કે જે સમન્તભદ્ર સ્વામીના સમીચીન-ધર્મશાસ્ત્રગત નીચેના વચનમાં પ્રગટ છે:—

जन्म–जरामय–मरणैः शोकैर्दुःखैर्भयैश्च परिमुक्तम् ।
निर्वाणं शुद्धसुखं निःश्रेयसमिष्यते नित्यम् ॥ १३१ ॥

આવા શુદ્ધ અને સદાને માટે પ્રાપ્ત સ્વાધીન સુખપદને છોડીને કોઈ પણ વિવેકી જીવ કોઈ પરતંત્રતા વિના સાંસારિક દુઃખપદનું ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. જો કોઈના વિષયમાં એમ કહેવામાં આવે કે તેણે અમુકનો ઉદ્ધાર કરવા અથવા સંસારના અમુક વર્ગના જીવોનું દુઃખ મટાડવા માટે અવતાર ધારણ કર્યો છે તો સમજી લેવું જોઈએ કે તે મોક્ષ પામેલો અથવા પૂર્ણપણે સુખી જીવ નથી–મોહથી અભિભૂત સંસારનું જ એક પ્રાણી છે, ભલે પછી તે ગમે તેટલા સાંસારિક ઊંચા પદને પામેલ હોય. ૧૮.

કર્મનો અભાવ થઈ જવાથી ફરીથી શરીરનું ગ્રહણ થતું નથી.

शरीरं न स गृह्णाति भूयः कर्म-व्यपायतः ।
कारणस्यात्यये कार्यं न कुत्रापि प्ररोहति ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:—(स) તે મુક્તાત્મા (कर्म-व्यपायतः) કર્મનો વિનાશ થઈ જવાથી (भूयः) ફરીથી (शरीरं न गृह्णाति) શરીર ગ્રહણ કરતા નથી. (બરાબર છે) (कारणस्य अत्यये) કારણનો નાશ થઈ જતાં (कुत्रापि) ક્યાંય પણ (कार्यं न प्ररोहति) કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—મુક્ત થયેલ જીવ ફરીથી શરીરનું ગ્રહણ નથી કરતો; કારણ 'નામ' કર્મ હતું તે જ્યારે સર્વથા નાશ પામ્યું ત્યારે કારણ ના અભાવમાં કાર્યનો ઉત્પાદ કેવી રીતે થઇ શકે? તેથી જેમના મતમાં મોક્ષમાંથી પુનરાગમનની અથવા મુક્તાત્માને શરીર ધારણ કરી સાંસારિક કાર્યો કરવા-કરાવવાની વાત કહેવામાં આવી હોય તે બે કારણોથી યુક્તિયુક્ત લાગતી નથી-એક કારણનો પાછલા પદ્યમાં નિર્દેશ છે અને બીજાનો આ પદ્યમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯.

જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનવો તે અસંગત છે.

न ज्ञानं प्राकृतो धर्मो मन्तव्यो मान्य-बुद्धिभिः ।
अचेतनस्य न ज्ञानं कदाचन विलोक्यते ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—(मान्य-बुद्धिभिः) જે માન્ય બુદ્ધિ છે તેમના દ્વારા (ज्ञानं) જ્ઞાન (प्राकृतो धर्मो) પ્રકૃતિનો ધર્મ (न मन्तव्यो) ન મનાવો જોઇએ; (કેમ કે) (अचेतनस्य) અચેતન પદાર્થમાં (ज्ञानं) જ્ઞાન (कदाचन न विलोक्यते) કદી જોવામાં આવતું નથી.

વ્યાખ્યા:—સાંખ્યમતમાં આત્માને જ્ઞાનશૂન્ય ચૈતન્ય માત્ર બનાવ્યો છે અને જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ કહ્યો છે, અહીં તેનો પ્રતિષેધ કરતાં માનનીય બુદ્ધિના ધારકોને-વીવેકશીલ વિદ્વાનોને એ અનુરોધ કર્યો છે કે તેમણે આમ ન માનવું જોઇએ; કેમ કે અચેતનમાં-પ્રકૃતિ જન્યમાં-કદી પણ જ્ઞાનનું હોવું જોવામાં આવતું નથી. તેથી જ્ઞાનને પ્રકૃતિજન્ય માનવું પ્રત્યક્ષની વિરૂદ્ધ છે. ૨૦

જ્ઞાનાદિ ગુણોના અભાવમાં જીવની વ્યવસ્થા બનતી નથી.

दुरितानीव न ज्ञानं निर्वृतस्यापि गच्छति ।
काञ्चनस्य मले नष्टे काश्चनत्वं न नश्यति ॥ २१ ॥
ज्ञानादि-गुणाभावे जीवस्यास्ति व्यवस्थितः ।
लक्षणापगमे लक्ष्यं न कुत्राप्यवतिष्ठते ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(निर्वृतस्य) મુક્તાત્માને (दुरितानि इव) કર્મોની પેઠે (ज्ञानं अपि न गच्छति) જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. (બરાબર છે) (काञ्चनस्य मले नष्टे) સોનાનો મળ નાશ પામતાં (काञ्चनत्वं न नश्यति) સોનું નાશ પામતું નથી. (ज्ञानादि-गुणाभावे) જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અભાવ થતાં (जीवस्य व्यवस्थितिः) જીવની વ્યવસ્થા (न अस्ति) રહેતી નથી. (બરાબર છે) (लक्षण आपगमे) લક્ષણનો અભાવ થતાં (लक्ष्यं न कुत्र अपि अवतिष्ठते) લક્ષ્ય ક્યાંય પણ ટકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—જો કોઈ વૈશેષિક મતનો પક્ષ લઈને એમ કહે કે મુક્ત આત્માને જેમ કર્મ નાશ પામે છે તેમ જ્ઞાન પણ નાશ પામી જાય છે તો એ કથન બરાબર નથી; કારણ કે સોનાનો મળ નાશ પામતાં જેમ સોનાપણું નાશ પામતું નથી એવી જ રીતે મુક્તાત્મા જ્ઞાનીનો જ્ઞાન-મળ નષ્ટ થતાં જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. વાસ્તવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અભાવ થતાં તો જીવની કોઈ વ્યવસ્થા જ રહેતી નથી; કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન ગુણ જીવનાં લક્ષણ છે કે જે જીવાધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. લક્ષણનો અભાવ થતાં લક્ષ્યનું પછી કોઈ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આવી સ્થિતિમાં વૈશેષિકોએ બુદ્ધિ આદિ વશેષિક ગુણોના ઉચ્છેદને મોક્ષ માન્યો છે, તે તર્ક-સંગત જણાતું નથી-તેમને ત્યાં પછી જીવનું અસ્તિત્વ પણ રહેતું નથી. ગુણોનો અભાવ થઈ જાય અને ગુણી બની રહે એ કેવી રીતે બની શકે ?-બની શકે નહિ. ૨૧-૨૨.

ઉપાય (કર્યા) વિના બંધને જાણવા માત્રથી કોઈ મુક્ત થતું નથી.

विविधं बहुधा बन्धं बुध्यमानो न मुच्यते ।
कर्मबद्धो विनोपायं गुप्ति-बद्ध इव ध्रुवम् ॥ २३ ॥

૧. કારાગાર

विभेदं लक्षणैर्बुद्ध्वा स द्विधा जीव-कर्मणोः ॥
मुक्तकर्मात्मतत्त्वस्थो मुच्यते सदुपायवान् ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:—(कर्म-बद्धो) કર્મોથી બંધાયેલો આત્મા (विविधबन्धनानि) વિવિધ પ્રકારના કર્મબંધનોને (बहुधा) ઘણું કરીને (जानानः) જાણતો હોવા છતાં પણ (विना उपायं) ઉપાય કર્યા વિના (न मुच्यते बन्धनात्) બંધનથી મુક્ત થતો નથી. (गुप्ति-बद्ध इव) જેમ કે કારાગૃહમાં પડેલો બંદી. (जीव-कर्मणोः) જે જીવ અને કર્મનો (लक्षणैः) લક્ષણોથી (द्विधा विभेदं बुद्ध्वा) બે પ્રકારનો ભેદ જાણીને (मुक्त-कर्मा) કર્મને છોડતો થકો-કર્મથી ઉપેક્ષા ધારણ કરતો થકો-(आत्मतत्त्वस्थः) આત્મતત્ત્વમાં લીન થાય છે (स) તે (सदुपायवान्) સત્ ઉપાયવાન છે (मुच्यते) અને તે કર્મોથી છૂટે છે.

વ્યાખ્યા:—જેમ બંધનમાં બંધાયેલો મનુષ્ય એમ જાણવા છતાં પણ-કે મને અમુકે બાંધી-પૂરી રાખ્યો છે, અમુક પ્રકારની દોરી આદિ બંધનોમાં હું બંધાયેલો છું અને મારા શરીરના અમુક અમુક અંગો પર અમુક પ્રકારનાં બંધન છે, પોતાના આ જાણવા માત્રથી ઉપાય કર્યા વિના તે બંધનોથી છૂટકારો પામી શકતો નથી; જે સાચો ઉપાય કરે છે તે છૂટકારો પામે છે. તેવી જ રીતે કર્મોથી બંધાયેલ આ સંસારી જીવ પોતાને કર્મોથી બંધાયેલો અને કર્મોના પ્રકારો-પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશબંધ રૂપે બંધના ભેદો-આદિને જાણતો હોવા છતાં પણ ઉપાય કર્યા વિના તે કર્મબંધનોથી છૂટકારો પામી શકતો નથી, આ વાત ઊંડા ખાડામાં બંધાઈને પડેલા અથવા કારાગૃહમાં સદાને માટે બંધ કરેલ કેદીના ઉદાહરણ દ્વારા પ્રથમ પદ્યમાં જણાવવામાં આવી અને બીજા પદ્યમાં કર્મબંધનથી છૂટવાનો સમીચીન ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે, કે જે પોતાના આત્મસ્વરૂપ અને કર્મસ્વરૂપને લક્ષણોથી જાણીને કર્મમાં ઉપેક્ષા ધારણરૂપ વિરક્તિ અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ રૂપે છે. આ શ્રેષ્ઠ ઉપાય કરનાર ભવ્ય માનવ અવશ્ય કર્મ-બંધનોથી છૂટીને મુક્તિ પામે છે. આ જ વાત શ્રીકુંદકુંદાચાર્યે સમયસારની નીચેની ચાર ગાથાઓમાં બતાવી છે:—

इय कम्मबंध णाणं पएस-ठिइ-पयडिमेवमणुभावं ।
जाणंतो वि ण मुच्चइ मुच्चइ सो चेव जदि सुद्धो ॥ २९० ॥
जह बंधे चिंतंतो बंधणबद्धो ण पावइ विमोक्खं ।
तह बंधे चिंतंतो जीवो वि ण पावइ विमोक्खं ॥ २९१ ॥

जह बंधे छित्तूण य बंधणबद्धो उ पावइ विमोक्खं ।
तह बंधे छित्तूण य जीवो संपावइ विमोक्खं ॥ २९२ ॥
बंधाणं च सहावं वियाणिओ अप्पणो सहावं च ।
बंधेसु जो विरज्जदि सो कम्म-विमोक्खणं कुणई ॥ २९२ ॥

આ રીતે મુક્તિને માટે સત્ ચારિત્રશૂન્ય જ્ઞાનને નિરર્થક બતાવવામાં આવ્યું છે. ૨૩-૨૪.

જીવના શુદ્ધ અને અશુદ્ધની અપેક્ષાએ બે ભેદ.

एको जीवो द्विधा प्रोक्तः शुद्धाशुद्ध-व्यपेक्षया ।
सुवर्णमिव लोकेन व्यवहारमुपेयुषा ॥ २५ ॥
संसारी कर्मणा युक्तो मुक्तस्तेन विवर्जितः ।
अशुद्धस्तत्र संसारी मुक्तः शुद्धोऽपुनर्भवः[1] ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:—(एको जीवो) એક જીવ (शुद्धाशुद्ध-व्यपेक्षया) શુદ્ધ-અશુદ્ધની અપેક્ષાએ (द्विधा) બે પ્રકારનો (प्रोक्तः) કહેવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે (व्यवहार-मुपेयुषा लोकेन) વ્યવહારી જનદ્વારા (सुवर्णमिव) સુવર્ણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બે પ્રકારનું કહેવાય છે. (कर्मणायुक्तो) જે કર્મસહિત છે તે (संसारी) 'સંસારી' અને (तेन विवर्जितः) જે કર્મથી રહિત છે તે (मुक्तः) 'મુક્ત' જીવ છે. (तत्र) બંનેમાં (संसारी अशुद्धः) સંસારીને અશુદ્ધ અને (मुक्तः शुद्धः अपुनर्भवः) મુક્ત જીવને શુદ્ધ માન્યો છે, જે ફરીથી ભવધારણ કરતો નથી.

વ્યાખ્યા:— વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પોતાના ગુણ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ સુવર્ણ-ધાતુ એક છે, પરંતુ લોક વ્યવહારમાં તેના શુદ્ધ સુવર્ણ અને અશુદ્ધ સુવર્ણ એવા બે ભેદ કરવામાં આવે છે. જે સુવર્ણ કિટ્ટ-કાલિમાદિ મળયુક્ત છે અથવા ચાંદી, ત્રાંબુ, લોઢું આદિ અન્ય ધાતુઓનો સંબંધ પામી તેમનાથી મિશ્રિત છે તેને 'અશુદ્ધ સુવર્ણ' કહે છે અને જે સુવર્ણ બધા મળ તથા પર સંબંધ રહિત હોય છે તેને 'શુદ્ધ સુવર્ણ' કહેવામાં આવે છે. એ જ રીતે જીવ દ્રવ્ય વાસ્તવમાં પોતાના ગુણ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ એક છે; પરંતુ શુદ્ધ-અશુદ્ધની અપેક્ષાએ તેના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે- એક 'સંસારી' બીજો 'મુક્ત'.[2] આમાં સંસારી જીવ કર્મ-મળ સહિત હોવાને લીધે 'અશુદ્ધ' અને મુક્ત જીવ કર્મ-મળ રહિત થઇ જવાને કારણે 'શુદ્ધ' માનવમાં આવેલ છે, જેને 'અપુનર્ભવ' પણ કહે છે. ૨૫-૨૬.

---

૧. मु शुद्धः पुनर्भवः ।
૨. संसारिणो मुक्ताश्च-त. सू. २-१०

તેથી (प्रेक्षावता) સમ્યક્ વિચારક ([illegible]) [illegible] ([illegible]) તેની પ્રાપ્તિ માટે (वादांश्चिन्तानां मुक्त्वा) વાદ પ્રતિવાદની ચિંતાને છોડીને (सदा) સદા (अस्मिन्) આ ધ્યાનમાં જ (महान् यत्नः कार्यः) મહાન યત્ન કરવો જોઈએ.

વ્યાખ્યા:— આ બંને પદ્યોમાંથી પ્રથમ પદ્યમાં આચાર્ય [illegible] દ્વારા નિર્દિષ્ટ ધ્યાનના તે ફળનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે પ્રધાન છે, [illegible] મોટું નથી તથા જેના સમાન બીજું કોઈ ફળ નથી અને તે છે પરમ આત્માને આત્મગમ્ય કરવો તે-પોતાના આત્મામાં શુદ્ધાત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન કરવું. બીજા પદ્યમાં આ પરમાત્માને આત્મગમ્ય કરવા માટે સંપૂર્ણ વાદ-પ્રતિવાદના સંસ્કારો છોડીને મહાન પ્રયત્ન કરવાની મુમુક્ષુઓને પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ૩૦-૩૧.

ધ્યાનમર્મજ્ઞ યોગીઓનું હિતરૂપ વચન.

ऊचिरे ध्यान-मार्गज्ञा ध्यानोद्धूत-रजश्चयाः ।
भावि-योगि-हितायेदं ध्वान्त-दीपसमं वचः ॥ ३२ ॥
वादानां प्रतिवादानां भाषितारो विनिश्चितम् ।
नैव गच्छन्ति तत्त्वान्तं गतेरिव विलम्बिनः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(ध्यानोद्धूत-रजश्चयाः) જેમણે ધ્યાન દ્વારા કર્મરજનો સમૂહ આત્માથી દૂર કર્યો તે (ध्यान-मार्गज्ञा) ધ્યાન માર્ગના મર્મજ્ઞ યોગીઓના હિત માટે આ (ध्वान्त-दीपसमं) અંધકાર નાશક દીપક સમાન (वचः ऊचिरे) વચન કહ્યું છે કે— (वादानां प्रतिवादानां भाषितारः) જે વાદપ્રતિવાદના વમળમાં પડ્યા રહે છે તે (विनिश्चितम्) નિશ્ચિતરૂપે (तत्त्वान्तं) તત્ત્વના અંતને-પરંબ્રહ્મ પદની પ્રાપ્તિરૂપ અંતિમ લક્ષ્ય (મોક્ષ) ને-(नैव गच्छन्ति પામતા નથી, જેમ (गतेः इव विलम्बिनः) ગતિ-વિલંબી મનુષ્ય માર્ગ નક્કી કરી શકતા નથી તેમ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે વાદ-પ્રતિવાદોના સંસ્કારો છોડવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેના જ સંબંધમાં અહીં ધ્યાનના મર્મજ્ઞ અને ધ્યાન દ્વારા આત્માથી કર્મમળનો સમૂહ દૂર કરનાર યોગીઓનું એક વચન ઉદ્ધૃત કર્યું છે જે પૂર્વેના યોગીઓએ ભાવિ યોગીઓના હિત માટે કહ્યું છે અને જેને અંધકાર દૂર કરનાર દીપસ્તંભ સમાન બતાવ્યું છે. તે વચન એ છે કે વાદ-પ્રતિવાદના ચક્કરમાં ફસાઈ રહેનાર યોગી પરંબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-

રૂપ અંતિમ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત થતા નથી, જેવી રીતે ચાલવામાં વિલંબ કરનાર પ્રમાદી માણસ અહીં તહીંના ઝઘડા-ટંટામાં ફસાઇને સમયસર રસ્તો નિશ્ચત કરીને લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચી શકતા નથી તેમ. ૩૨-૩૩.

પરંબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

विभक्तचेतन-ध्यानमत्रोपायं विदुर्जिनाः ।
गतावस्तप्रमादस्य सन्मार्ग-गमनं यथा ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:—(जिनाः) જિનેન્દ્રોએ-અર્હંતોએ-(अत्र) પરંબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અથવા તત્ત્વાન્ત ગતિમાં (विभक्त चेतन ध्यानम) વિભક્ત ચેતનના-કર્મોથી પૃથક્ભૂત વિવિક્ત અને શુદ્ધ આત્માના-ધ્યાનને (उपायं विदुः) ઉપાય કહ્યો છે, (यथा) જેવી રીતે (गतौ अस्तप्रमादस्य) ગમનમાં પ્રમાદ રહિતનું (सन्मार्ग-गमनं) સન્માર્ગગમન-માર્ગપર બરાબર ચાલવું-તે અભીષ્ટ સ્થાનની પ્રપ્તિમાં ઉપાય છે તેમ.

વ્યાખ્યા:—જે ફળનો ૩૦ મા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય રૂપે અહીં તે ધ્યાનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે કર્મોથી પૃથક્ થઇ અન્ય સંપર્કથી રહિત વિવિક્ત, શુદ્ધ અને નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન છે. આ ધ્યાન જ પરંબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે, તે પ્રકારે કે જે પ્રકારે અપ્રમાદીનું યોગ્ય માર્ગમાં ચાલવું અભીષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે. ૩૪.

આત્મા ધ્યાન-વિધિથી કર્મોનો ઉન્મૂલક કેવી રીતે?

योज्यमानो यथा मन्त्रो विषं घोरं निषूदते ।
तथात्मापि विधानेन कर्मानेकभवार्जितम् ॥ ३५ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (બરાબર) (मन्त्रो योज्यमानो) યોજવામાં આવેલ મંત્ર (घोरं विषं निषूदते) ઘોર વિષને દૂર કરે છે (तथा) તેવી જ રીતે (आत्मापि) આત્મા પણ (अनेकभव अर्जितम कर्म) અનેક ભવોના ઉપાર્જિત કર્મ-સમૂહ ને (विधानेन) વિવિક્તાત્મધ્યાન દ્વારા પૃથક્ કરે છે.

વ્યાખ્યાઃ—[illegible] જ અહીં એક બીજા [illegible] ઉદાહરણ. બરાબર રીતે [illegible] દૂર કરી દે છે તેવી જ રીતે આત્મા પણ [illegible] અનેક ભવોના સંચિત કર્મમળને દૂર કરી દે છે. ૩૫.

વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન અચિન્ત્ય આદિ ફળનું દાતા.

चिन्त्यं चिन्तामणिर्दत्ते कल्पितं कल्पपादपः ।
अविचिन्त्यमसंकल्प्यं विविक्तात्मानुचिन्तितः ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(चिन्तामणिः) ચિંતામણિ (चिन्त्यं) ચિન્તિત પદાર્થને, (कल्पपादपः) કલ્પવૃક્ષ (कल्पितं) કલ્પનામાં સ્થિત પદાર્થને (दत्ते) આપે છે; પરંતુ (अनुचिन्तितः) ધ્યાન કરવામાં આવેલો (विविक्तात्मा) વિવિક્ત આત્મા (अविचिन्त्यं) અચિંતિત અને (असंकल्प्यं) અકલ્પિત ફળ આપે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ધ્યાન કરવામાં આવેલા વિવિક્તાત્માના માહાત્મ્યને ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક બતાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે સ્વયં અચિન્તિત અને અને અકલ્પિત પદાર્થનું પ્રદાન કરે છે, જ્યારે ચિંતામણિ ચિન્તિત અને કલ્પવૃક્ષ કલ્પિત પદાર્થોનું જ પ્રદાન કરે છે. ૩૬.

ઉક્ત ધ્યાનથી કામદેવનું સહજ હનન

जन्म-मृत्यु-जरा-रोगा हन्यन्ते येन दुर्जयाः ।
मनोभू-हनने तस्य नायासः कोऽपि विद्यते ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(येन) જે ધ્યાન દ્વારા (दुर्जयाः) દુર્જય (जन्म-मृत्यु-जरा-रोगाः) જન્મ, જરા, મરણ અને રોગ (हन्यन्ते) નાશ પામે છે (तस्य) તેને (मनोभू-हनने) કામદેવને હણવામાં (कोऽपि आयासः) કોઈ પણ શ્રમ (न विद्यते) કરવો પડતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જો કોઇ પૂછે કે શું વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન કામ વિકાર દૂર કરવામાં પણ સમર્થ થાય છે ? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિવિકતાત્માના જે ધ્યાનથી જન્મ,

જરા, મરણ અને રોગ જેવા દુર્જય વિકાર નષ્ટ થઇ જાય છે તો તેને કામવિકાર દૂર કરવામાં કાંઈ પણ શ્રમ કરવો નથી પડતો,-તે તો સ્વતઃ તેના પ્રભાવથી દૂર થઈ જાય છે. ૩૭.

વાદ-પ્રવાદ છોડીને અધ્યાત્મ-ચિંતનની પ્રેરણા.

मुक्त्वा वाद-प्रवादाद्यमध्यात्मं चिन्त्यतां चिन्त्यतां ततः ।
नाविधूते तमःस्तोमे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:—(ततः) તેથી (वाद-प्रवादाद्यं) વાદ-પ્રવાદ આદિને (मुक्त्वा) છોડીને (अध्यात्मं चिन्त्यतां) અધ્યાત્મનું-આત્માના પરમરૂપનું-ચિંતન કરવું જોઇએ. (अविधूते तमः स्तोमे) અંધકારનો સમૂહ નાશ પામ્યા વિના (ज्ञेये ज्ञानं न प्रवर्तते) જ્ઞાન જ્ઞેયમાં પ્રવર્તતું નથી.-વાદ-પ્રવાદાદિ બધા અંધકાર છે, કે જે શુદ્ધાત્માના ચિંતનમાં બાધક છે.

વ્યાખ્યા:—જે વાદ-પ્રતિવાદને છોડવાની વાત પાછલા કેટલાક પદ્યો (૩૧-૩૩)માં કહેવામાં આવી છે તેને અહીં ફરીથી બેવડાવતાં તેની મહત્તા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે-એમ બતાવ્યું છે કે ધ્યાનના ઉક્ત માહાત્મ્યને દેખતાં બધા વાદ પ્રતિવાદ આદિ છોડીને કે જે ગાઢ અંધકાર સમાન છે, પોતાના શુદ્ધાત્માનું ચિંતન કરવું જોઇએ; કેમ કે અંધકાર દૂર થયા વિના જ્ઞાનની જ્ઞેયમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૩૮.

વિદ્વાનોએ સિદ્ધિ માટે સત્ ઉપાય કર્તવ્ય છે.

उपेयस्य यतः प्राप्तिर्जायते सदुपायतः ।
सदुपाये ततः प्राज्ञैर्विधातव्यो महादरः ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થ:—(यतः) કારણકે (उपेयस्य प्राप्तिः) ઉપેયની પ્રાપ્તિ (सदुपायतः जायते) સમીચીન ઉપાયથી થાય છે (ततः) તેથી (प्राज्ञैः) વિદ્વાનોએ (सदुपाये महादरः) સમીચીન ઉપાય કરવામાં મહાન આદર (विधातव्यः) કરવો જોઇએ.

વ્યાખ્યા:—ઉપાય દ્વારા જે સાધ્ય અથવા પ્રાપ્ય હોય તેને 'ઉપેય' કહે છે અને ઉપેય અહીં શુદ્ધાત્મા પરબ્રહ્મ વિવક્ષિત છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાયનું સમીચીનપણું અથવા યથાર્થ હોવું પરમ આવશ્યક છે; નહિતર-મિથ્યા ઉપાય દ્વારા-ઉપેયની પ્રાપ્તિ-શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ-થઈ શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં જે વિદ્વાન છે તેમણે પોતાની આત્મસિદ્ધિ માટે સદા સાચો-સમીચીન ઉપાય મહાન્ આદર સાથે કરવો જોઇએ. આ આચાર્ય મહોદયનો પોતાનું કલ્યાણ ચાહનારાઓ માટે હિતોપદેશ છે. ૩૯.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં [illegible] આવી છે તેને જ અહીં એક બીજા [illegible] કરવામાં આવી છે, [illegible] મંત્રનું ઉદાહરણ. બરાબર રીતે [illegible] શરીરમાંથી [illegible] દૂર કરી દે છે તેવી જ રીતે આત્મા પણ [illegible] અનેક ભવોના સંચિત કર્મમળને દૂર કરી દે છે. ૩૫.

વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન અચિન્ત્ય આદિ ફળનું દાતા.

चिन्त्यं चिन्तामणिर्दत्ते कल्पितं कल्पपादपः ।
अविचिन्त्यमसंकल्प्यं विविक्तात्मानुचिन्तितः ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(चिन्तामणिः) ચિંતામણિ (चिन्त्यं) ચિન્તિત પદાર્થને, (कल्पपादपः) કલ્પવૃક્ષ (कल्पितं) કલ્પનામાં સ્થિત પદાર્થને (दत्ते) આપે છે; પરંતુ (अनुचिन्तितः) ધ્યાન કરવામાં આવેલો (विविक्तात्मा) વિવિક્ત આત્મા (अविचिन्त्यं) અચિંતિત અને (असंकल्प्यं) અકલ્પિત ફળ આપે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ધ્યાન કરવામાં આવેલા વિવિક્તાત્માના માહાત્મ્યને ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક બતાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે સ્વયં અચિન્તિત અને અકલ્પિત પદાર્થનું પ્રદાન કરે છે, જ્યારે ચિંતામણિ ચિન્તિત અને કલ્પવૃક્ષ કલ્પિત પદાર્થોનું જ પ્રદાન કરે છે. ૩૬.

ઉક્ત ધ્યાનથી કામદેવનું સહજ હનન

जन्म–मृत्यु–जरा–रोगा हन्यन्ते येन दुर्जयाः ।
मनोभू–हनने तस्य नायासः कोऽपि विद्यते ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(येन) જે ધ્યાન દ્વારા (दुर्जयाः) દુર્જય (जन्म–मृत्यु–जरा–रोगाः) જન્મ, જરા, મરણ અને રોગ (हन्यन्ते) નાશ પામે છે (तस्य) તેને (मनोभू–हनने) કામદેવને હણવામાં (कोऽपि आयासः) કોઈ પણ શ્રમ (न विद्यते) કરવો પડતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જો કોઈ પૂછે કે શું વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન કામ વિકાર દૂર કરવામાં પણ સમર્થ થાય છે ? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિવિક્તાત્માના જે ધ્યાનથી જન્મ,

વ્યાખ્યા:—આગલા પદ્યમાં 'જ્ઞાનની [illegible] સામગ્રીના [illegible] કરીને અહીં અંતરંગ સામગ્રી રૂપે બુદ્ધિની શુદ્ધિને [illegible] 'પદ્યનાં' [illegible] છે. અને તે બુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે ત્રણ ઉપાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે, કે જે આગમ, અનુમાન તથા 'ધ્યાનાભ્યાસના રસ રૂપે છે. આગમજન્ય શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણવું તે 'આગમોપાય' છે. આગમથી જાણેલા જીવાદિના સ્વરૂપમાં અનુમાન પ્રમાણથી દૃઢતા લાવવી તે 'અનુમાનોપાય' છે અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં જે એક પ્રકારની રુચિની વૃદ્ધિ રૂપ રસ-આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'ધ્યાનાભ્યાસ રસ' કહે છે. આ ત્રણે ઉપાયો દ્વારા બુદ્ધિનું જે સંશોધન થાય છે તેનાથી તે શુદ્ધ આત્મધ્યાન બને છે જેમાં વિવિક્ત આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન હોય છે. શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે આજ ઉપાયોથી બુદ્ધિનું સંશોધન કરતાં વિવિક્ત આત્માનું સાક્ષાત્ નિરીક્ષણ કર્યું હતું અને ત્યારે જ તેમણે કેવળજ્ઞાનના અભિલાષીઓને સમાધિતંત્રમાં વિવિક્ત આત્માના કથનની પ્રતિજ્ઞાનું આ વાક્ય કહ્યું છે:—

श्रुतेन लिङ्गेन यथात्मशक्तिसमाहितान्तः करणेन सम्यक् ।
समीक्ष्य कैवल्य–सुख–स्पृहाणां विविक्तमात्मानमथाभिधास्ये ॥ ३ ॥

આમાં 'समीक्ष्य' પદ દ્વારા આત્મદર્શનનો ઉલ્લેખ છે, કે જે ઉક્ત ત્રણે ઉપાયોના લક્ષ્યભૂત અને ધ્યેય છે. શ્રી પં. આશાધરજીએ અધ્યાત્મરહસ્યમાં આ ચારેનો શ્રુતિ, મતિ, ધ્યાતિ અને દૃષ્ટિ રૂપે ઉલ્લેખ કરતાં, આ ચારે શક્તિઓને ક્રમપૂર્વક સિદ્ધ કરનાર યોગીને પારગામી કહ્યો છે—

शुद्धे श्रुति–मति–ध्याति–दृष्टयः स्वात्मनि क्रमात् ।
यस्य सद्गुरुतः सिद्धाः स योगी योगपारगः ॥ ३ ॥

આ ચારેના સુંદર વર્ણન માટે અધ્યાત્મરહસ્ય જોવું જોઈએ. ૪૨.

વિદ્વતાનું પરમ ફળ આત્મધ્યાન રતિ.

आत्म–ध्यान–रतिर्ज्ञेयं विद्वतायाः परं फलम् ।
अशेष–शास्त्र–शास्तृत्वं संसारोऽभाषि धीधनैः ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ:—(विद्वतायाः परं फलं) વિદ્વતાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ (आत्म-ध्यान-रतिः ज्ञेयं) આત્મધ્યાનમાં રતિ-લીનતા- જાણવું જોઈએ. (अशेष–शास्त्र–शास्तृत्वं) બધાજ શાસ્ત્રોનું

શાસ્ત્રીપણું (धीधनैः) બુદ્ધિધનના ધારક મહાન્ વિદ્વાનો દ્વારા (संसारः अभाषि) 'સંસાર' કહેવામાં આવ્યું છે.

વ્યાખ્યાઃ—એક વિદ્વાનની સફળતા જ નહિ પરંતુ ઊંચા પ્રકારની સફળતા એમાં જ છે કે તેની આત્મધ્યાનમાં રતિ હોય-રુચિપૂર્વક લીનતા હોય. જો એ ન હોય તો તેનું સમસ્ત શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રીપણું-પઠન-પાઠન-વિવેચન આદિ કાર્ય-સંસાર સિવાય બીજું કાંઇ નથી-તેને પણ સાંસારિક ધંધો અથવા સંસાર-પરિભ્રમણનું જ એક અંગ સમજવું જોઇએ. સાથોસાથ એ પણ સમજવું જોઇએ કે તે વિદ્વાને શાસ્ત્રોનું મહાન્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ પોતાના જીવનમાં વાસ્તવિક સફળતાની પ્રાપ્તિ કરી નથી. ૪૩.

મૂઢ બુદ્ધિ અને અધ્યાત્મરહિત પંડિતોનો સંસાર શું ?

संसारः पुत्र-दारादिः पुंसां संमूढचेतसाम् ।
संसारो विदुषां शास्त्रमध्यात्मरहितात्मनाम् ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(संमूढचेतसाम् पुंसां) જે મનુષ્યો સારી રીતે મૂઢચિત્ત છે તેમનો (संसारः) સંસાર (पुत्र-दारादिः) 'સ્ત્રી-પુત્રાદિક' છે. અને (अध्यात्मरहितात्मनाम् विदुषां) જે અધ્યાત્મથી રહિત વિદ્વાન તેમનો (संसारः) સંસાર (शास्त्रम्) શાસ્ત્ર છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં પાછળના પદ્યની વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે કોનો કયો સંસાર છે. જે માનવ મૂઢચિત્ત છે-શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ રહિત અજ્ઞાની છે-તેમનો સંસાર તો સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ છે-તેઓ દિવસ-રાત તેના જ ચક્કરમાં ફસાઇ રહે છે. અને જે શાસ્ત્રોના સારા અભ્યાસી વિદ્વાન છે પરંતુ અધ્યાત્મ રહિત છે-પોતાના આત્માને જેમણે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઓળખ્યો નથી-તેમનો સંસાર શાસ્ત્ર છે-તેઓ શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રીપણું કરતાં કરતાં જ પોતાનું જીવન પુરું કરી દે છે અને પોતાનું આત્મહિત કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. ૪૪

જ્ઞાનરૂપી બીજ આદિને મેળવીને પણ કોણ સાચા ધ્યાનની ખેતી નથી કરતા ?

ज्ञान-बीजं परं प्राप्य मनुष्यं कर्मभूमिषु ।
न सद्ध्यानकृषिं न्तः प्रवर्तन्तेऽल्पमेधसः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:—(कर्मभूमि) કર્મભૂમિમાં (मानुष्यं) મનુષ્યપણું અને (ज्ञान बीजं परं प्राप्य) ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપી બીજને પામીને પણ જે (सद्ध्यानकृषिकर्मणि) પ્રશસ્ત ધ્યાનરૂપ ખેતીમાં (न प्रवर्तन्ते) પ્રવૃત્ત થતા નથી—ધ્યાનની ખેતી કરતા નથી તેઓ (अल्पमेधसः) અલ્પબુદ્ધિ છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં તે મહાશાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનોને 'અલ્પબુદ્ધિ' (અવિવેકી) બતાવ્યા છે જે કર્મભૂમિમાં મનુષ્ય જન્મ પામીને અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનબીજ પામીને પણ શ્રેષ્ઠધ્યાનની ખેતી કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને આ રીતે પોતાના ધ્યાનકૃષિ-યોગ્ય મનુષ્યજન્મ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-બીજને વ્યર્થ ગુમાવે છે. આવા હીનબુદ્ધિ-અવિવેકી મનુષ્ય તે જ હોય છે જે પોતાની બુદ્ધિનું પાછલા ૪૨મા પદ્યમાં વર્ણવેલા ત્રણ પ્રકારના ઉપાયોથી સંશોધન નથી કરતા. ૪૫.

ભોગાસક્તિમાં ધ્યાન ત્યાગનાર વિદ્વાનોના મોહને ધિક્કાર.

वडिशामिषवच्छेदो दारुणो भोग-शर्मणि ।
सक्तास्त्यजन्ति सद्ध्यानं धिगहो ! मोह-तामसम् ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ:—(भोग-शर्मणि) ભોગ-સુખમાં (वडिश-अभिषवत्) બંસીમાં (કાંટામાં) લાગેલા માંસની જેમ (दारुणः) ભયંકર (छेदः) છેદ હોય છે, (છતાં પણ) (सक्ताः) જે ભોગોના સુખમાં આસક્ત છે તેઓ (सद्ध्यानं) પ્રશસ્ત ધ્યાનનો (त्यजन्ति) ત્યાગ કરે છે, (मोह-तामसं) આ મોહ અંધકારને (अहो धिक् !) અરે ધિક્કાર છે, જેથી ભોગમાં જે દારૂણ છૂપાયેલું છે તે દેખાતું નથી.

વ્યાખ્યા:—જે વિદ્વાનોને પાછલા પદ્યમાં અલ્પબુદ્ધિ અવિવેકી બતાવ્યા છે, ઘણું કરીને તેમનું જ લક્ષ્ય કરીને આ પદ્યમાં તથા આગળ પણ કેટલીક હિતકારી વાતો કહેવામાં આવી છે અથવા સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. અહીં ભોગસુખની લાલસામાં તે દારૂણ દુઃખની સૂચના કરવામાં આવી છે જે (દુઃખ) માછલીને શિકારીની બંશીમાં લાગેલા માંસના ટુકડાને ખાવાની ઇચ્છાથી કંઠના છેદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એજ રીતે ઇન્દ્રિય-ભોગ સુખમાં આસક્ત થયેલા જે વિદ્વાન ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-બીજને પામીને પણ સદ્ધ્યાનની ખેતી કરવામાં ઉપેક્ષા ધારણ કરતાં તેને ત્યાગે છે તેમના તે મોહાંધકારને ધિક્કાર કહ્યો છે, જેના કારણે ભોગસુખમાં છુપાયેલું દારૂણ દુઃખ તેમને દેખાતું નથી. ૪૬.

મોહી જીવો-વિદ્વાનો આદિની સ્થિતિ.

आत्म-तत्त्वमजानाना विपर्यास-परायणाः ।
हिताहित-विवेकान्धाः खिद्यन्ते सांप्रतेक्षणाः ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(आत्म-तत्त्वम अजानाना) જે આત્મતત્ત્વ ને નથી જાણતા, (हिताहित-विवेकान्धाः) હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ છે-પોતાના હિત-અહિતને ઓળખતા નથી-અને (विपर्यास-परायणाः) વિપરીત આચરણમાં ચતુર છે તે (सांप्रतेक्षणाः) વર્તમાનદૃષ્ટિ-મોજુદ વિષયસુખ તરફ લક્ષ્ય રાખનાર-(खिद्यन्ते) અંતે ખેદ પામે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જેમના મોહાંધકારને પાછલા પદ્યમાં ધિક્કાર કહ્યો છે તેઓ વાસ્તવમાં ઘણું ખરું શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લેવા અને જ્ઞાનની વાતો બીજાઓને સંભળાવતા રહેવા છતાં પણ સ્વયં આત્મતત્ત્વના વિષયમાં અજાણ હોય છે,-પોતાના હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ બન્યા રહે છે, તેથી જ વિપરીત આચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આવા વર્તમાન સુખ તરફ ધ્યાન રાખનાર વિદ્વાનો આદિને અહીં 'સાંપ્રતેક્ષણ' (વર્તમાનના સુખને જોનાર) કહ્યા છે અને લખ્યું છે કે તેઓ અંતે ખેદ અને પશ્ચાત્તાપ પામે છે. ૪૭.

आधि-व्याधि-जरा-जाति-मृत्यु-शोकाद्युपद्रवम् ।
पश्यन्तोऽपि भवं भीमं नोद्विजन्तेऽत्र मोहिनः ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થઃ—(मोहिनः) જે મોહી જીવ છે તે આ (भवं) સંસારને (आधि) આધિ-માનસિક પીડાઓ-(व्याधि) વ્યાધિ-શારીરિક કષ્ટપ્રદ-રોગો. (जाति-जरा-मृत्यु शोकादि उपद्रवम) જન્મ, જરા, મરણ અને શોકાદિ ઉપદ્રવોથી યુક્ત (भीमं पश्यन्तोऽपि) ભયંકર રૂપે દેખતો હોવા છતાં પણ (अत्र) તેનાથી (न उद्विजन्ते) વિરક્ત થતા નથી ! એ મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ?

વ્યાખ્યાઃ—જે મોહને અંધકારરૂપ બતલાવીને પાછલા એક પદ્યમાં તેને ધિક્કારવામાં આવ્યો છે તેનાથી વ્યાપ્ત મોહી જીવોની દશા અહીં તેથી અને વિવેક-વિકલ વિદ્વાનોની આ પદ્યમાં દર્શાવીને તેના પર ખેદ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં સંસારને જે ઉપદ્રવોના રૂપે અહીં વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે બહુ ભયંકર છે અને તેનાથી તે ઉદ્વે-

કર બનેલો છે. તેની આ [illegible] માં પણ તેનાથી [illegible] નથી [illegible] તેમને મોહમાં અંધ અથવા વિવેક[illegible] ન [illegible] અને [illegible] ? ૪૮.

अकृत्यं दुर्धियः कृत्यं कृत्यं चाकृत्यमञ्जसा ।
अशर्मशर्म मन्यन्ते कच्छू-कण्डूयका इव ॥ ४९ ॥

શબ્દાર્થ:—(दुर्धियः) જે દુર્બુદ્ધિ છે-મોહ સંસ્કારિત અથવા વિકારગ્રસિત બુદ્ધિવાળા છે-તેઓ (अञ्जसा) વાસ્તવમાં (अकृत्यं कृत्यं) અકૃતને કૃત્ય-ન કરવા યોગ્ય કુકર્મને સુકર્મ, (कृत्यं च अकृत्यं) અને કૃત્યને અકૃત્ય-કરવા યોગ્ય સુકર્મને કુકર્મ, અને (अशर्म शर्म) દુઃખને સુખ (मन्यन्ते) માને છે. (कच्छू-कण्डूयका इव) જેવી રીતે દાદર (ચામડીનો એક રોગ) ને ખંજોળનાર દાદર ખંજોળવાને સારું અને સુખદાયક સમજે છે તેમ, પણ ખરેખર તે એવું ન હોતાં દુઃખદાયક છે.

વ્યાખ્યા:—ઉક્ત પ્રકારના મોહી જીવોને અહીં દુર્બુદ્ધિ-દુષિત જ્ઞાની-બતાવતાં લખ્યું છે કે તેઓ અકરણીયને કરણીય, કરણીયને અકરણીય અને દુઃખને સુખ માને છે અને સાથે જ તેમને દાદરને ખંજવાળનારની ઉપમા આપી છે જે દાદરને ખંજવાળવામાં સુખનો અનુભવ કરતાં તેને ખૂબ ખંજવાળીને વધારી દે છે અને પછી દુઃખી થાય છે. ૪૯.

ધ્યાન માટે તત્ત્વ શ્રવણની ઉપયોગિતા.

क्षाराम्भस्त्यागतः क्षेत्रे मधुरोऽमृत-योगतः ।
प्ररोहति यथा बीजं ध्यानं तत्त्वश्रुतेस्तथा ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (क्षेत्रे बीजं) ખેતરમાં પડેલું બીજ (क्षाराम्भस्त्यागतः) ખારાજળના ત્યાગથી અને (मधुरोऽमृत-योगतः) મીઠા જળના યોગથી (प्ररोहति) મધુર ઉત્પન્ન થાય છે (तथा) તેવી જ રીતે (तत्त्वश्रुतेः) તત્ત્વ શ્રવણના યોગથી-તત્ત્વ વાર્તા સાંભળવાના પ્રભાવથી-(ध्यानं) ઉત્તમ ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ધ્યાનની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિમાં તત્ત્વોના શ્રવણ અને અતત્ત્વશ્રવણના પરિહારને તે જ પ્રકારે ઉપયોગી બતાવ્યા છે જે રીતે ખેતરમાં બીજની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ માટે તેને ખારા જળથી ન સીંચતાં મીઠા જળથી સીંચવાનું હોય છે. ૫૦.

ભોગની બુદ્ધિ ત્યાજ્ય છે અને તત્ત્વશ્રવણ ગ્રાહ્ય છે.

क्षाराम्भःसदृशी त्याज्या सर्वदा भोग-शेमुषी ।
मधुराम्भोनिभा ग्राह्या यत्नात्तत्त्वश्रुतिर्बुधैः ॥ ५१ ॥

શબ્દાર્થ:—(ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે) (बुधैः) બુધ જનોએ (भोग-शेमुषी) ભોગની બુદ્ધિ, (क्षाराम्भः सदृशी) જે ખારા જળ સમાન છે, (सर्वदा त्याज्या) સદા ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને (तत्त्वश्रुतिः) તત્ત્વનું શ્રવણ, (मधुराम्भोनिभा) કે જે મધુર જળ સમાન છે, (यत्नात ग्राह्या) યત્નપૂર્વક ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં બીજને ઉગવા–અંકુરિત થવા આદિ માટે ખારા જળના ત્યાગ અને મીઠા જળના સિંચનની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેને અહીં ૪૫મા પદ્યમાં ઉલ્લેખાયેલ ધ્યાન-કૃષિ પર ઘટાવતા થકા ભોગબુદ્ધિને ખારા જળ સમાન ત્યાજ્ય અને તત્ત્વ-શ્રવણને મીઠા જળ સમાન ગ્રાહ્ય બતાવેલ છે અને તે ત્યાગ તથા ગ્રહણમાં યત્ન કરવાની ખાસ કરીને પ્રેરણા કરી છે. યત્ન વિના કોરા જ્ઞાનથી કાંઈ થતું નથી. ૫૧.

ધ્યાનનો શત્રુ કુતર્ક ત્યાજ્ય.

बोधरोधः शमापायः श्रद्धा भङ्गोऽभिमानकृत् ।
कुतर्को मानसो व्याधिर्ध्यानशत्रुरनेकधा ॥ ५२ ॥
कुतर्केऽभिनिवेशोऽतो न युक्तो मुक्ति-काङ्क्षिणाम् ।
आत्मतत्त्वे पुनर्युक्तः सिद्धि सौध-प्रवेशके ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(कुतर्कः) કુતર્ક (बोध रोधः) જ્ઞાનને રોકનાર, (शमापायः) શાંતિનો નાશક, (श्रद्धाभङ्गः) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર (अभिमानकृत्) અને અભિમાન વધારનાર (मानसः व्याधिः) માનસિક રોગ છે કે જે (अनेकधा) અનેક પ્રકારે (ध्यानशत्रुः) ધ્યાનનો શત્રુ છે. (अतः) તેથી (मुक्ति-काङ्क्षिणाम्) મુક્તિની ઈચ્છા રાખનારાઓએ (कुतर्के) કુતર્કમાં (अभिनिवेशः न युक्तः) પોતાના મનને રોકવું યોગ્ય નથી. (आत्मतत्त्वे पुनर्युक्तः) પરંતુ તેને આત્મતત્ત્વમાં રોકવું યોગ્ય છે, કે જે સ્વાત્મોપલબ્ધિ રૂપ (सिद्धिसौध-प्रवेशके) સિદ્ધિ-સદનમાં પ્રવેશ કરાવનાર છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં [illegible] વામાં આવ્યો છે. જેનું [illegible] અહંકારની ઉત્પત્તિ. [illegible] પોતાનું મન ન લગાવતાં આત્માનંદમાં [illegible] પ્રવેશ કરાવનાર છે.

અહીં કુતર્કનો અભિપ્રાય તે જ [illegible] છે કે જેનો ઉલ્લેખ આ જ અધિકારના ૩૧ થી ૩૩ સુધીના પદ્યોમાં કરવામાં આવ્યો છે અને જેને પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં બાધક બતાવ્યો છે. ૫૨-૫૩.

મોક્ષતત્ત્વનો સાર

विविक्तमिति चेतनं परम-शुद्ध-बुद्धाशयाः
विचिन्त्य सततादृता भवमपास्य दुःखास्पदम् ।
निरन्तमपुनर्भवं सुखमतीन्द्रियं स्वात्मजं
समेत्य हतकल्मषं निरुपमं सदैवासते ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:—(परम-शुद्ध-बुद्धाशयाः) જે પરમ શુદ્ધ-બુદ્ધ આશયના ધારક છે તેઓ (चेतनं) ચેતનાત્મા ને (विविक्तमिति विचिन्त्य) વિવિક્ત રૂપે-કર્મ કલંકથી રહિત-ચિંતવીને-ધ્યાનનો વિષય બનાવીને-(सतता दृताः) તેના પ્રત્યે આદર રૂપ પરિણામેલા (दुःखास्पदम् भवम् अपास्य) દુઃખના સ્થાનરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરીને (अपुनर्भवं समेत्य) તે અપુનર્ભવરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને (सदैव आसते) સદા રહે છે કે જે (स्वात्मजं) પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન, (हतकल्मषं) કલ્મષ રહિત, (अतीन्द्रियं) અતીન્દ્રિય, (निरुपमं) અનુપમ, અને (निरन्तं सुखं) અનંત સુખસ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—આ સાતમા અધિકારનું ઉપસંહાર-પદ્ય છે, જેમાં મોક્ષતત્ત્વનો બધો સાર ખેંચીને મૂકવામાં આવ્યો છે. મોક્ષને 'અપુનર્ભવ' નામ દ્વારા, કે જે આત્માના પુનર્જન્મ ધારણ તથા પુનઃ કર્મ-સંયોગનો નિષેધક છે, પ્રગટ કરીને તેને સુખસ્વરૂપ બતાવેલ છે, કે જે અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન નથી-કોઇની સહાય વિના પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન સદા સ્વાધીન રહેનાર છે, કષાયાદિ મળ-દોષ રહિત છે, સંસારમાં જેની કોઇ ઉપમા

નથી અને જેનો કદી નાશ થતો નથી. આ મોક્ષ ભવનો-સંસારનો-કે જે દુઃખોનું સ્થાન છે, ત્યાગ કરવાથી તેમને મળે છે કે જેઓ શુદ્ધ-બુદ્ધ-આશયના-નિર્મળ સવિવેક પરિણામના-ધારક હોય છે અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે પોતાના આત્માને કર્મ-કલંકથી રહિત શુદ્ધ નિર્મળ અને વિવિક્તરૂપે ધ્યાવવો અને તે રૂપમાં આદરવાળા બની રહેવું. આ ઉપાય દ્વારા ભવનો વિનાશ કરીને જે શુદ્ધ-બુદ્ધાશય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે તે સદાને માટે સિદ્ધાલયમાં ઉક્ત અનુપમ સુખરૂપ થઈને રહે છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગ યોગિરાજ-વિરચિત યોગસાર-પ્રાભૃતમાં મોક્ષ અધિકાર નામનો સાતમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૭.

—ચારિત્રાધિકાર—

મુમુક્ષુઓએ જિનલિંગ ધારણ કરવું યોગ્ય છે

विमुच्य विविधारम्भं पारतन्त्र्यकरं गृहम् ।
मुक्तिं यियासता धार्यं जिनलिङ्गं पटीयसा ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—(मुक्तिं यियासता) જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના ઈચ્છુક (पटीयसा) અતિ નિપુણ અને વિવેક સંપન્ન માનવ છે તેણે (विविधारम्भं) જુદા જુદા પ્રકારના આરંભોથી યુક્ત અને (पारतन्त्र्यकरं गृहं विमुच्य) પરાધીનતા-કારક ઘરનો ત્યાગ કરીને जिनलिङ्गं धार्यम्) જિનલિંગ ધારણ કરવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—સાત તત્વોનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણી અને સમજી લીધા પછી જેની અંતરાત્મામાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની સાચી અને તીવ્ર ઈચ્છા જાગૃત થાય છે વિવેક સંપન્ન મુમુક્ષુએ ઘર-ગૃહસ્થીનો ત્યાગ કરી જિનલિંગ ધારણ કરવું જોઈએ-આવો મનુષ્ય જ જિન-લિંગ ધારણ કરવાને યોગ્ય-પાત્ર હોય છે, ગૃહત્યાગમાં તેની દૃષ્ટિ વિવિધ પ્રકારના આરંભો તથા પરતંત્રતાઓના ત્યાગની હોય છે, જે બધા મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ૧.

જિનલિંગનું સ્વરૂપ.

[1]सोपयोगमनारम्भं लुञ्चित-श्मश्रुमस्तकम् ।
निरस्त-तनु-संस्कारं सदा संग-विवर्जितम् ॥ २ ॥
निराकृत-परापेक्षं निर्विकारमयाचनम् ।
जातरूपधरं लिङ्गं जैनं निर्वृति-कारणम् ॥ ३ ॥

---

१. जधजादरूवजादं उप्पाडिदकेसमंसुगं सुद्धं ।
रहिदं हिंसादीदो अप्पडिकम्मं हवदि लिंगं ॥ ५ ॥
मुच्छारंभविमुक्कं जुत्तं उवजोगजोगसुद्धीहिं ।
लिंगं ण परावेक्खं अपुणब्भव कारणं जेण्हं ॥ ६ ॥ —પ્રવચનસાર. અ. ૩

શબ્દાર્થ:—(सोपयोगं) જે સદા જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ સહિત છે, (अनारम्भं) સાવદ્યકર્મરૂપ આરંભથી રહિત છે, (लुञ्चित-श्मश्रुमस्तकम) જેમાં દાઢી તથા મસ્તકના કેશોનો લોચ કરવામાં આવે છે, (निरस्त-तनु-संस्कारं) તેલ મર્દનાદિ રૂપે શરીરના સંસ્કાર કરવામાં આવતા નથી, (सदा संग-विवर्जितम) જે સદા બાહ્યાભ્યંતર બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહોથી મુક્ત છે, (निराकृत-परापेक्षं) પરની અપેક્ષા રહિત, (अयाचनम) યાચના-વિહીન, (निर्विकारं) વિકાર-વિવર્જિત અને (जातरूपधरं) નવા જન્મેલા બાળક સમાન વસ્ત્રાભૂષણ રહિત દિગંબરરૂપ સહિત છે (जैनं लिङ्गं) તે જૈન લિંગ છે, (निर्वृति-कारणम) કે જે મુક્તિનું કારણ છે-મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે જિનલિંગ ધારણ કરવાની પાછલા પદ્યમાં સાચા મુમુક્ષુઓને પ્રેરણા કરવામાં આવી છે તેનું સ્વરૂપ આ બે પદ્યોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે, જે ઘણું જ સ્પષ્ટ છે. આ નવ મુખ્ય વિશેષણોથી યુક્ત જૈન લિંગ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે. એમ અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેથી જ મુમુક્ષુએ તે ધારણ કરવું જોઈએ. ૨-૩.

જિન-દીક્ષા દેવાને યોગ્ય ગુરુ અને શ્રમણત્વની પ્રાપ્તિ.

नाहं भवामि कस्यापि न किंचन ममापरम् ।
इत्यकिंचनतोपेतं निष्कषायं जितेन्द्रियम् ॥ ४ ॥
नमस्कृत्य गुरुं भक्त्या जिनमुद्रा-विभूषितः ।
जायते श्रमणो[1]ऽसङ्गो विधाय व्रत-संग्रहम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(अहं) હું (कस्यापि न भवामि) કોઈનો થતો નથી અને (किंचन अपरं मम न) બીજું કોઈ મારું નથી (इति अकिंचनता उपेतं) એમ અકિંચનતાથી યુક્ત, (निष्कषायं) કષાય રહિત, (जितेन्द्रियम्) અને જિતેન્દ્રિય (गुरुं) ગુરુને (भक्त्या नमस्कृत्य) ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને (व्रत-संग्रहं विधाय) તથા વ્રતસમૂહ ધારણ કરીને (असङ्गः) જે પરિગ્રહ રહિત થયો (जिनमुद्रा-विभूषितः) જિનમુદ્રાથી વિભૂષિત (जायते) થાય છે તે (श्रमणः) શ્રમણ છે.

વ્યાખ્યાઃ— [illegible]

[1] [illegible]

શ્રમણના કેટલાક મૂળ ગુણ.

[1]महाव्रत-समित्यक्षरोधाः स्युः पञ्च चैकशः ।
परमावश्यकं षोढा, लोचोऽस्नानमचेलता ॥ ६ ॥
अदन्तधावनं भूमिशयनं[2] स्थिति-भोजनम् ।
एकभक्तं च सन्त्येते पाल्या मूलगुणा यतेः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—(पञ्च चैकशः स्युः महाव्रत) પાંચ મહાવ્રત, (समिति) પાંચ સમિતિ, (अक्ष रोधाः) પાંચ ઇન્દ્રિય નિરોધ, (षोढा परमावश्यकं) છ પરમાવશ્યક, (लोचः) કેશલોચ, (अस्नानम्) અસ્નાન, (अचेलता) અચેલપણું, (નગ્નપણું,) (अदन्तधावन) અદંત-ધાવન, (भूमिशयनं) ભૂમિશયન, (स्थिति-भोजनम्) ઉભા રહીને ભોજન કરવું, (एक-भक्तं च) અને એક વખત ભોજન (एते) આ (यतेः) યોગીના (मूलगुणा) (અઠાવીસ) મૂળગુણ (सन्ति) છે જે સદા (पाल्या) પાળવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યા:—શ્રવણ-મુનિને માટે જે વ્રતોના ગ્રહણની સૂચના પાછલા પદ્યમાં કરવામાં આવી છે તે સુપ્રસિદ્ધ ૨૮ મૂળ ગુણ છે, જેમનો આ બન્ને પદ્યોમાં ઉલ્લેખ છે અને જેમનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ લક્ષ્ય અને ઉપયોગિતાના વર્ણનથી મૂળાચાર, ભગવતી આરાધના,

१. वदसमिदिंदियरोधो लोचावस्सयमचेलमण्हाणं ।
खिदिसयणमदंतधावणं ठिदिभोयणमेगभत्तं च ॥ ८ ॥
एदे खलु मूलगुणा समणाणं जिणवरेहिं पण्णत्ता ॥ ९ ॥ (પૂર્વાર્ધ)—પ્રવચનસાર
२. व्या. भूम्नि शयनं ।

અનગારધર્મામૃત, આદિ ગ્રંથો ભરેલા છે, વિશેષ જાણપણા માટે તે ગ્રંથો જોવા જોઈએ. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ મહાવ્રત છે. ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાન-નિક્ષેપણ, અને પ્રતિષ્ઠાપન આ પાંચ સમિતિઓનાં નામ છે. સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો, જેમનો નિરોધ-વશ કરવું-અહીં વિવક્ષિત છે. સામાયિક, સ્તુતિ, વંદના, કાયોત્સર્ગ, પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાન આ છ પરમાવશ્યક છે, જેમનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથના પાછલા અધિકારમાં આવી ગયું છે. આ બધા મૂળ ગુણ ઉક્ત શ્રમણ દિગંબર જૈન મુનિએ અવશ્ય પાળવા યોગ્ય છે.

આ ૨૮ મૂળ ગુણોમાં મહાવ્રત મુખ્ય છે, બાકીના બધા તેમના પરિકર છે-પરિવાર રૂપે સ્થિત છે. અને આ બધાં નિર્વિકલ્પ સામાયિક સંયમના વિકલ્પ હોવાથી શ્રમણોના મૂળ ગુણ છે. એમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે પ્રવચનસારની ટીકામાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.[1] ૬-૭.

મૂળ ગુણોના પાલનમાં પ્રમાદી મુનિ છેદોપસ્થાપક છે.

[2]निष्प्रमादतया पाल्या योगिना हितमिच्छता ।
सप्रमादः पुनस्तेषु छेदोपस्थापको यतिः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—(हितमिच्छता योगिना) જે યોગી પોતાનું હિત [illegible] તેમણે આ મૂળ ગુણો (निष्प्रमादतया) પ્રમાદ રહિત પણે (पाल्या) પાળવા [illegible] (पुनः तेषु सप्रमादः) જે આના પાલનમાં પ્રમાદરૂપ પ્રવર્તે છે તે (यतिः) યોગી (छेदोपस्थापकः) 'છેદોપસ્થાપક' થાય છે.

વ્યાખ્યા:—ઉક્ત મૂળ ગુણોના પાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન હોવો [illegible] યોગી-મુનિનું હિત છે, એમ અહીં સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે. [illegible] 'છેદોપસ્થાપક' કહ્યા છે જે ઉક્ત ગુણોના પાલનમાં પ્રમાદ સહિત વર્તે છે [illegible]

---

१. सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यान[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

२. [illegible] छेदोपस्थापको [illegible] । [illegible]

શ્રમણના બે ભેદ સૂરિ અને નિર્યાપક.

[1]प्रव्रज्या-दायकः सूरिः संयतानां निगीर्यते ।
निर्यापकाः पुनः शेषाश्छेदोपस्थापका मताः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—(संयतानां) સંયમીઓને (प्रव्रज्या दायकः) દીક્ષા આપનાર (सूरिः) 'સૂરિ'-ગુરુ, આચાર્ય (निगीर्यते) કહેવાય છે. (शेषाः) બાકીના શ્રમણ, (छेदोपस्थापकाः) જે સંયમમાં દોષ લગાડતાં પોતાના ઉપદેશ દ્વારા તે છેદ પ્રાપ્ત મુનિને સંયમમાં સ્થાપિત કરે છે તે, (निर्यापकाः मताः) 'નિર્યાપક' કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં શ્રમણોના બે મુખ્ય ભેદોનો ઉલ્લેખ છે-એક 'સૂરિ' અને બીજા 'નિર્યાપક'. સૂરિ, જેને 'આચાર્ય' તથા પ્રવચનસારના કર્તાના શબ્દોમાં 'ગુરુ' પણ કહે છે, તે જિનલિંગ ગ્રહણના ઇચ્છુક સંયમીઓ-મુમુક્ષુઓને પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા આપે છે. બાકીના તે બધા શ્રમણોને 'નિર્યાપક' બતાવ્યા છે જે દીક્ષા ગ્રહણ પછી કોઈ પણ શ્રમણના વ્રતસંયમમાં એકદેશ કે સર્વદેશ છેદ-ભંગ ઉત્પન્ન થતાં તેને સંવેગ-વૈરાગ્યજનક પરમાગમના ઉપદેશ દ્વારા ફરીથી તે સંયમમાં સ્થાપિત કરે છે. આવા નિર્યાપક ગુરુઓનો શ્રીજયસેનાચાર્યે 'શિક્ષાગુરુ' અથવા 'શ્રુત ગુરુ' ના નામથી પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે[2].

'છેદ' શબ્દ અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, જેમ કે છિદ્ર, ખંડન ભેદન (કાન, નાક આદિના રૂપે), નિવારણ (સંશયચ્છેદ), વિનાશ (ધર્મચ્છેદ, કર્મચ્છેદ), વિભાગ-ખંડ (પ્રકરણ), ત્રુટિ-દોષ, અતિચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રાયશ્ચિત્તભેદ, દિવસ માસાદિના પરિમાણથી દીક્ષાનો છેદ. અહીં તથા આગલા પદ્યોમાં તે ત્રુટિ-દોષ આદિ પાછલા અર્થોમાં વપરાયો છે. ૯

---

१. लिंगग्गहणे तेसिं गुरुत्ति पव्वज्जदायगो होदि ।
छेदेसूवट्ठवगा सेसा णिज्जावगा समणा ॥ १० ॥ —પ્રવચનસાર. ચા. અ.

२. "ते शेपाः श्रमणनिर्यापकाः शिक्षागुरवश्च भवन्तीति ।......निर्विकल्पसमाधिरूपसामायिकस्यैकदेशेन च्युतिरेक देशश्छेदः, सर्वथा च्युतिः सकलदेशश्छेद इति देश-सकल भेदेन द्विधा छेदः । तयोश्छेदयोर्ये प्रायश्चित्तं दत्वा सवेग-वैराग्य-परमागमवचनेन संवरणं कुर्वन्ति ते निर्यापकाः शिक्षागुरवः श्रुतगुरवश्चेति भण्यन्ते ॥"

—પ્રવચનસાર ટીકા-જયસેન.

ચારિત્રમાં છેદોત્પત્તિ થતાં તેની પ્રતિક્રિયા.

[1]प्रकृष्टं कुर्वतः साधोश्चारित्रं कायचेष्टया ।
यदिच्छेदस्तदा कार्या क्रियालोचन–पूर्विका ॥ १० ॥
आश्रित्य व्यवहारज्ञं सूरिमालोच्य भक्तितः ।
दत्तस्तेन विधातव्यश्छेदश्छेदवता सदा ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(प्रकृष्टं चारित्रं कुर्वतः) ઉત્તમ ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરતાં (साधोः) સાધુને (यदि) જો (कायचेष्टया) કાયાની ચેષ્ટાથી (छेदः) દોષ લાગે–અંતરંગમાં દોષ ન બને–(तदा) તો તેણે (તે દોષના નિવારણ માટે) (आलोचन–पूर्विकाक्रिया कार्या) આલોચન પૂર્વક ક્રિયા કરવી જોઈએ. જો અંતરંગમાં દોષ થવાને કારણે યોગી (छेदः) છેદને પ્રાપ્ત સદોષ થયા હોય તો (छेदवता) તેણે (व्यवहारज्ञं सूरिं आश्रित्य) કોઈ વ્યવહાર-શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુના આશ્રયમાં જઈને (भक्तितः आलोच्य) ભક્તિપૂર્વક પોતાના દોષની આલોચના કરવી જોઈએ અને (तेन दत्तः) તે જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે (सदा विधातव्यः) તેને સદા ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

પ્રયત્નપૂર્વક ચારિત્રનું આચરણ કરતાં પણ જો માત્ર કાયાની ચેષ્ટાથી મનમાં કાંઈ દોષ લાગે અને અંતરંગ રાગાદિના પરિણમનરૂપ અશુદ્ધ ન થાય તો તેનું નિરાકરણ માત્ર આલોચનાત્મક ક્રિયાથી થઈ જાય છે. પરંતુ અંતરંગ દૂષિત થતાં કોઈ મહા વ્યવહાર-શાસ્ત્ર-કુશળ ગુરુનો આશ્રય લઈને પોતાના દોષની આલોચના કરતાં પ્રાયશ્ચિત્તની માગણી કરવી અને તેમણે આપેલા પ્રાયશ્ચિત્તનું ભક્તિભાવથી [illegible] અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ૧૦-૧૧.

વિહારને પાત્ર શ્રમણ.

[2]भूत्वा निराकृतच्छेदश्चारित्राचरणोद्यतः ।
मुञ्चमानो निबन्धानि यतिर्विहरतां सदा ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(निराकृतच्छेदः भूत्वा) [illegible] (चारित्राचरणोद्यतः) ચારિત્રના અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યમી રહેતો થકો, (यतिः) યોગી (निबन्धानि) નિબંધોને–[illegible]

૧. पयदम्हि समारद्धे छेदो समणस्स कायचेट्ठम्मि । जायदि जदि तस्स पुणो आलोयण–पुव्विया किरिया ॥ ११ ॥ छेदुवजुत्तो समणो समणं ववहारिणं जिणमदम्हि । आसेज्जालोचित्ता उवदिट्ठं तेण कायव्वं ॥ १२ ॥ ([illegible])

૨. अधिवासे व विवासे छेदविहूणो भवीय सामण्णे । समणो विहरदु णिच्चं परिहरमाणो णिबंधाणि ॥ १३ ॥ —[illegible]

કયા યોગીને શ્રમણત્વની પૂર્ણતા થાય છે.

[1]शुद्ध-रत्नत्रयो योगी यत्नं मूलगुणेषु च ।
विधत्ते सर्वदा पूर्णं श्रामण्यं[2] तस्य जायते ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—(સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ) (शुद्ध रत्नत्रयो योगी) શુદ્ધ રત્નત્રયનો ધારક જે યોગી (मूलगुणेषु) મૂળ ગુણોના પાલનમાં (सर्वदा यत्नं विधत्ते) સદા પૂર્ણ યત્ન કરે છે (तस्य) તેને (पूर्णं श्रामण्यं जायते) પૂર્ણ શ્રમણત્વ હોય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં શ્રમણપણાની પૂર્ણતા ક્યા યોગીને થાય છે, એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જે યોગીની ચર્યા શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ છે અને જે ૨૮ મૂળગુણોના પાલનમાં સદા પૂરે પૂરા પ્રયત્નવાન છે તેને પૂર્ણ શ્રમણત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જે મુનિને ઉક્ત ચર્યામાં દોષ લાગે છે તથા જેનાથી મૂળગુણોનું પૂર્ણપણે પાલન બનતું નથી તેણે પોતાને તથા બીજાઓને પૂર્ણ સાધુ ન સમજવા જોઈએ. ૧૩.

નિર્મમત્વને પ્રાપ્ત યોગી કોનામાં રાગ નથી રાખતા.

[3]उपधौ वसतौ सङ्घे विहारे भोजने जने ।
प्रतिबन्धं न बध्नाति निर्ममत्वमधिष्ठितः ॥ १४ ॥

---

१ चरदि णिबद्धो णिच्चं समणो णाणम्मि दंसण-मुहम्मि ।
पयदो मूलगुणेसु य जो सो पडिपुण्णसामण्णो ॥ १४ ॥ —प्रवचनसार, अ. ३

२ आ श्रावण्यं ।

३. भत्ते व खमणे वा आवसधे वा पुणो विहारे वा ।
उवधिम्हि वा णिबद्धं णेच्छदि समणम्हि विकधम्हि ॥ १५ ॥ —प्रवचनसार अ. ३

શબ્દાર્થ :—(निर्ममत्वमधिष्ठितः) જે યોગી મમતા રહિત થઈ ગયા છે તે (उपधौ) પરિગ્રહમાં (वसतौ) આવાસસ્થાનમાં (सङ्घे) ચતુર્વિધ સંઘમાં (विहारे) વિહારમાં (भोजने) ભોજનમાં (जने) જન સમુદાયમાં (प्रतिबन्धं न बध्नाति) પ્રતિબંધ બાંધી કતા નથી-અનુરાગરૂપ પ્રવર્તતા નથી.

વ્યાખ્યા:—જે નિબંધનોને છોડવાની ૧૨ મા પદ્યમાં સૂચના કરવામાં આવી છે તેમાંથી છના નામનો અહીં ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે કે જે યોગીએ નિર્મમપણું અધિષ્ઠિત કર્યું છે તે આમાંથી કોઈની પણ સાથે રાગનું કોઈ બંધન નથી બાંધતો. વાસ્તવમાં કોઈ પણ પરવસ્તુ સાથે મમકારનો જે ભાવ છે-તેને પોતાની સમજે છે-તે જ રાગરૂપ બંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. તેથી યોગીએ પર પદાર્થોમાંથી મમત્વ છોડવું પરમ આવશ્યક છે. ત્યારે જ તેની યોગસાધનામાં બરાબર ગતિ થઈ શકશે. મમકાર અને અહંકાર એ અલેપ પરમ શત્રુ છે. જિનલિંગ ધારણના લક્ષ્યને બગાડનાર અને સંસાર-પરિભ્રમણ કરાવવા-વાળા છે. ૧૪.

અશન આદિમાં પ્રમાદ કરનાર સાધુને નિરંતર હિંસા.

[1]अशने [2]शयने स्थाने गमे चङ्क्रमणे ग्रहे ।
प्रमादचारिणो हिंसा साधोः सान्ततिकीरिता ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ :—(प्रमादचारिणो साधोः) જે સાધુ (अशने) ભોજન-[illegible] ([illegible]) [illegible] સુવા-બેસવામાં, (स्थाने) ઉઠવા-બેસવામાં, (गमे) [illegible] (ग्रहे) કોઈ વસ્તુને [illegible] હાથ-પગ આદિ પસારવામાં, [illegible] પ્રવર્તતો નથી-તેને (सान्ततिकीरिता हिंसा) [illegible] કરે છે-યત્નાચારથી પ્રવર્તતો નથી-તેને [illegible] જીવ મરે કે ન મરે. આવી છે-ભલે તેમ કરવામાં કોઈ જીવ મરે કે ન મરે.

વ્યાખ્યા:—ચારિત્રમાં તથા ૨૮ મૂળ ગુણોમાં [illegible]

અહિંસા મહાવ્રતની પ્રધાનતા છે તેને [illegible]

બાણી પડી છે. [illegible]

કરવામાં કોઈ જીવ મરે કે ન મરે [illegible]

न म्रियते च जीवो [illegible]

[illegible] પ્રવર્તતા નથી [illegible] ૧૬

૧. [illegible]

[illegible]

૨. [illegible]

मूढा लोभपराः क्रूरा भीरवोऽसूयकाः शठाः ।
भवाभिनन्दिनः सन्ति निष्फलारम्भकारिणः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:—(મૂઢાઃ) જે મૂઢ-મોહ વિકાર વાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ (લોભપરાઃ) લોભમાં તત્પર, (ક્રૂરા) ક્રૂર, (ભીરવઃ) ભીરૂ (ડરપોક), (અસૂયકાઃ) ઈર્ષ્યાળુ, અને (શઠાઃ) વિવેક-વિહીન છે તે (નિષ્ફલારમ્ભકારિણઃ) નિષ્ફળ આરંભ કરનાર-નિરર્થક ધર્માચરણ કરનાર- (ભવાભિનન્દિનઃ સન્તિ) ભવાભિનંદી છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ભવાભિનંદીઓ માટે જે વિશેષણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે તેમની પ્રકૃતિના દ્યોતક છે. આવા વિશેષણ-વિશિષ્ટ મુનિ જ પ્રાયઃ ઉક્ત સંજ્ઞાઓને વશીભૂત થાય છે, તેમના બધા ધર્માનુષ્ઠાનને અહીં નિષ્ફળ-અંતઃસારવિહીન-ઘોષિત કરવામાં આવેલ છે. આગલા પદ્યમાં તે લોકપંક્તિનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. જેમાં ભવાભિનંદીઓ સદા આદર રહ્યા કરે છે. ૧૯

ભવાભિનંદીઓએ આદરેલ લોકપંક્તિનું સ્વરૂપ.

आराधनाय लोकानां मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते या क्रिया बालैर्लोकपङ्क्तिरसौ मता ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—(બાલૈઃ) અવિવેકી સાધુઓ દ્વારા (मलिनेनान्तरात्मना) મલિન અંતરાત્મા યુક્ત થઈને (लोकानां आराधनाय) લોકોના આરાધન-અનુરંજન અથવા પોતાની તરફ આકર્ષણ કરવા માટે (या क्रिया क्रियते) જે ધર્મ-ક્રિયા કરવામાં આવે છે (असौ) તે (लोकपङ्क्तिः मता) ‘ લોક-પંક્તિ ’ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં લૌકિકજનો જેવી તે ક્રિયાનું નામ ‘ લોકપંક્તિ ’ છે જેને અવિવેકી દૂષિત-મનોવૃત્તિ દ્વારા લોકારાધન માટે કરે છે અર્થાત્ જે લોકારાધનમાં ખ્યાતિ-લાભ-પૂજાદિ જેવો પોતાનો કોઈ લૌકિક સ્વાર્થ રહેલો હોય છે. તેથી જ જે લોકારાધનરૂપ ક્રિયામાં એવો કોઇ લૌકિક સ્વાર્થ રહેલો ન હોય અને જે વિવેકી વિદ્વાનો દ્વારા કેવળ

ધર્માર્થ જ કરવામાં આવે છે તે લોકપંક્તિ નથી હોતી, તો શું હોય છે તે આગલા પદ્યમાં બતાવ્યું છે. ૨૦.

ધર્મને અર્થે લોકપંક્તિ અને લોકપંક્તિ માટે ધર્મ.

धर्माय क्रियमाणा सा कल्याणाङ्गं मनीषिणाम् ।
तन्निमित्तः पुनर्धर्मः पापाय हतचेतसाम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—(मनीषिणाम्) જે વિવેકશીલ વિદ્વાન સાધુ ધર્મને માટે કરવામાં [illegible] (सा) ઉક્ત લોકારાધનરૂપ ક્રિયા (कल्याणाङ्गं) કલ્યાણકારિણી હોય છે અને (हतचेतसाम्) જે મૂઢચિત્ત અવિવેકી છે, તે સાધુઓને (तन्निमित्तः धर्मः) લોકારાધનના નિમિત્ત-લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરવા માટે-કરવામાં આવેલ ધર્મ (पुनः पापाय) પાપબંધનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં વિવેકીજનો દ્વારા ધર્મને માટે-ધર્મની વૃદ્ધિ, [illegible] પ્રભાવના માટે-જે લોકારાધન ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને તો [illegible] પરંતુ લોકારાધનનું લક્ષ્ય લઈને જે ધર્મ કરવામાં આવે છે તેને [illegible] કહ્યું છે. આ રીતે ધર્મ માટે લોકારાધન અને લોકારાધન માટે ધર્મ [illegible] અપાર મોટું અંતર છે-એક પુણ્યરૂપ છે, બીજું પાપરૂપ છે. [illegible] ધર્મસાધન પુણ્ય બંધ જ નહિ, [illegible] થાય છે. ભવાભિનંદીઓનું ધર્માચરણ પ્રાયઃ આ જ [illegible]

મુક્તિમાર્ગમાં તત્પર હોવા છતાં પણ અભવ્યની મુક્તિ થતી નથી.

मुक्तिमार्गपरं चेतः कर्मशुद्धि-निबन्धनम् ।
मुक्तिरासन्नभव्येन न कदाचित्पुनः परम् ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(चेतः) જે ચિત્ત [illegible]

णिग्गंथो पव्वइदो वट्टदि जदि एहिगेहि कम्मेहिं ।
सो लोगिगो त्ति भणिदो संजम–तव–संजुदो चावि ॥ १९ ॥

આ ગાથામાં બતાવ્યું છે કે 'જે નિર્ગ્રંથરૂપે દીક્ષિત થયો છે–જેણે નિર્ગ્રંથ દિગંબર જૈન મુનિની દીક્ષા ધારણ કરી છે–તે જો આ લોક-સંબંધી સાંસારિક દુનિયાદારીના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તો તપ-સંયમથી યુકત હોવા છતાં પણ તેને 'લૌકિક' કહેવામાં આવ્યો છે. તે પારમાર્થિક મુનિ ન હોતાં એક પ્રકારનો સાંસારિક દુનિયાદારી જીવ છે. તેના લૌકિક કાર્યોમાં પ્રવર્તનનો આશય મુનિપદને આજીવિકાનું સાધન બનાવવું, ખ્યાતિ-લાભ-પૂજાદિ માટે બધા ક્રિયાકાંડ કરવા, વૈદક, જ્યોતિષ-મંત્ર-તંત્રાદિનો વેપાર કરવો પૈસા એકઠા કરવા, લોકોના ઝઘડા-ટંટામાં ફસાવું, જુથબંધી કરવી, સાંપ્રદાયિકતાને ઉગ્ર બનાવવી, અને બીજા એવા કામ કરવા–જે થઈ શકે, જે સમતામાં બાધક હોય અથવા યોગીજનોને યોગ્ય ન હોય.

એક મહત્ત્વની બીજી વાત આના પહેલાંની ગાથામાં આચાર્ય મહોદયે કહી છે અને તે એ કે 'જેણે આગમ અને તેના દ્વારા પ્રતિપાદિત જીવાદિ પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, કષાયો શાન્ત કર્યા છે અને જે તપશ્ચર્યામાં પણ ખૂબ વધેલા છે, એવા મુનિ પણ જો લૌકિક મુનિઓ તથા લૌકિક જનોનો સંસર્ગ નથી છોડતા તો તે સંયમી મુનિ નથી હોતા

૪. मुक्तिं यियासता धार्यं जिनलिङ्गं पटीयसा । —યોગસાર પ્ર. ૮–૧.

युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमन्तरेणापि ।
न हि भवति जातु हिंसा प्राणव्यपरोपणादेव ॥ ४५ ॥
व्युत्थानावस्थायां रागादीनां वशप्रवृत्तायाम् ।
म्रियतां जीवो मा वा धावत्यग्रे ध्रुवं हिंसा ॥ ४६ ॥
यस्मात्सकषायः सन् हन्त्यात्मा प्रथममात्मनात्मानम् ।
पश्चाज्जायेत न वा हिंसा प्राण्यन्तराणां तु ॥ ४७ ॥

—પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય.

આમાં બતાવ્યું છે કે 'જે સાધુ યત્નાચારથી પ્રવર્તે છે તેને રાગાદિના આવેશનો અભાવ હોવાથી કોઇનો પ્રાણવ્યપરોપણ થઈ જવા છતાં પણ કદી હિંસા નથી થતી. રાગાદિને વશ થઇને પ્રવૃત્ત થનારી પ્રમાદ અવસ્થામાં તો કોઈ જીવ મરે કે ન મરે હિંસા આગળ આગળ દોડતી ચાલે છે-નિશ્ચતરૂપે હિંસા થાય જ છે. કારણ કે જે જીવ કષાયરૂપ પ્રવૃત્ત થાય છે તે પહેલાં પોતાના દ્વારા પોતાનો જ ઘાત કરે છે પછી બીજા જીવોનો ઘાત થાય કે ન થાય-એ તેમના ભવિષ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે. ૨૮.

પૂર્વકથનનું સ્પષ્ટીકરણ.

[1]पादमुत्क्षिपतः साधोरीर्यासमिति-भागिनः ।
यद्यपि म्रियते सूक्ष्मः शरीरी पाद-योगतः ॥ २९ ॥

१. उच्चालियम्हि पाए इरियासमिदस्स णिग्गमत्थाए ।
आवाधेज्ज कुलिंगं मरिज्जं तं जोगमासेज्ज ॥ १८१ ॥

तथापि तस्य तत्रोक्तो बन्धः सूक्ष्मोऽपि नागमे ।
प्रमाद-त्यागिनो यद्वन्निर्मूर्छस्य परिग्रहः ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થઃ—(यद्यपि) જો કે (ईर्यासमिति-भागिनः) ઈર્યાસમિતિથી યુક્ત-સારી રીતે જોઈ તપાસીને સાવધાનીથી ચાલતા-(साधोः) યોગીને (पादमुत्क्षिपतः) પગ ઉપાડીને મૂકતી વખતે (કોઈ કોઈ વાર) (सूक्ष्मः) સૂક્ષ્મ (शरीरी) જંતુ (पाद-योगतः) પગનીચે આવીને (म्रियते) મરી જાય છે (तथापि) તો પણ (आगमे) જિનાગમમાં (तस्य प्रमाद-त्यागिनः) તે પ્રમાદ-ત્યાગી યોગીને (तत्र) તે ઉપદ્રવથી (सूक्ष्मोऽपि बन्धः) સૂક્ષ્મ પણ બંધ હોવાનું (न उक्तः) કહેવામાં આવ્યું નથી. (यद्वत् निर्मूर्छस्य परिग्रहः) જેવી રીતે મૂર્છા-મમતા રહિતને પરિગ્રહ કહેવામાં આવ્યો નથી તેમ.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ આ બંને પદ્યોમાં ઉદાહરણ સાથે સ્પષ્ટ કરીને બતાવવામાં આવેલ છે. એક સાધુ ઈર્યા સમિતિથી ચાર હાથ આગળની ભૂમિ જોતાં-શોધતાં એવી સાવધાની પૂર્વક સંભાળીથી ચાલે છે [illegible] કે કોઈ જીવ ઉપર તેમના પગ ન પડી જાય. છતાં પણ કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ [illegible] અચાનક આમતેમથી આવીને પગની નીચે આવી જાય અને મરી જાય તો તે [illegible] સૂક્ષ્મ પણ પાપ બંધ જિનાગમની દૃષ્ટિએ તે પ્રમાદ રહિત સાધુને થતો નથી. [illegible] મૂર્છા (મમત્વ-પરિણામ) રહિતને પરિગ્રહનો દોષ લાગતો નથી, [illegible] ગ્રહઃ' પરિગ્રહનું લક્ષણ જ મૂર્છા કહેવામાં આવ્યું છે. [illegible] 'મૂર્છા પરિ-ણામઃ' આ લક્ષણ પ્રમાણે મૂર્છાનો અર્થ મમત્વ પરિણામ થાય છે. [illegible] 'मूर्छा तु [illegible]' [illegible] વિભૂતિ હોવા છતાં પણ મમત્વપરિણામના [illegible] તીર્થંકર પરમદેવ પરિગ્રહના દોષથી રહિત [illegible]

અંતઃશુદ્ધિ વિના બાહ્ય શુદ્ધિ વિશ્વાસપાત્ર નથી.

अन्तःशुद्धिं विना बाह्या न साश्वासकरी मता ।
धवलोऽपि बको बाह्ये हन्ति मीनाननेकशः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:—(अन्तः शुद्धिं विना) અંતરંગની શુદ્ધિ વિના (बाह्या न साश्वासकरी मता) બાહ્ય શુદ્ધિ વિશ્વાસને યોગ્ય હોતી નથી. (बकः) બગલો (बाह्ये धवलः अपि) બાહ્યમાં ઊજ્જવળ હોવા છતાં પણ (અંતરંગ શુદ્ધિ ના અભાવમાં) (अनेकशः मीनान् हन्ति) અનેક માછલીઓ માર્યા કરે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અંતઃશુદ્ધિ વિના બાહ્યશુદ્ધિ વિશ્વાસનું કારણ થતી નથી, આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બગલાનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે જે બાહ્યમાં સ્વચ્છ ધવલ હોવા છતાં પણ અંતરંગમાં મલિનતાને કારણે અનેક માછલીઓ માર્યા કરે છે. તેની આ અંતઃશુદ્ધિ વિનાની કપટવૃત્તિને લીધે જ કોઇ કવિએ કહ્યું છે–

'ઉજ્જવળ વર્ણ અધીન ગતિ એક ચરણ દો ધ્યાન
મૈં જાના કોઇ સાધુ હૈ, નિરી કપટકી ખાન.'

આથી જ જે સાધુઓનું અંતરંગ શુદ્ધ હોતું નથી તેમને 'બગભગત' કહેવામાં આવે છે. તેમનો વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી, જે ભૂલથી વિશ્વાસ કરી બેસે છે તે ઠગાય છે, હાનિ પામે છે. ૩૨.

પ્રમાદી તથા નિષ્પ્રમાદી યોગીની સ્થિતિ.

योगी षट्स्वपि कायेषु सप्रमादः प्रवध्यते ।
सरोजमिव तोयेषु निष्प्रमादो न लिप्यते ॥३३॥

શબ્દાર્થઃ—(योगी) જે યોગી (षट्स्वपि कायेषु) ષટ્ કાયના જીવોમાં (सप्रमादः) પ્રમાદથી પ્રવર્તે છે તે (प्रवध्यते) કર્મોથી બંધાય છે અને (निष्प्रमादः) જે પ્રમાદથી પ્રવર્તતો નથી તે (तोयेषु) જળમાં (सरोजमिव) કમળની જેમ (न लिप्यते) લેપાતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—સંસારી જીવ ત્રસ-સ્થાવરના ભેદથી બે પ્રકારના હોવા છતાં પણ કાયની દૃષ્ટિએ છ પ્રકારના છે- પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા વનસ્પતિના શરીરને ધારણ કરનાર- પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય સ્થાવર જીવ હોય છે અને જે દ્વીન્દ્રિયાદિ રૂપ ત્રસ શરીર ધારણ કરનાર ત્રસ જીવ કહેવાય છે. આ છ યે પ્રકારના દેહ-ધારી જીવો પ્રત્યે જે યોગી પ્રમાદથી પ્રવર્તે છે તે હિંસાના દોષનો ભાગીદાર થઈને કર્મબંધન પામે છે અને જેની પ્રવૃત્તિ પ્રમાદરૂપ ન હોતાં યત્નાચાર સહિત હોય છે તે જળમાં કમળની જેમ નિર્લેપ રહી કર્મબંધ પામતો નથી. ૩૩.

કયા શ્રમણ અનાહાર કહેવાય છે.

कषाय–विकथा–निद्रा–प्रेमाक्षार्थ–पराङ्मुखाः ।
जीविते मरणे तुल्याः शत्रौ मित्रे सुखेऽसुखे ॥ ५६ ॥
[1]आत्मनोऽन्वेषणा येषां भिक्षा येषामणेषणा ।
संयता सन्त्यनाहारास्ते सर्वत्र समाशयाः ॥ ५७ ॥

શબ્દાર્થ:—(कषाय–विकथा–निद्रा–प्रेमाक्षार्थ–पराङ्मुखाः) જે કષાય-વિકથા, નિદ્રા, રાગ અને ઇન્દ્રિયવિષયોથી વિમુખ છે, (जीविते मरणे शत्रौ मित्रे सुखेऽसुखे तुल्याः) જીવન-મરણ, શત્રુ-મિત્ર, અને સુખ-દુઃખમાં સમતા ધારણ કરે છે, (येषां आत्मनः अन्वेषणा) જેમને આત્માની ખોજ બની રહે છે, (येषां भिक्षा अणेषणा) ભિક્ષા જેમની એષણા-ઇચ્છા રહિત છે, (सर्वत्र समाशयाः) અને સર્વત્ર સમચિત્ત રહે છે (ते संयताः) એવા શ્રમણ-સાધુને (अनाहाराः सन्ति) 'અનાહાર' કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યા:—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર કષાયો, સ્ત્રી, રાજ, ભોજન, ચોર એ ચાર પ્રકારની વિકથાઓ, નિદ્રા, પ્રેમ (વેદ-રાગ) અને પાંચ ઇન્દ્રિય વિષય, આ પંદર

१. जस्स अणेसणमप्पा तं पि तवो तप्पडिच्छगा समणा ।
अण्णं भिक्खमणेसणमध ते समणा अणाहारा ॥ ३-२७ ॥ —પ્રવચનસાર.

પ્રમાદોથી જે મુનિ વિમુખ રહે છે; જન્મ-મરણ, શત્રુ-મિત્ર અને સુખ-દુઃખ આવતાં જેમને સમતા ટકી રહે છે-રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે સદા આત્માની ચિંતા-અન્વેષણા-આરાધનામાં લીન રહે છે અને એમ સમજે છે કે આત્મા આહાર રૂપે કદી કોઈ પરમાણુ ગ્રહતો નથી-સ્વભાવે નિરાહાર છે તે જે દેહની સ્થિતિ આદિની દૃષ્ટિએ કોઈવાર આહાર લે પણ છે તોપણ તેમને 'અનાહાર' કહ્યા છે, જેના બે મૂળ કારણો છે-

૧. આત્માને સ્વભાવથી અનાહાર સમજવો,

૨. આહારમાં કોઈ ખાસ ઇચ્છા તથા આસક્તિ રાખ્યા વિના તે લેવો. ૫૬-૫૮.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'મધુ' અને 'નલિકા' શબ્દોની સાથે મૂકેલ 'આદિ' શબ્દ તે અન્વેષણીય કંદ-મૂળાદિનો વાચક છે જેમનો કાંઈક ઉલ્લેખ અને સ્પષ્ટ આગળના ૬૩મા પદ્યમાં કરવામાં આવેલ છે. અને ભિક્ષાનું 'યથાલબ્ધ' વિશેષણ એ વાતનું સૂચક છે કે તે કોઈ પ્રેરણા પ્રાર્થના કે સંકેત વિના પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જો થાળ આદિમાં મૂકેલ કોઈ ભોજન આપવા માટે આંગળીનો ઈશારો પણ કરવામાં આવે તો તે ભોજનનું ગ્રહણ યથાલબ્ધ ભિક્ષાની કોટિમાંથી નીકળી જાય છે. એ જ રીતે જે સાધુ ભોજન આગમ અનુસાર નિર્દોષ હોવા છતાં પણ તે પોતાની પસંદગી અને રુચિ પ્રમાણેનું ન હોવાથી તેને લેતો નથી તે પણ યથાલબ્ધ ભિક્ષાનો ભોજી રહેતો નથી. ૫૯.

વર્જિત માંસ-દોષ,

[1]पक्वेऽपक्वे सदा मांसे पच्यमाने च संभवः ।
तज्जातीनां[2] निगोदानां[3] कथ्यते जिनपुङ्गवैः ॥ ६० ॥
मांसं पक्वमपक्वं वा स्पृश्यते येन भक्ष्यते ।
अनेकाः कोटयस्तेन हन्यन्ते किल जन्मिनाम्[4] ॥ ६१ ॥

શબ્દાર્થ:—(पक्वेऽपक्वे मांसे) માંસ ચાહે કાચું હોય, રાંધેલું હોય કે (पच्यमाने રંધાઈ રહ્યું હોય તેમાં (जिनपुङ्गवैः) જિનેન્દ્રોએ (तज्जातीनां) તે જાતિના

१. पक्केसु अ आमेसु अ विपच्चमाणासु मंसपेसीसु ।
संतत्तियमुववादो तज्जादीणं णिगोदाणं ॥ ३-२९ ॥ (क)
जो पक्क म पक्कं वा पेसीं मंसस्स खादि फासदि वा ।
सो किल णिहणदि पिंडं जीवाणमणेग कोडीणं ॥ ३-२९ ॥ (ख)—प्रवचनसार.
२. आ तज्जातानां ।
३. आ व्या निगोतानां ।
४. आ व्या जन्मिनां किल ।

(निगोदानां) નિગોદિયા જીવોનો (सदा संभवः भाव्यते) સદા (નિરંતર) ઉત્પાદ કહ્યો છે તેથી (येन) જેના દ્વારા (अपक्वं पक्वं मांसं वा) કાચું કે પાકું માંસ (स्पृश्यते) સ્પર્શવામાં આવે છે, (भक्ष्यते) ખાવામાં આવે છે (तेन) તેના દ્વારા (स्फुटं) નિશ્ચિત-(अनेकशः कोटयः) અનેક કોટિ-કરોડો (जन्मिनाम् हन्यन्ते) જીવોનો ઘાત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—ભોજનમાં જે માંસના ત્યાગનો પાછલા પદ્યમાં નિર્દેશ છે અને જે દ્વિઇન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવોના રસ-રક્તાદિ-મિશ્રિત કલેવરોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં શું દોષ છે તે આ બન્ને પદ્યોમાં સ્પષ્ટ કરતાં એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે જિનેન્દ્ર દેવોના કથન અનુસાર માંસ કોઈ પણ અવસ્થામાં ભલે હોય પણ તેમાં તેની જાતિના નિગોદિયા જીવોનો (જે એક શ્વાસમાં અઢાર વાર જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે) ઉત્પાદ નિરંતર થયા કરે છે અને તેથી જે કોઈ પણ માંસને અડે છે કે ખાય છે તે ઘણા સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસાનો ભાગીદાર થાય છે. ૬૦-૬૧.

મધ, જેનો ત્યાગ અહીં વિવક્ષિત છે, તે પદાર્થ છે જેને મધમાખીઓ ફૂલોમાંથી લાવીને પોતાના પુડામાં સંગ્રહ કરે છે અને જે પાછળથી ઘણું કરીને પુડાને તોડી ફોડીને મનુષ્યોને ખાવા માટે રજુ કરવામાં આવે છે અને જેને આ રીતે ગાળતાં મધમાખીઓને બહુ બાધા-હાનિ પહોંચે છે. તેમનો તથા તેમના ઇંડા-બચ્ચાના રસાદિક પણ નીચોવાઇને તેમાં સામેલ થઇ જાય છે અને આ રીતે જે એક નિંદ્ય પદાર્થ બની જાય છે. 'ક્ષૌદ્ર' સંજ્ઞા પણ તેને પ્રાયઃ આ પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જ મળેલી છે. આ પ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ મધ પોતાના પ્રથમ વિશેષણ 'बहुजीवप्रघातोत्थं' ને સાર્થક કરે છે અને આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ ઘૃણિત મધ સ્વભાવથી જ ઘણા જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાને કારણે તેનામાં બીજું વિશેષણ પણ સહેજે ઘટિત થઇ જાય છે. પરંતુ જે મધ ઉક્ત પ્રક્રિયાથી-મધમાખીઓના મધપૂડાને તોડી-ફોડી-નીચોવીને-ઉત્પન્ન થતું નથી પણ સહજ સ્વભાવે ટપકતું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અથવા અત્યારે મધમાખી પાલનની જે પ્રથા પ્રચલિત થઇ છે તે પ્રમાણે મધમાખીઓ તથા તેના ઇંડા-બચ્ચાને કોઇ કષ્ટ પહોંચાડ્યા વિના તથા તેમના ભોજનની પૂરી વ્યવસ્થા રાખીને જે મધ તેમના પૂડામાંથી યત્નપૂર્વક લેવામાં આવે છે તેને પ્રથમ વિશેષણ લાગુ પડતું નથી; તો બીજું વિશેષણ લાગુ પડે છે કે નહિ તે વિચારણીય છે. આ વિષયની શોધખોળ કરતાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યનીચેનું વચન તેના સમાધાન રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે-

स्वयमेव विगलितं योगृह्णीयाद्वा छलेन मधु-गोलात् ।
तत्रापि भवति हिंसा तदाश्रय-प्राणिनां घातात् ॥ ७० ॥

—પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય.

એમાં બતાવ્યું છે કે જે મધ મધપૂડામાંથી સ્વયં ટપકતું હોય અથવા જેને પૂડામાંથી કપટપૂર્વક લેવામાં આવ્યું હોય તેના સેવનથી પણ તદાશ્રિત જીવોનો ઘાત થવાના કારણે હિંસાનો દોષ લાગે છે. તેથી માલૂમ પડે છે કે મધના આશ્રયે સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે તેથી જ તેને અહીં 'बहुजीवोद्भवास्पदम्' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. પોતામાં ઘણા જીવોની ઉત્પત્તિવાળું હોવાથી મધ ખાવા યોગ્ય નથી-ખાવાથી તે જીવોની હિંસા થાય છે અને તેથી પ્રથમ વિશેષણના અભાવમાં પણ તેનું ખાવું નિષિદ્ધ છે.

જે કંદ-મૂળ આદિનો અહીં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તેમનું 'અનેષણીય' વિશેષણ ખાસ પ્રકારે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે; તેનો તથા તેના પ્રતિપક્ષી 'એષણીય' વિશેષણનો સારો ખુલાસો મૂલાચારની નીચેની બે ગાથાઓ અને તેમની વસુનંદિ આચાર્યકૃત ટીકાથી થઈ જાય છે—

फलकंदमूलबीयं अणग्गिपक्कं तु आमयं किंचि ।
णच्चा अणेसणीयं ण वि य पडिच्छंति ते धीरा ॥ ९-५९ ॥

टीका:—फलानि कन्द-मूलानि बीजानि चाग्निपक्वानि न भवन्ति यानि तान्यन्यदपि आमकं यत्किंचिदनेषणीयं ज्ञात्वा नैव प्रतीच्छन्ति नाभ्युपगच्छन्ति ते धीराः ।

जं हवदि अणव्वीयं णिवट्टिमं फासुयं कयं चेव ।
णाऊण एसणीयं तं भिक्खं मुणी पडिच्छंति ॥ ९-६० ॥

[1]एकाग्रमनसः साधोः पदार्थेषु विनिश्चयः ।
यस्मादागमतस्तस्मात् तस्मिन्नाद्रियतां तराम् ॥ ६८ ॥

શબ્દાર્થ:—(यस्मात्) કારણકે (एकाग्रमनसः साधोः) એકાગ્રચિત્તના ધારક સાધુને (आगमतः) આગમથી (पदार्थेषु विनिश्चयः) પદાર્થોમાં નિશ્ચય થાય છે (तस्मात्) તેથી (तस्मिन्) આગમમાં (आद्रियतां तराम्) વિશેષ આદરથી પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—આત્મા અથવા મુક્તિનું સાધન કરનાર શ્રમણ સાધુનું અહીં 'એકાગ્રમન' વિશેષણ આપ્યું છે, જે ઘણું જ યુક્તિ યુક્ત છે, કેમકે મનની એકાગ્રતા વિના સાધના થતી નથી અને સાધના વિના સાધુતા નામમાત્રની જ રહી જાય છે. મનની એકાગ્રતા પદાર્થોના નિશ્ચય પર આધાર રાખે છે. જે સાધુને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો પરપદાર્થોનો, પર-પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગના હેતુઓનો, કર્મપુદ્ગલો તથા તેમની શક્તિનો અને આ વિશ્વના સ્વરૂપનો બરાબર નિશ્ચય ન હોય તેનું ચિત્ત ડામાડોળ રહેવાને કારણે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી. પદાર્થોના નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ આગમથી-સર્વજ્ઞદેશિત અથવા સર્વજ્ઞ-દેશના અનુસાર શાસ્ત્રોથી-થાય છે તેથી આગમ-શાસ્ત્રો પ્રત્યે વિશેષ આદરભાવ રાખવાની અહીં સાધુઓને પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ૬૮.

---

१. एयग्गगदो समणो एयग्गं णिच्छिदस्स अत्थेसु ।
णिच्छित्ती आगमदो आगमचेट्ठा तदो जेट्ठा ॥ ३-३२ ॥ —પ્રવચનસાર.

तस्माद्धर्मार्थिभिः शश्वच्छास्त्रे यत्नो विधीयते ।
मोहान्धकारिते लोके शास्त्रं लोक-प्रकाशकम् ॥ ७२ ॥

શબ્દાર્થ:—(तस्मात्) તેથી (धर्मार्थिभिः) જે ધર્મના અભિલાષી છે તેમણે (शश्वत) સદા (शास्त्रे) શાસ્ત્રમાં-શાસ્ત્રોપદેશની પ્રાપ્તિમાં-(यत्नः) યત્ન (विधीयते) કરવો જોઇએ. (કેમકે) (मोहान्धकारिते लोके) મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત લોકમાં (शास्त्रं) શાસ્ત્ર (જ) (लोक-प्रकाशकम्) લોકનું પ્રકાશક છે-લોકને યથાર્થરૂપે દેખાડનાર છે.

વ્યાખ્યા:—ધર્મસાધના માટે આગમ-શાસ્ત્રની ઉક્ત આવશ્યકતા જોતાં ધર્માર્થી સાધુઓનું એ સ્પષ્ટ કર્તવ્ય છે કે તેઓ સદા આગમ-શાસ્ત્રના અધ્યયન, શ્રવણ તથા મનનનો યત્ન કરે. વાસ્તવમાં મોહાંધકારથી વ્યાપ્ત લોકમાં શાસ્ત્ર જ લોકના સ્વરૂપનું સાચું પ્રકાશક છે.

અહીં પાછળ તથા આગળ જે શાસ્ત્ર (આગમ) નો ઉલ્લેખ છે તે તે જ છે જેનું સ્વરૂપ સ્વામી સમન્તભદ્રે સમીચીન ધર્મશાસ્ત્ર (રત્ન કરંડ)ના નીચેના પદ્યમાં આપ્યું છે—

आप्तोपज्ञमनुलङ्घ्यमदृष्टेष्ट-विरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं शास्त्रं कापथ-घट्टनम् ॥ ९ ॥

અર્થાત્—જે આપ્તોપજ્ઞ હોય-આપ્તદ્વારા પ્રથમ જ્ઞાન થઇને ઉપદેશાયું હોય-અનુલંઘ્ય હોય-ઉલ્લંઘનીય અથવા ખંડનીય ન હોતાં ગ્રાહ્ય હોય, દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને ઇષ્ટ

(અનુમાનાદિ વિષયક સ્વસંમત સિદ્ધાંત)નું વિરોધ કરનાર ન હોય-પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી જેમાં કોઈ બાધા ન આવતી હોય અને ન પૂર્વાપરનો કોઈ વિરોધ જેમાં પ્રાપ્ત થતો હોય. તત્ત્વોપદેશનું કર્તા હોય-વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક હોય. સર્વને માટે હિતરૂપ હોય અને કુમાર્ગનું નિરાકરણ કરનાર હોય. તેને 'શાસ્ત્ર'-પરમાર્થ આગમ કહે છે.

આની વિશેષ વ્યાખ્યા માટે સમીચીન ધર્મશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૪૩-૪૪ જોવા ભલામણ. અ.

मायामयौषधं शास्त्रं शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।
चक्षुः सर्वगतं शास्त्रं शास्त्रं सर्वार्थसाधकम् ॥ ७३ ॥

आगमे शाश्वती बुद्धिर्मुक्तिस्त्री-शंफली यतः ।
ततः सा यत्नतःकार्या भव्येन भवभीरुणा ॥ ७६ ॥

શબ્દાર્થ:—(यतः) કારણ કે (आगमे) આગમશાસ્ત્રમાં (शाश्वती बुद्धिः) નિરંતર લાગેલી બુદ્ધિ (मुक्ति स्त्री-शंफली) મુક્તિ સ્રીને પ્રાપ્ત કરવામાં દૂતી સમાન છે-મુક્તિને પ્રાપ્ત કરાવે છે-(ततः) તેથી (भवभीरुणा भव्येन) જે સંસારના દુઃખોથી-ભયભીત ભવ્ય જીવ છે તેણે (यत्नतः) યત્નપૂર્વક (सा) બુદ્ધિ શાસ્ત્રમાં-શાસ્ત્રના અધ્યયન-શ્રવણ-મનનાદિમાં- (कार्या) લગાવવી જોઇએ.

વ્યાખ્યા:—અહીં અલંકારની ભાષામાં આગમમાં નિરંતર લીન રહેનારી સાધુની બુદ્ધિને મુક્તિ સ્ત્રી સાથે મેળાપ કરાવનારી દૂતી સમાન બતાવી છે અને તેથી સંસારથી ભયભીત ભવ્ય સાધુએ સદા યત્નપૂર્વક પોતાની બુદ્ધિ આગમના અધ્યયનાદિમાં પ્રવર્તાવવી જોઇએ—તેથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૬

कान्तारे पतितो दुर्गे गर्ताद्यपरिहारतः ।
यथाऽन्धो नाश्नुते[1] मार्गमिष्टस्थान-प्रवेशकम् ॥ ७७ ॥
पतितो भव-कान्तारे कुमार्गापरिहारतः ।
तथा नाप्नोत्यशास्त्रज्ञो मार्गं मुक्तिप्रवेशकम् ॥ ७८ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (दुर्गे कान्तारे पतितो) દુર્ગમ વનમાં પડેલો (अन्धः) અંધ મનુષ્ય (गर्तादि अपरिहारतः) ખાડા વગેરેનો પરિત્યાગ ન કરી શકવાથી (इष्ट-

१. न लभते ।

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી બધાં કર્મ ભેદરૂપ.

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहस्त्रिविधः प्रक्रमः[1] स्मृतः ।
सर्वकर्माणि भिद्यन्ते तद्भेदाच्च शरीरिणाम् ॥ ८१ ॥

શબ્દાર્થ:—(बुद्धिः ज्ञानम असंमोहः) બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ (त्रिविधः प्रक्रमः) એવા ત્રણ પ્રકારના પ્રક્રમ-કાર્યમાં પ્રવર્તનરૂપ ઉદ્યમ-(स्मृतः) છે (तद्भेदात च) અને તેના ભેદથી (शरीरिणां) દેહધારીઓનાં (सर्व कर्माणि भिद्यन्ते) સર્વ કાર્યો ભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે-કોઈ બુદ્ધિપૂર્વક, કોઈ જ્ઞાનપૂર્વક અને કોઈ અસંમોહરૂપ હોય છે.

વ્યાખ્યા:—જે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી પાછલા પદ્યમાં ફળભેદની વાત કહેવામાં આવી છે તેને અહીં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રક્રમ-ઉદ્યમ બતાવ્યા છે—એક બુદ્ધિપૂર્વક, બીજો જ્ઞાનપૂર્વક અને ત્રીજો અસંમોહહેતુક. આ ત્રણેનું સ્પષ્ટીકરણ આગલા કેટલાક પદ્યોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં એટલી જ સૂચના કરવામાં આવી છે કે આ ત્રણેના ભેદથી દેહધારીઓનાં બધાં કાર્ય ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૧.

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહનું સ્વરૂપ.

बुद्धिमक्षाश्रयां तत्र ज्ञानमागमपूर्वकम् ।
तदेव सदनुष्ठानमसंमोहं विदो विदुः ॥ ८२ ॥

१. उद्यमः ।

निर्वाण संज्ञितं तत्त्वं संसारातीतलक्षणम् ।
एकमेवावबोद्धव्यं शब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ ८९ ॥

શબ્દાર્થ:—(संसारातीत लक्षणं) સંસારાતીત લક્ષણવાળું (निर्वाणसंज्ञितं) જે નિર્વાણ-સંજ્ઞા પ્રાપ્ત (મોક્ષ) (तत्त्वं) તત્ત્વ છે તેને (शब्दभेदे अपि) શબ્દ ભેદ હોવા છતાં પણ (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (एकम् एव अवबोद्धव्यं) એક જ જાણવું જોઇએ.

વ્યાખ્યા:—નિર્વાણ નામનું તત્ત્વ, જેને સાત તત્ત્વોમાં 'મોક્ષ' નામથી ગણાવવામાં આવેલ છે અને જેનું લક્ષણ સંસારપણાનો અભાવ છે-અર્થાત્ જેમાં ભવ-પરિવર્તન નથી, જન્મ-મરણ નથી, શરીર નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયગ્રહણ નથી, રાગ દ્વેષ-મોહ નથી, ક્રોધ-માન-માયાલોભ નથી, હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-જુગુપ્સા નથી, કામસેવા નથી, કોઇ પ્રકારની ઇચ્છા નથી, તૃષ્ણા નથી, અહંકાર-મમકાર નથી, સંયોગ વિયોગ નથી, ઇષ્ટવિયોગ અનિષ્ટયોગ-જન્ય કોઇ કષ્ટ નથી, રોગ નથી, જરા નથી, બાળ-યુવા-વૃદ્ધાવસ્થા નથી, ભૂખ-તરસ નથી, ખાવું-પીવું-સૂવું-જાગવું નથી, ક્યાંય જવા આવવાનું નથી, કોઇની સાથે કાંઇ વાર્તાલાપ નથી, કોઈ ધંધો-વ્યાપાર નથી, કોઇ જાતની સાધના-આરાધના નથી, માટી-ઇંટ-પથ્થર-ચૂના આદિના મકાનોમાં રહેવાનું નથી, સંસારનું કોઈ સુખ-દુઃખ નથી, અનિત્યતા-ક્ષણભંગુર નથી; અને ન કોઇ પ્રકારનું કોઈ વિભાવ પરિણમન છે, તે સ્વ-સ્વભાવ-સ્થિત નિર્વિકાર શુદ્ધ શાશ્વત જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને 'સંસારાતીત

तल्लक्षणाविसंवादा निराबाधमकल्मषम् ।
कार्यकारणतातीतं जन्ममृत्युवियोगतः[1] ॥ ९१ ॥

શબ્દાર્થ:—(तत् लक्षण अविसंवादा) તે નિર્વાણતત્ત્વના લક્ષણમાં જે વિસંવાદ-રહિત છે તેઓ તેને (निराबाधं) 'નિરાબાધ'-સર્વ પ્રકારની આકુળતા આદિ બાધાઓ રહિત-(अकल्मषम्) 'અકલ્મષ'-બધા કર્મમળોથી શૂન્ય-અને (जन्ममृत्युवियोगतः) જન્મ-મરણનો અભાવ થઇ જવાથી (कार्यकारणतातीतं) 'કાર્ય-કારણતાથી વિમુક્ત' કહે છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્વાણ તત્ત્વના ઉકત સંસારાતીત લક્ષણમાં જેમને કોઈ વિવાદ નથી તેઓ તે નિર્વાણ તત્ત્વને ત્રણ ખાસ વિશેષણોથી યુકત અનુભવે છે-એક નિરાબાધ, જેમાં કદી કોઈ પ્રકારે કોઈ બાધા આવતી નથી, બીજું અકલ્મષ, જેમાં કદી કોઈ પ્રકારે કર્મમળનો સંબંધ થઇ શકતો નથી, ત્રીજું જન્મ-મરણનો વિયોગ થઇ જવાથી જે સદા કાર્ય-કારણતાથી રહિત રહે છે-ન કદી કોઇનું કાર્ય બને ન કદી કારણ. ૯૧.

અસંમોહથી જ્ઞાત નિર્વાણ-તત્ત્વમાં કોઈ વિવાદ તથા ભેદ હોતો નથી.

ज्ञाते निर्वाण-तत्त्वेऽस्मिन्नसंमोहेन तत्त्वतः ।
मुमुक्षूणां न तद्युक्तौ विवाद उपपद्यते ॥ ९२ ॥

१. आ जन्ममृत्योर्वियोगतः, व्या जन्ममृत्यादियोगतः ।

ઉક્ત ચારિત્ર વ્યવહારથી મુક્તિનો હેતુ છે, નિશ્ચયથી વિવિક્ત ચેતનાનું ધ્યાન.

कारणं निवृतेरेतच्चारित्रं व्यवहारतः ।
विविक्तचेतनध्यानं जायते परमार्थतः ॥ ९५ ॥

શબ્દાર્થ:—(एतत चारित्रं) આ ચારિત્ર જે ઉપર વર્ણવ્યું છે (व्यवहारतः) વ્યવહારથી (निर्वृतेः कारण) નિર્વાણનું કારણ છે, (परमार्थतः) નિશ્ચયથી (विविक्त चेतनध्यानं) કર્મકલંક વિમુક્ત શુદ્ધ આત્માનું જે ધ્યાન છે તે નિર્વાણનું કારણ (जायते) થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પૂર્વે વર્ણવેલ ચારિત્રના વિષયમાં એ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ મોક્ષનો માર્ગ છે—મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે—નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ વિવિક્ત ચેતનાનું—કર્મકલંકરહિત શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન મુક્તિનું કારણ થાય છે. ૯૫.

વ્યાખ્યાઃ— આ પદ્યમાં ચારિત્રપાલનનું ઉપસંહારરૂપ ફળ છે. અધિકારમાં વર્ણવેલ પવિત્ર ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીના ત્રણ ખાસ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે-એક રાગ-દ્વેષ-પ્રપંચ-ભ્રમ-મદ-મદન-ખેદ-શ્રમાદિથી રહિત હોવું. બીજું બુદ્ધિનું ચાતુર્ય હોવું અને ત્રીજું લોકયાત્રાની અપેક્ષા ન રાખવી. આ ગુણોથી યુક્ત બનેલ યોગી જ્યારે આત્મ-સ્વભાવનું ધ્યાન કરે છે, કે જે કર્મકલંક રહિત, શાશ્વત અને આત્મગમ્ય છે, ત્યારે તેની સાથે દર્શન-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જે સમૂહ છે તે બધો વિચ્છિન્ન અને વિભિન્ન થઈ જાય છે અને તેથી યોગી નિર્બંધ તથા નિર્લેપ સિદ્ધિના તે પરમધામમાં પહોંચી જાય છે જે પરમ સુખસ્વરૂપ છે અને તેની સ્થિતિ લોકના અગ્રભાગમાં સિદ્ધશિલાથી ઉપર છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરચિત યોગસાર-પ્રાભૃતમાં ચારિત્રાધિકાર નામનો આઠમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૮.

यथा चन्द्रे स्थिता कान्तिर्निर्मले निर्मला सदा ।
प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य मेघादिजनितावृतिः ॥ ६ ॥
तथात्मनि स्थिता ज्ञप्तिर्विशदे विशदा सदा ।
प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य कर्माष्टककृतावृतिः ॥ ७ ॥
जीमूतापगमे चन्द्रे यथा स्फुटति चन्द्रिका ।
दुरितापगमे शुद्धा तथैव ज्ञप्तिरात्मनि ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (निर्मले चन्द्रे) નિર્મળ ચન્દ્રમામાં (निर्मला कान्तिः) નિર્મળ પ્રકાશ (सदा स्थिता) સદા સ્થિત રહે છે, (तस्य प्रकृतिः) તેની પ્રકૃતિ (विकृतिः) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (मेघादिजनितावृतिः) મેઘાદિ જનિત આવરણ છે, (तथा) તેવી જ રીતે (विशदे आत्मनि) નિર્મળ આત્મામાં (विशदा ज्ञप्तिः) નિર્મળ જ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન જ્યોતિ-(सदा स्थिता) સદા સ્થિત રહે છે, (तस्य प्रकृतिः) તેની પ્રકૃતિ (विकृतिः) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં વિભાવ પરિણમનરૂપ જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (कर्माष्टककृतावृतिः) આઠ કર્મોનું કરેલું આવરણ છે. (जीमूतापगमे) વાદળાં વિખરાઈ જતાં (यथा) જેવી રીતે (चन्द्रे) ચંદ્રમાં (चन्द्रिका स्फुटति) ચાંદની પ્રગટ થાય છે (तथैव) તેવી જ રીતે (दुरितापगमे) કર્મો દૂર થતાં (आत्मनि) આત્મામાં (शुद्धा ज्ञप्तिः) શુદ્ધ જ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ ત્રણે પદ્યોમાં ચંદ્ર અને વાદળાંના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે કે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે તેનો કદી અભાવ થતો નથી-પરના નિમિત્તે ન્યૂનાધિક રૂપે તિરોભાવ અથવા વિભાવ પરિણમન જરૂર થઈ જાય છે, પરનો સંબંધ મટતાં

---

૧. नैवासतो जन्म सतो न नाशः ।—સમંતભદ્ર

યોગથી ઉત્પન્ન સુખની વિશિષ્ટતા.

निरस्त–मन्मथातङ्कं योगजं सुखमुत्तमम् ।
शमात्मकं स्थिरं स्वस्थं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(योगजं) જે યોગથી-ધ્યાન જન્ય-વિવિક્તઆત્મ પરિજ્ઞાનથી-ઉત્પન્ન થયેલું (सुखं) સુખ છે તે (उत्तमं) ઉત્તમ સુખ છે; (કેમ કે) તે (निरस्त-मन्मथ-आतङ्कं) કામદેવના આતંકથી-વિષય વાસનાની પીડાથી-રહિત છે, (शमात्मकं) શાન્તિ સ્વરૂપ છે, નિરાકુળતા મય છે, (स्थिरं) સ્થિર છે-અવિનાશી છે-(स्वस्थं) સ્વાત્મામાં સ્થિત છે-ક્યાંય બહારથી નથી આવતું, પરાશ્રિત નથી (जन्ममृत्युजरापहम्) અને જન્મ, જરા તથા મૃત્યુનો વિનાશક છે અથવા તજ્જન્ય દુઃખથી રહિત છે.

વ્યાખ્યા:—જે યોગનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે સ્વાત્માનો પરિજ્ઞાયક અને પાપોનો ઉચ્છેદક હોવાને કારણે જે સુખ આપે છે તેનાં અહીં ઉત્તમ આદિ છ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે, જે બધાં તેની નિરાકુળતા, સ્વાધીનતા અને ઉત્કૃષ્ટતાનાં દ્યોતક છે. ૧૧.

સુખ–દુઃખનું સાંક્ષિપ્ત લક્ષણ

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
वदन्तीति समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ १२ ॥

ભોગનું રૂપ અને તેને સ્થિર-વાસ્તવિક સમજનારા.

गन्धर्वनगराकारं विनश्वरमवास्तवम् ।
स्थावरं वास्तवं भोगं बुध्यन्ते[1] मुग्धबुद्धयः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—(मुग्ध बुद्धयः) જે મૂઢબુદ્ધિ છે—જેમને વસ્તુ સ્વરૂપનું સાચું પરિજ્ઞાન નથી—તેઓ (गन्धर्व नगराकारं) ગંધર્વનગરના આકાર સમાન (विनश्वरम्) વિનાશીક અને (अवास्तवम्) અવાસ્તવિક (भोगं) ભોગસમૂહને (स्थावरं) સ્થિર અને (वास्तवं) વાસ્તવિક (बुध्यन्ते) સમજે છે.

વ્યાખ્યા:—જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગોનો ૧૩ મા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે આકાશમાં રંગબેરંગી વાદળાંઓથી સ્વતઃ બનેલ ગાંધર્વનગર સમાન વિનશ્વર અને અવાસ્તવિક તેમને મૂઢબુદ્ધિ સ્થિર અને વાસ્તવિક સમજે છે, એ તેમની મોટી ભૂલ છે. અહીં પ્રત્યક્ષ રોજ જોવાંમાં આવતાં વાદળોના આકારની ક્ષણભંગુરતા તરફ સંકેત કરીને ભોગોની અસ્થિરતા અને નિઃસારતાને તેની સમકક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને જેઓ ભ્રમવશ વિષયભોગોને એવા નથી સમજતા તેમને મોહથી દૂષિતમતિ કહ્યા છે. ૧૫.

આ સંસાર, આત્માનો મહાન રોગ.

चित्तभ्रमकरस्तीव्ररागद्वेषादिवेदनः ।
संसारोऽयं महाव्याधिर्नाना जन्मादि विक्रियः ॥ १६ ॥

१. मु बुध्यते ।

यथेहामयमुक्तस्य नामयः स्वस्थता परम् ।
तथा पातकमुक्तस्य न भवः स्वस्थता परम् ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यथा) જેમ (इह) આ લોકમાં (आमयमुक्तस्य) જે રોગથી મુક્ત થઇ ગયો હોય તેને (न आमयः) રોગ રહેતો નથી. (परं स्वस्थता) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે (तथा) તેમ (पातक मुक्तस्य) જે કર્મોથી મુક્ત થઇ ગયો હોય તેને (न भवः) ભવ-સંસાર રહેતો નથી, (परं स्वस्थता) પરમ સ્વસ્થતા થઇ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પાછલી વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે જેવી રીતે રોગથી સર્વથા મુક્ત રોગીને રોગ રહેતો નથી; પરમ નીરોગતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જે પાપાદિ કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થઇ જાય છે તેને પછી પર-પર્યાય-ગ્રહણરૂપ સંસાર રહેતો નથી, પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંજ સદા સ્થિરતા બની રહે છે. ૧૯.

કોના ભોગ સંસારનાં કારણ નથી થતાં.

शुद्धज्ञाने मनो नित्यं कार्येऽन्यत्र विचेष्टिते ।
यस्य तस्याग्रहाभावान् न भोगा भवहेतवः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થઃ—(यस्य मनः) જેનું મન (नित्यं) સદા (शुद्धज्ञाने) શુદ્ધજ્ઞાનમાં રમી રહે છે, (अन्यत्रकार्ये विचेष्टिते) અન્ય કોઈ કાર્યમાં જેની કોઇ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (तस्य भोगाः) તેના ભોગ (आग्रहाभावात् न भवहेतवः) આસક્તિના અભાવમાં સંસારના કારણ થતા નથી.

भोगांस्तत्त्वधिया पश्यन् नाप्नोति भवसागरम् ।
मायाम्भो जानतासत्यं गम्यते तेन नाध्वना ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—(भोगान्) ભોગોને (तत्त्वधिया पश्यन्) તત્ત્વબુદ્ધિએ દેખતો થકો (भवसागरं न आप्नोति) ભવસાગરને પ્રાપ્ત થતો નથી. (જેમ કે) (मायाम्भः असत्यं जानता) માયાજળને અસત્ય સ્વરૂપે જાણતો થકો (तेन अध्वना) તે માર્ગે (न गम्यते) જતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જેવી રીતે માયાજળને તેના અસત્ય સ્વરૂપે જાણનાર અને તેને સત્ય જળ ન સમજનાર તેની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાં દોડધામ કરતો નથી, તેવી જ રીતે ભોગોને તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ દેખનાર તેમાં આસક્ત થતો નથી-દુઃખ ભોગવતો નથી. વિષય-ભોગોને તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ ન દેખવું તે જ તેમાં આસક્તિનું કારણ બને છે અને તે આસક્તિ આસક્તને ભવભવમાં રખડાવે છે અને કષ્ટ પહોંચાડે છે. ૨૩.

ભોગ-માયાથી વિમોહિત જીવની સ્થિતિ.

स तिष्ठति भयोद्विग्नो यथा तत्रैव शङ्कितः ।
तथा निर्वृतिमार्गेऽपि भोगमायाविमोहितः ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (तत्रैव शङ्कितः सः) માયા જળમાં શંકિત તે પ્રાણી (भयोद्विग्नः) ભયથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો-થઇને (तिष्ठति) રહે છે (तथा) તેવી જ રીતે (भोगमायाविमोहितः) ભોગમાયાથી વિમોહિત થયેલો-ભોગોનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજીને-જીવ (निर्वृतिमार्गेऽपि) મુક્તિમાર્ગમાં શંકિત થઇને પ્રવર્તે છે.

વ્યાખ્યા:—જેવી રીતે માયાજળનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજનાર પ્રાણી શંકિતચિત્ત થઈને તેના તરફ, જળના ફેલાવાની આશંકાથી, જવામાં ભયાકુળ થાય છે તેવી જ રીતે જે જીવ ભોગોની માયાથી વિમોહિત થઇ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ સમજતો નથી તે નિર્વૃતિના માર્ગમાં-ભોગોથી વિરક્તિના પંથમાં-નિઃશંક પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. તેને તે માર્ગ પર ચાલવામાં ભય રહ્યા કરે છે. ૨૪.

ભોગ-સંસારથી સાચો વૈરાગ્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.

भोग-संसार-निर्वेदो जायते पारमार्थिकः ।
सम्यग्ज्ञान-प्रदीपेन तन्नैर्गुण्यावलोकने ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—(भोग-संसार-निर्वेदो) ભોગ અને સંસારથી વૈરાગ્યનું થવું (पारमार्थिकः जायते) ત્યારેજ પારમાર્થિક બને છે જ્યારે (सम्यग्ज्ञान-प्रदीपेन) સમ્યગ્જ્ઞાન-રૂપ (तन्नैर्गुण्यावलोकने) તેમનામાં નિર્ગુણતાનું અવલોકન કરવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—ભોગોથી અને સંસારથી સાચો વૈરાગ્ય ક્યારે થાય છે. એ, બાબતને બતાવતાં અહીં એ સ્પષ્ટ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ દીપકથી ભોગો તથા સંસારની નિર્ગુણતા-નિઃસારતા સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે તેમનાથી પારમાર્થિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે-ઉક્ત નિર્ગુણતાના દર્શન વિના સાચો વૈરાગ્ય થતો નથી, બનાવટી અને દેખાવનો વૈરાગ્ય બની રહે છે. તેથી જ કેટલાય જીવો ભાવુકતાદિમાં આવીને બ્રહ્મચારી તો બને છે પરંતુ તેમનાથી બ્રહ્મચર્યનું પૂરી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી. જે સ્ત્રીના કામાંગને સ્વામી સમંતભદ્રના શબ્દોમાં મળબીજ, મળયોનિ, ગળત્મળ, પૂતિગંધિ અને બીભત્સ આ પાંચ વિશેષણોથી યુક્ત દેખે છે, અનુભવે છે અને રમવા યોગ્ય નથી સમજતો તે વાસ્તવમાં કામથી-અબ્રહ્મરૂપ મૈથુનથી-ઘૃણા કરીને- વિરક્ત થઈને સાચો બ્રહ્મચારી બને છે.[1] ૨૭.

નિર્વાણમાં પરમ ભ[illegible] અને તે[illegible] માટે કર્તવ્ય.

निर्वाणे परमा भक्ति[illegible] परम् ।
चित्र-दुःखमहाबीजे [illegible] ॥ २८ ॥

૧, मलबीजं मलयोनिं [illegible]
पश्यन्[illegible] विरमति [illegible] —समीची

अनुष्ठानास्पदं ज्ञानं ज्ञानं मोहतमोऽपहम् ।
पुरुपार्थकरं ज्ञानं ज्ञानं निर्वृति-साधनम् ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ज्ञानं) સમ્યગ્જ્ઞાન (अनुष्ठानास्पदं) ક્રિયા કર્મના અનુષ્ઠાનનો આધાર છે, (ज्ञानं) જ્ઞાન (मोहतमोऽपहम्) મોહાન્ધકારનો નાશ કરનાર છે, (ज्ञानं) જ્ઞાન (पुरुपार्थकरं) પુરુષના પ્રયોજનને પૂર્ણ કરનાર છે, અને (ज्ञानं) જ્ઞાન (निर्वृति-साधनम्) મોક્ષનું સાધન છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે જ્ઞાનીનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેના જ્ઞાનના મહિમાનું આ પદ્યમાં કાંઇક કીર્તન કરતાં તેને ચાર વિશેષણોવાળું બતાવ્યું છે, જેમાં એક છે. અનુષ્ઠાનોનો આશ્રય-આધાર, બીજું મોહાન્ધકારનો નાશ, ત્રીજું પુરુષના પ્રયોજનનું પૂરક અને ચોથું છે મુક્તિનું સાધન. આ બધાં વિશેષણ પોતાના અર્થની સ્પષ્ટતા સહિત છે. ૩૧.

કયું તત્ત્વ કોના દ્વારા વાસ્તવમાં ચિંતન યોગ્ય છે.

विकारा निर्विकारत्वं यत्र गच्छन्ति चिन्तिते ।
तत् तत्त्वं तत्वतश्चिन्त्यं चिन्तान्तर-निराशिभिः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यत्र चिन्तिते) જેનું ચિંતન કરતાં (विकाराः) વિકાર (निर्विकारत्वं गच्छन्ति) નિર્વિકારપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (तत तत्त्वं) તે તત્ત્વ (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં તેમના દ્વારા (चिन्त्यं) ચિંતવન યોગ્ય છે (चिन्तान्तर-निराशिभिः) જેઓ અન્ય ચિંતાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ છે-સ્થિર ચિત્ત છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં વાસ્તવમાં તે તત્ત્વને ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય બતાવ્યું છે જેના ચિંતનથી વિકાર રહેતા નથી-નિર્વિકાર-પણે પરિણમી જાય છે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ મટીને વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વચિંતનના અધિકારી તે યોગી છે જે

બીજી ચિંતાનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ હોય છે-જે તત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તેમાં પોતાનું મન એટલું એકાગ્ર કરી લે છે કે બીજી કોઈ પણ ચિંતા પાસે આવી શકતી નથી. ૩૨.

પરમ તત્ત્વ કયું અને તેનાથી ભિન્ન શું ?

विविक्तमान्तरं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् ।
यदेतत् तत्परं तत्त्वं तस्यापरमुपद्रवः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(यत् एतत्) આ જે (विविक्तं) વિવિક્ત-કર્મકલંક રહિત-(निराबाधं) નિર્ભય અને (अनामयं) નિરામય (નિર્વિકાર) (आन्तरं ज्योतिः) અંતરંગ (અધ્યાત્મ) જ્યોતિ છે (तत् परं तत्त्वं) તે પરમ તત્ત્વ છે, (तस्य अपरं) તેનાથી ભિન્ન બીજું બધું (उपद्रवः) ઉપદ્રવ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિનો ઉલ્લેખ છે તેને જ ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય પરમ તત્ત્વ કહ્યું છે. બાકી બધાને ઉપદ્રવ ઘોષિત કરેલ છે; કારણ કે અંતિમ લક્ષ્ય અને ધ્યેય આ જ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એની પ્રાપ્તિ માટે બીજા બધાને છોડવા પડશે. તેથી જ બીજા બધાને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ 'ઉપદ્રવ' સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી જણાય છે. ૩૩.

મુમુક્ષુઓએ કોઈ પણ તત્ત્વમાં આગ્રહ ન કરવો.

न कुत्राप्याग्रहस्तत्त्वे विधातव्यो मुमुक्षुभिः ।
निर्वाणं साध्यते यस्मात् समस्ताग्रहवर्जितैः ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:—(मुमुक्षुभिः) જે મોક્ષના અભિલાષી છે તેમણે (कुत्र अपि तत्त्वे) (અન્ય) કોઈ પણ તત્ત્વમાં (आग्रहः न विधातव्यः) આગ્રહ ન કરવો જોઈએ; (यस्मात्) કારણ કે (समस्त आग्रह वर्जितैः) જે સમસ્ત આગ્રહોથી-એકાન્ત અભિનિવેશોથી-વર્જિત છે તેમના દ્વારા (निर्वाणं साध्यते) નિર્વાણ સિદ્ધ કરાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં મુમુક્ષુઓને તત્ત્વવિષયમાં ક્યાંય પણ આગ્રહ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે; કારણ કે આગ્રહ એકાન્તનો દ્યોતક છે અને વસ્તુ તત્ત્વ અનેકાન્તાત્મક છે. નિર્વા-

अनुष्ठानास्पदं ज्ञानं ज्ञानं मोहतमोऽपहम् ।
पुरुषार्थकरं ज्ञानं ज्ञानं निर्वृति-साधनम् ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—(ज्ञानं) સમ્યગ્જ્ઞાન (अनुष्ठानास्पदं) ક્રિયા કર્મના અનુષ્ઠાનનો આધાર છે, (ज्ञानं) જ્ઞાન (मोहतमोऽपहम्) મોહાન્ધકારનો નાશ કરનાર છે, (ज्ञानं) જ્ઞાન (पुरुषार्थकरं) પુરુષના પ્રયોજનને પૂર્ણ કરનાર છે, અને (ज्ञानं) જ્ઞાન (निर्वृति-साधनम्) મોક્ષનું સાધન છે.

વ્યાખ્યા:—જે જ્ઞાનીનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેના જ્ઞાનના મહિમાનું આ પદ્યમાં કાંઈક કીર્તન કરતાં તેને ચાર વિશેષણોવાળું બતાવ્યું છે, જેમાં એક છે. અનુષ્ઠાનોનો આશ્રય-આધાર, બીજું મોહાન્ધકારનો નાશ, ત્રીજું પુરુષના પ્રયોજનનું પૂરક અને ચોથું છે મુક્તિનું સાધન. આ બધાં વિશેષણ પોતાના અર્થની સ્પષ્ટતા સહિત છે. ૩૧.

કયું તત્ત્વ કોના દ્વારા વાસ્તવમાં ચિંતન યોગ્ય છે.

विकारा निर्विकारत्वं यत्र गच्छन्ति चिन्तिते ।
तत् तत्त्वं तत्वतश्चिन्त्यं चिन्तान्तर-निराशिभिः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:—(यत्र चिन्तिते) જેનું ચિંતન કરતાં (विकाराः) વિકાર (निर्विकारत्वं गच्छन्ति) નિર્વિકારપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (तत तत्त्वं) તે તત્ત્વ (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં તેમના દ્વારા (चिन्त्यं) ચિંતવન યોગ્ય છે (चिन्तान्तर-निराशिभिः) જેઓ અન્ય ચિંતાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ છે-સ્થિર ચિત્ત છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં વાસ્તવમાં તે તત્ત્વને ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય બતાવ્યું છે જેના ચિંતનથી વિકાર રહેતા નથી-નિર્વિકાર-પણે પરિણમી જાય છે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ મટીને વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વચિંતનના અધિકારી તે યોગી છે જે

બીજી ચિંતાનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ હોય છે-જે તત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તેમાં પોતાનું મન એટલું એકાગ્ર કરી લે છે કે બીજી કોઈ પણ ચિંતા પાસે આવી શકતી નથી. ૩૨.

પરમ તત્ત્વ કયું અને તેનાથી ભિન્ન શું?

विविक्तमान्तरं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् ।
यदेतत् तत्परं तत्त्वं तस्यापरमुपद्रवः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यत् एतत्) આ જે (विविक्तं) વિવિક્ત-કર્મકલંક રહિત-(निराबाधं) નિર્ભય અને (अनामयं) નિરામય (નિર્વિકાર) (आन्तरं ज्योतिः) અંતરંગ (અધ્યાત્મ) જ્યોતિ છે (तत् परं तत्त्वं) તે પરમ તત્ત્વ છે, (तस्य अपरं) તેનાથી ભિન્ન બીજું બધું (उपद्रवः) ઉપદ્રવ છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં જે શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિનો ઉલ્લેખ છે તેને જ ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય પરમ તત્ત્વ કહ્યું છે. બાકી બધાને ઉપદ્રવ ઘોષિત કરેલ છે; કારણ કે અંતિમ લક્ષ્ય અને ધ્યેય આ જ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એની પ્રાપ્તિ માટે બીજા બધાને છોડવા પડશે. તેથી જ બીજા બધાને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ 'ઉપદ્રવ' સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી જણાય છે. ૩૩.

મુમુક્ષુઓએ કોઈ પણ તત્ત્વમાં આગ્રહ ન કરવો.

न कुत्राप्याग्रहस्तत्त्वे विधातव्यो मुमुक्षुभिः ।
निर्वाणं साध्यते यस्मात् समस्ताग्रहवर्जितैः ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(मुमुक्षुभिः) જે મોક્ષના અભિલાષી છે તેમણે (कुत्र अपि तत्त्वे) (અન્ય) કોઈ પણ તત્ત્વમાં (आग्रहः न विधातव्यः) આગ્રહ ન કરવો જોઈ[illegible] (यस्मात्) કારણ કે (समस्त आग्रह वर्जितैः) જે સમસ્ત આગ્રહો " એકાન્ત [illegible] [illegible]ી-વર્જિત છે તેમના દ્વારા (निर्वाणं साध्यते) નિર્વાણ સિ[illegible]ય છે.

વ્યાખ્યાઃ— [illegible] ઓને તત્ત્વ[illegible] ાં ક્યાંય [illegible] કરવાનો [illegible]
કર્યો છે; કારણ કે અ[illegible] નો [illegible] અને [illegible] કાન્ત[illegible]

लिङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः ।
न मुच्यन्ते भवात्तस्मात्ते ये लिङ्गकृताग्रहाः ॥ ८७ ॥
जातिर्देहाश्रिता दृष्टा देह एवात्मनो भवः ।
न मुच्यन्ते भवात्तस्मात्ते ये जातिकृताग्रहाः ॥ ८८ ॥
जातिलिङ्गविकल्पेन येषां न समयाग्रहः ।
तेऽपि न प्राप्नुवन्त्येव परमं पदमात्मनः ॥ ८९ ॥—સમાધિતંત્ર. ૩૪.

આગ્રહવર્જિત તત્ત્વમાં કર્તા-કર્માદિનો વિકલ્પ નથી.

कर्ताहं निर्वृतिः कृत्यं ज्ञानं हेतुः सुखं फलम् ।
नैकोऽपि विद्यते तत्र विकल्पः कल्पनातिगे ॥ ३५ ॥

શબ્દાર્થ:—(अहं कर्ता) હું કર્તા છું, (निर्वृतिः कृत्यं) નિર્વાણ કૃત્ય-કાર્ય છે, (ज्ञानं हेतुः) જ્ઞાન હેતુ છે અને (सुखं फलं) સુખ તેનું ફળ છે, (तत्र) આમાંથી (एकः अपि) એક પણ (विकल्पः) વિકલ્પ (कल्पनातिगे) તે કલ્પનારહિત અને આગ્રહવર્જિત સાધકમાં (न) હોતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં સમસ્ત આગ્રહ છોડવાની વાતને સ્પષ્ટ કરતાં ત્યાંસુધી લખ્યું છે કે મુક્તિના તે નિર્વિકલ્પ સાધકમાં કર્તા, કાર્ય, કારણ, અને ફળનો પણ કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. આમાંથી એક પણ વિકલ્પ રહેતાં મુક્તિની સાધના બનતી નથી. મુક્તિની ચરમ સાધનામાં પોતાનું (વિકલ્પરૂપ) અસ્તિત્વ પણ ભૂલાવીને તે પરમ તત્વરૂપ અધ્યાત્મ જ્યોતિમાં લીન થઈ જવાનું હોય છે. તેથીજ બાહ્ય અને ભિન્ન અન્ય સર્વને પાછલા એક પદ્યમાં (૩૩) ‘ ઉપદ્રવ ’ કહ્યા છે. ૩૫.

આત્મસ્થિત કર્મવર્ગણાએ કદી આત્મત્વ પામતી નથી.

आत्म–व्यवस्थिता यान्ति नात्मत्वं कर्मवर्गणाः ।
व्योमरूपत्वमायान्ति व्योमस्थाः किमु पुद्गलाः ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्म-व्यवस्थिताः) આત્મામાં વ્યવસ્થિત (कर्मवर्गणाः) કર્મ-વર્ગણાએ (કદી) (आत्मत्वं न यान्ति) આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી-આત્મા થઇ જતી નથી. (બરાબર છે) (व्योमस्थाः) આકાશમાં સ્થિત (पुद्गलाः) પુદ્‌ગલો (किमु) શું કદી (व्योमरूपत्वं आयान्ति) આકાશ થઇ જાય છે-નથી થઈ જતા.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મોનો આત્માથી સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મ અનેક પ્રકારની વર્ગણાએ રૂપે આત્મ-વ્યવસ્થિત હોવા છતાં કદી આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતાં નથી, એની સૂચના કરતાં આકાશસ્થિત પુદ્‌ગલોનાં ઉદાહરણ દ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આકાશમાં સ્થિત પુદ્‌ગલો જેવી રીતે કદી આકાશ રૂપે પરિણમતા નથી તેવી જ રીતે આત્મા સાથે વ્યવસ્થિત થયેલી કર્મવર્ગણાએ પણ કદી આત્મારૂપે પરિણમતી નથી. ૩૬.

કર્મજન્ય સ્થાવર વિકાર આત્માના થતા નથી.

स्थावराः कार्मणाः सन्ति विकारास्तेऽपि नात्मनः ।
शश्वच्छुद्धस्वभावस्य[1] सूर्यस्येव घनादिजाः ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થ:—(कार्मणाः) કર્મજન્ય જે (स्थावराः विकाराः) સ્થાવર વિકાર છે (ते अपि) તે પણ (आत्मनः न) આત્માના નથી જેમ (घनादिजाः) મેઘાદિ જન્ય વિકાર (शश्वत) સદા (शुद्धस्वभावस्य) શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ (सूर्यस्य इव) સૂર્યને નથી.

વ્યાખ્યા:—જો કોઇ કહે કે આત્મામાં જે સ્થાવર વિકાર છે-પૃથ્વી-પર્વત-વૃક્ષાદિ સમાન સ્થિર રહેનાર વિકાર છે-તેમને તો આત્માના સ્વતઃ વિકાર સમજવા જોઇએ. તો તેના સમાધાન અર્થે અહીં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સ્થાવર વિકાર પણ આત્માના

૧. व्या. प्रभावस्य ।

જીવના રાગાદિ પરિણામોની સ્થિતિ.

रागाद्यः परोणामाः कल्मषोपाधिसंभवाः ।
जीवस्य स्फटीकस्येव पुष्पोपाधिभवा मताः ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થઃ—(जीवस्य) જીવના જે (रागाद्यः परीणामाः) રાગાદિક પરિણામ હોય છે (कल्मषोपाधि संभवाः) તે કષાયરૂપ કર્મમળની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ (स्फटीकस्य इव) સ્ફટિકને ભિન્ન ભિન્ન રંગાદિરૂપ પરિણામ (पुष्पोपाधिभवाः मताः) પુષ્પોની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ સ્ફટિકને ' ભિન્નરૂપ મણિ ' કહેવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં રાગાદિ રૂપ બીજા વિકારોને લેવામાં આવ્યા છે અને તેમના વિષયમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે પણ જીવના વાસ્તવિક પરિણામ નથી. પણ કષાય-રૂપ કલ્મષની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન, સ્ફટિકના વાસ્તવિક પરિણામ હોતા નથી. ૩૮.

જીવના કષાયાદિક પરિણામોની સ્થિતિ.

परिणामाः कषायाद्या निमित्तीकृत्य चेतनाम् ।
मृत्पिण्डेनेव कुम्भाद्यो जन्यन्ते कर्मणाखिलाः ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થઃ—જીવના (कषायाद्या परिणामाः) કષાયાદિક જેટલા પરિણામ છે તે (अखिलाः) બધા (चेतनाम् निमित्तीकृत्य) ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને (कर्मणा जन्यन्ते) કર્મદ્વારા ઉપજાવવામાં આવે છે, જેમ (मृत्पिण्डेन इव कुम्भाद्याः) કુંભારનું નિમિત્ત પામીને માટીના પિંડ દ્વારા ઘટાદિક ઉપજાવવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં કષાયાદિ પરિણામોની ઉત્પત્તિમાં મૂળ કારણ કર્મને અને નિમિત્ત કારણ જીવની ચેતનાને કહેલ છે, જેમ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં મૂળ (ઉપાદાન) કારણ માટીનો પિંડ અને નિમિત્ત કારણ કુંભાર હોય છે તેમ. ૩૯.

કષાય પરિણામોનું સ્વરૂપ.

आत्मनो ये परिणामाः मलतः सन्ति कश्मलाः ।
सलिलस्येव कल्लोलास्ते कषाया निवेदिताः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मनः ये परीणामाः) આત્માના જે પરિણામ (मलतः) મળના નિમિત્તે (कश्मलाः सन्ति) મલિન હોય છે (ते) તે, (सलिलस्य कल्लोलाः इव) જળના કલ્લોલોની જેમ, (कषायाः निवेदिताः) 'કષાય' કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યા:—જે કષાયોનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેમનું આ પદ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આત્માના જે પરિણામ (રાગાદિ) મળના નિમિત્તે મલિન-કષાયલા થાય છે તેમને 'કષાય' કહે છે. તેમની સ્થિતિ જળમાં કલ્લોલો સમાન હોય છે. ૪૦.

કાલુષ્ય અને કર્મમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ.

कालुष्याभावतोऽकर्म कालुष्यं कर्मतः पुनः ।
एकनाशे द्वयोर्नाशः स्याद् बीजाङ्कुरयोरिव ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(पुनः) વળી (कर्मतः) કર્મથી (આત્મામાં) (कालुष्यं) કલુપતાની ઉત્પત્તિ અને (कालुष्य अभावतः) કલુપતાના અભાવથી (अकर्म) કર્મનો અભાવ થાય છે. (बीजअङ्कुर-योः इव) બીજ અને અંકુરની જેમ (एकनाशे) એકનો નાશ થતાં (द्वयोः नाशः स्याद्) બન્નેનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે મળનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેને અહીં 'કર્મ' કહ્યું છે, તેનાથી જ કલુપતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કલુપતાનો અભાવ થતાં કર્મ રહેતું નથી, આથી એ પરિણામ આવ્યું કે કર્મ અને કલુપતા એ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ નાશ થતાં બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે; જેમ બીજનો નાશ થતાં અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને અંકુરનો નાશ થઇ જતાં તેનાથી બીજની ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી. ૪૧.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને કર્મનો જે પરસ્પર સંબંધ છે તે અંધકાર અને પ્રકાશની જેમ વધ્ય-ઘાતકરૂપે નથી. તેથી જ કર્મ જીવના અને જીવ કર્મના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી-એક બીજાના સ્વભાવને નષ્ટ કરવામાં કંઈ સમર્થ થતા નથી. હા, એકબીજાના વિભાવ-રૂપ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ જરૂર હોઈ શકે. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલ બંનેમાં વૈભાવિકી-વિભાવરૂપ પરિણમનની-શક્તિ રહેલી છે. ૪૯.

જીવ અને કર્મમાં પારસ્પરિક પરિણામનું નિમિત્તપણું ન રહે ત્યારે મોક્ષ

यदा प्रति परीणामं विद्यते न निमित्तता ।
परस्परस्य विश्लेपस्तयोर्मोक्षस्तदा मतः ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:—(यदा) જ્યારે (तयोः) જીવ અને કર્મને (परस्परस्य) પરસ્પરમાં (प्रत्ति परीणामं) પરિણતા પ્રત્યે (निमित्तता न विद्यते) નિમિત્તપણાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, (तदा) ત્યારે (तयोः विश्लेपः) બન્નેનો જે વિશ્લેષ-સર્વથા જુદાપણું-થાય છે તે (मोक्षः मतः) 'મોક્ષ' માનવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને પુદ્ગલકર્મનું વિભાવ-પરિણમન એકબીજાના નિમિત્તે થાય છે, જે વખતે આ નિમિત્તપણું રહેતું નથી-મિથ્યાદર્શનાદિ બંધ હેતુઓનો અભાવ થવાથી સદાને માટે સમાપ્ત થઇ જાય છે-તેજ વખતે જીવ અને કર્મોનો વિશ્લેષ-સર્વથા પૃથક્ત્વ -થઇ જાય છે, જેને 'મોક્ષ' (નિર્વાણ) કહેવામાં આવ્યો છે અને જે બંધનું વિપરીત રૂપ છે. ૫૦

યુક્ત ભાવ સાથે આત્માની સ્ફટિક સમ તન્મયતા.

[1]येन येनैव भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः ।
तन्मयस्तत्र तत्रापि विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ ५२ ॥

---

१. जेण सरूविं झाइयइ अप्पा एहु अणंतु ।
तेण सरूविं परिणवइ जह कलिहउ-भणिमंतु ॥—२–१७३ —પરમાત્મપ્રકાશ.

શબ્દાર્થ:—(यन्त्रवाहकः) આ યંત્રવાહક જીવાત્મા (येन येन एव भावेन) જે જે ભાવ સાથે (युज्यते)જોડાય છે (तन्मयः तत्र तत्रापि) તે તે ભાવ સાથે ત્યાં તન્મય થઈ જાય છે, (यथा) જેવી રીતે (विश्वरूपः मणिः) વિશ્વરૂપધારી સ્ફટિક મણિ.

વ્યાખ્યા:—'યંત્રવાહક' શબ્દ દેહધારી જીવાત્માના અર્થમાં યોજાયો છે કે જે દેહનું સંચાલન કરે છે અને જેના ચાલ્યા જવાથી દેહ પોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. કારણ કે દેહ એક યંત્ર સમાન છે. આ જીવની એક ખાસ સંજ્ઞા છે જેની શબ્દ-કોષમાં સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધિ નથી થતી. અને 'વિશ્વરૂપ' સંજ્ઞા અહીં સ્ફટિકમણિને આપવામાં આવી છે, કેમ કે તે વિશ્વના બધા પદાર્થોના રંગરૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા રાખે છે. આ સ્ફટિકનાં ઉદાહરણ દ્વારા જીવાત્માની પરપદાર્થ સાથે તન્મયતાની-તદ્રૂપ પરિણમનની-વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ જે જે રંગરૂપની ઉપાધિ સાથે સંબંધ કરે છે તે તે રંગ રૂપની ઉપાધિ સાથે તન્મયતા (તદ્રૂપતા) પામે છે, તેવીજ રીતે આત્મજ્ઞાની આત્માને જે ભાવસાથે જે રૂપે ધ્યાવે છે તેની સાથે તે તેજ રૂપે તન્મયતા પામે છે. આથી વિવક્ષિત તન્મયતા સ્પષ્ટ થાય છે, કે જે તાદાત્મ્ય-સંબંધરૂપે નથી. ૫૧.

આત્માને આત્મભાવના અભ્યાસમાં લગાડવાનું આવશ્યક છે.

[1]तेनात्मभावनाभ्यासे स नियोज्यो विपश्चिता ।
येनात्ममयतां[2] याति निर्वृत्यापरभावतः ॥ ५२ ॥

શબ્દાર્થ:—(येन) કારણ કે આત્મા (अपरभावतः निर्वृत्य) પરભાવથી નિર્વૃત થઈને જ (आत्ममयतां याति) આત્મરૂપપણું પામે છે (तेन) તેથી (विपश्चिता) વિદ્વાને (स) આત્માને (સદા) (आत्मभावनाभ्यासे) આત્મભાવના ના અભ્યાસમાં (नियोज्यः) લગાવવો યોગ્ય છે.

येन भावेन यद्रूपं ध्यायत्यात्मानमात्मवित् ।
तेन तन्मयतां याति सोपाधिः स्फटिको यथा ॥—१९१. —तत्त्वानुशासन.
येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः ।
तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ —ज्ञानार्णव, योगशास्त्र.

१. मु येनात्मभावनाभ्यासे ।

२. मु तेनात्ममयतां ।

કર્મમળથી પૂર્ણપણે પૃથક્ થયેલો આત્મા ફરીથી તે મળથી લેપાતો નથી.

युज्यते रजसा नात्मा भूयोऽपि विरजी कृतः ।
पृथक्कृतं कुतः स्वर्णं पुनः किट्टेन[1] युज्यते ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(विरजीकृतः आत्मा) જે આત્મા કર્મમળથી (પૂર્ણપણે) પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે તે (भूयः अपि) ફરીથી (रजसा) કર્મમળથી (न युज्यते) લિપ્ત થતો નથી. (બરાબર છે) (किट्टेन पृथक्कृतं स्वर्णं) કિટ્ટકથી જુદું કરાયેલું સોનું (पुनः) ફરીથી (कुतः युज्यते) કયા કારણે કિટ્ટક સાથે જોડાય ? હેતુનો અભાવ હોવાથી જોડાતું નથી.

વ્યાખ્યા:—જે આત્મા આત્મભાવનાના અભ્યાસદ્વારા પરભાવને છોડતો થકો પોતામાં તન્મય (લીન) થાય છે અને એ રીતે કર્મમળથી છૂટે તે ફરી કદી તે કર્મમળ સાથે સંબંધ પામતો નથી, જેવી રીતે કાલિમાથી જુદું થયેલું સોનું ફરી તે કાલિમા સાથે જોડાતું નથી તેમ. ૫૩.

ઘડાના ઉપાદાન માટીની જેમ કર્મનું ઉપાદાન કલુષતા છે.

दण्ड–चक्र–कुलालादि–सामग्री सम्भवेऽपि नो ।
संपद्यते यथा कुम्भो विनोपादानकारणम् ॥ ५४ ॥
मनो–वचो–वपुः कर्म–सामग्री संभवेऽपि नो ।
संपद्यते तथा कर्म विनोपादानकारणम् ॥ ५५ ॥

१. भु कीटेन ।

कालुष्यं कर्मणो ज्ञेयं सदोपादानकारणम् ।
मृद्द्रव्यमिव कुम्भस्य जायमानस्य योगिभिः ॥ ५६ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (दण्ड-चक्र-कुलालादि) દંડ; ચક્ર અને કુંભાર વગેરે (सामग्री सम्भवे अपि) સામગ્રી મોજુદ હોવા છતાં પણ (विना उपादानकारणम्) ઉપાદાનકારણ વિના (कुम्भः न संपद्यते) (માટીના) ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી (तथा) તેવી જ રીતે (मनो-वचो-वपुः कर्म-सामग्री) મન-વચન-કાયાની ક્રિયારૂપ સામગ્રી (सम्भवे अपि) હોવા છતાં પણ (विना उपादानकारणम्) ઉપાદાનકારણ વિના (कर्म न संपद्यते) કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (कर्मणः) કર્મનું (उपादानकारणम्) ઉપાદાનકરણ (कालुष्यं) કલુષતા છે, જેમ (जायमानस्य कुम्भस्य) માટીથી ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનું ઉપાદાનકારણ (मृद्द्रव्यम् इव) માટી દ્રવ્ય છે, એ (योगिभिः सदा ज्ञेयं) યોગીઓએ સદા જાણવું જોઇએ.

વ્યાખ્યા:— માટીના ઘડાની ઉત્પત્તિમાં માટી ઉપાદાન કારણ છે તેના અભાવમાં બીજી બધી સામગ્રી (દંડ-ચક્ર-કુલાલ આદિ) નો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ જેમ માટીનો ઘડો બનતો નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ કષાયભાવ છે, તેના અભાવમાં મન-વચન-કાયની ક્રિયારૂપ બીજી બધી સામગ્રીનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ આત્માને કર્મબંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આ વાત સદા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. તેથી જે મુમુક્ષુ યોગી પોતાને કર્મબંધન છોડાવીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવા ઇચ્છે છે તેમણે સદા કર્મના ઉપાદાનકારણ કપાયભાવને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેને દૂર કર્યા વિના બીજા બધા ક્રિયાકાંડથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. બીજી બધી સામગ્રી ત્યારે જ સહાયકરૂપે પોતાનું કામ કરી શકશે જ્યારે કલુપતાનો અભાવ થશે. જો કલુપતા દૂર કરવામાં ન આવે તો સમજવું જોઇએ કે કર્મનો બંધ બરાબર થઈ રહ્યો છે અને એવી સ્થિતિમાં મુક્તિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. ૫૪-૫૫-૫૬.

કષાયાદિ કરતો જીવ કેવી રીતે કષાયાદિરૂપ ન થાય ?

यथा कुम्भमयो जातु कुम्भकारो न जायते ।
सहकारितया कुम्भं कुर्वाणोऽपि कथंचन ॥ ५७ ॥
कषयादिमयो जीवो जायते न कदाचन ।
कुर्वाणोऽपि कषायादीन् सहकारितया तथा ॥ ५८ ॥

વ્યાખ્યા:—અહીં જો કોઈ એમ આશંકા કરે કે કષાય આદિ કરતો થકો જીવ તો કષાયાદિમય થઈ જાય છે—કષાય આદિ તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે—તો કષાયોનું છૂટવું કેવી રીતે બની શકે ? તો તેના સમાધાનમાં જ આ બંને પદ્યોની રચના થઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે સહકારી રૂપે ઘડો બનાવતો કુંભાર કોઈ રીતે ઘડારૂપ થઈ જતો નથી તેવી જ રીતે આ જીવ પણ સહકારી રૂપે કષાયો કરવા છતાં કદી પણ કષાયાદિરૂપ થઈ જતો નથી. કષાયાદિ જેટલાં પરિણામ છે તે બધાં જીવની ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન કરાય છે આ વાત પાછલા ૩૯ મા પદ્યમાં બતાવાઈ ગઈ છે. તેથી કષાયની ઉત્પત્તિમાં જીવ નિમિત્ત કારણ છે–ઉપાદાન કારણ નથી, ઉપાદાન કારણ દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલ છે અને તેથી કષાયોને 'પૌદ્ગલિક' કહેવામાં આવ્યા છે. કુંભાર જો ઘડાના નિર્માણમાં પોતાનો સહયોગ ન આપે તો ઘડાનું નિર્માણ થતું નથી, માટી તેને સહયોગ માટે પરવશ કરતી નથી. આ રીતે કષાયનો ઉદય આવતાં જો જીવ તેની સાથે સહયોગ ન કરે–રાગ–દ્વેષાદિરૂપ ન પરિણમે–તો નવા કષાયકર્મનો ઉત્પાદ થતો નથી અને કર્મનો ઉદય જીવને કષાયકર્મ કરવા માટે ફરજ પાડતો નથી, તે (જીવ) તેને કરવા ન કરવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે જ તે કષાયોનાં બંધન દૂર કરવામાં સમર્થ થઈ શકે છે અને તેથી જ તે તે કષાયરૂપ ન પરિણમવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. કષાયોનું જીવની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જતાં તો પછી કદી પણ તેનાથી છુટકારો થઈ શકતો નથી અને ન તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અને તેથી જીવનો કષાયોની ઉત્પત્તિમાં કુંભારની જેમ સહકારી નિમિત્તરૂપ–જેવો સંબંધ છે, ઉપાદાન કારણરૂપે નથી, એ સારીરીતે સમજી લેવું જોઈએ. ૫૭–૫૮.

સર્વ કર્મોનો કર્તા થવા છતાં કોણ અકર્તા થાય છે ?

यः कर्म मन्यते कर्माकर्म वाकर्म सर्वथा ।
स सर्वकर्मणां कर्ता निराकर्ता च जायते ॥ ५९ ॥

શબ્દાર્થ:—(यः) જે (कर्म) કર્મને (सर्वथा) સર્વથા (कर्म) કર્મ અને (अकर्म) અકર્મને સર્વથા (अकर्म) અકર્મ રૂપ (मन्यते) માને છે-કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ સમજવાની કદી ભૂલ નથી કરતો-(ते) તે (सर्वकर्मणां) સર્વકર્મોના (कर्ता) કર્તા થવા છતાં પણ (એક દિવસ) તેમનો (निराकर्ता च जायते) નિરાકર્તા-તેમનો ત્યાગ કરનાર-થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મ-અકર્મનું બરાબર સ્વરૂપ સમજે છે અને તે સ્વરૂપથી વિપરીત કદી તેમને પોતાની શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવતો નથી તે કર્મ કરવા તથા અકર્મ છોડવામાં રાગ-દ્વેષ રૂપે પ્રવર્તતો નથી-સદા તેમાં અનાસક્ત બની રહે છે. અને તેથી સર્વ કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં પણ તે એક દિવસ તેમને છોડવાને સમર્થ થાય છે અથવા અનાસક્તિને કારણે કર્મ-બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૫૯.

વિષયમાં રહેવા છતાં પણ કોણ લેપાતો નથી?

विषयैर्विषयस्थोऽपि निरासङ्गो न लिप्यते ।
कर्दमस्थो विशुद्धात्मा स्फटिकः कर्दमैरिव ॥ ६० ॥

શબ્દાર્થ:—(निरासङ्गः) જે નિઃસંગ છે-નિર્મમ અને અનાસક્ત છે-તે (विषयस्थः अपि) વિષયોમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ (विषयैः न लिप्यते) વિષયોથી લેપાતો નથી, જેમ (कर्दमस्थः) કીચડમાં પડેલો (विशुद्धात्मा स्फटिकः) વિશુદ્ધ સ્ફટિક મણિ (कर्दमैः इव) કીચડથી લેપાતો નથી-કીચડને પોતાનું બનાવતો નથી, પોતાના અંતરંગમાં પ્રવેશ કરાવતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં કાદવમાં પડેલા નિર્મળ સ્ફટિકના ઉદાહરણ દ્વારા વિષયોમાં સ્થિત અનાસક્ત યોગી વિષયોથી લિપ્ત ન હોવાની વાતને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ૬૦.

શરીર અને ચેતનનો તાત્ત્વિક ભેદ જાણનારની સ્થિતિ.

देहचेतनयोर्भेदो दृश्यते येन तत्त्वतः ।
न सङ्गो जायते तस्य विषयेषु कदाचन[1] ॥ ६१ ॥

---

૧. व्या कदाचनः ।

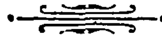
મહેલને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:— આ આઠમાં અધિકારનું ઉપસંહાર-પદ્ય છે. અધિકારમાં વર્ણવેલ પવિત્ર ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીના ત્રણ ખાસ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે—એક રાગ-દ્વેષ-પ્રપંચ-ભ્રમ-મદ-મદન-કોપ-લોભથી રહિત હોવું, બીજું બુદ્ધિનું ચાતુર્ય હોવું અને ત્રીજું લોકયાત્રાની અપેક્ષા ન રાખવી. આ ગુણોથી યુક્ત થયેલ યોગી જ્યારે આત્મ-સ્વભાવનું ધ્યાન કરે છે, કે જે કર્મકલંક રહિત, શાન્ત અને આત્મગમ્ય છે, ત્યારે તેની સાથે દર્શન-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જે સમૂહ છે તે બધો વિચ્છિન્ન અને વિભિન્ન થઈ જાય છે અને તેથી યોગી નિર્બંધ તથા નિર્લેપ સિદ્ધિના તે ચરમધામમાં પહોંચી જાય છે જે પરમ સુખસ્વરૂપ છે અને તેની સ્થિતિ લોકના અગ્રભાગમાં સિદ્ધશિલાથી ઉપર છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરચિત યોગસાર-પ્રાભૃતમાં ચારિત્રાધિકાર નામનો આઠમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૮.

ચૂલિકાધિકાર

મુક્તાત્મા દર્શન–જ્ઞાન–સ્વભાવ સહિત સદા આનંદરૂપ રહે છે.

दृष्टिज्ञानस्वभावस्तु सदानन्दोऽस्ति निर्वृतः ।
न चैतन्य–स्वभावस्य नाशो नाश–प्रसङ्गतः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—(निर्वृतः) નિર્વૃતિને–મુક્તિને–સિદ્ધિને–પ્રાપ્ત થયેલ આત્મા (दृष्टिज्ञान-स्वभावःतु) દર્શન–જ્ઞાન–સ્વભાવ સહિત (सदा आनन्दः अस्ति) સદા આનંદરૂપ રહે છે. તેને (चैतन्य–स्वभावस्य) (દર્શનજ્ઞાન) ચૈતન્ય સ્વભાવનો (नाशः न) કદી નાશ થતો નથી (नाश–प्रसङ्गतः) કારણ કે સ્વભાવનો નાશ માનવાથી આત્માના જ નાશનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા અધિકારમાં વર્ણવેલ સમ્યક્ ચારિત્રની પૂર્ણતા પામીને જ્યારે આ જીવ નિર્વૃત–મુક્ત થાય છે–તેને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી–ત્યારે એ પોતાના દર્શન–જ્ઞાન–સ્વભાવ સહિત સદા આનંદરૂપે સ્થિત રહે છે. જો કોઈ વૈશેષિક મતની માન્યતાવાળો એમ કહે કે નિર્વૃત–મુક્ત થતાં બુદ્ધિ આદિ વૈશેષિક ગુણોનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી ચૈતન્ય સ્વભાવનો નાશ થઈ જાય છે તો એમ કહેવું બરાબર નથી; કેમ કે ચૈતન્ય સ્વભાવનો, સ્વભાવ હોવાથી કદી નાશ નથી થતો. જો સ્વભાવનો પણ નાશ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યના નાશનો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે–તેનું કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાંય કોઈ અસ્તિત્વ બની શકશે નહિ, એ મોટો દોષ આવશે. પ્રત્યેક વસ્તુ પોત–પોતાના સ્વભાવના કારણે પોત–પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દર્શનજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય સ્વભાવના કારણે આત્મા પણ પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ રાખે છે–તેનો કદી નાશ નથી થતો. ૧.

મુક્તાત્માનું ચૈતન્ય નિરર્થક નથી.

सर्वथा ज्ञायते तस्य न चैतन्यं निरर्थकम् ।
स्वभावत्वेऽस्वभावत्वे विचारानुपपत्तितः ॥ २ ॥

ચૈતન્યને આત્માનો નિરર્થક સ્વભાવ માનતાં દોષાપત્તિ

निरर्थक–स्वभावत्वे ज्ञानभावानुषङ्गतः ।
न ज्ञानं प्रकृतेर्धर्मश्चेतनत्वानुषङ्गतः ॥ ३ ॥
प्रकृतेश्चेतनत्वे[1] स्यादात्मत्वं दुर्निवारणम् ।
ज्ञानात्मकत्वे[2] चैतन्ये नैरर्थक्यं न युज्यते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—(निरर्थक–स्वभावत्वे) જો ચૈતન્યને આત્માનો નિરર્થક સ્વભાવ માનવામાં આવે–સાર્થક સ્વભાવ ન માનતાં પ્રકૃતિજનિત વિભાવ સ્વીકારવામાં આવે–તો (ज्ञानभावानुषङ्गतः) પ્રકૃતિને જ્ઞાનત્વનો પ્રસંગ આવે છે અને (न ज्ञानं प्रकृतेः धर्मः) જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ છે નહિ; કેમ કે (चेतनत्वानुषङ्गतः) જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનતાં પ્રકૃતિને ચેતનત્વનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. (प्रकृतेः चेतनत्वे) અને પ્રકૃતિને જો ચેતનપણું માનવામાં આવે તો (आत्मत्वं दुर्निवारणं स्यात) તેને આત્મત્વ માનવું પણ અવશ્યંભાવી

१. मु प्रकृतेश्चेतनत्वं ।
२. मु ज्ञानात्मकेन ।

થશે. તેથી (चैतन्ये) ચૈતન્યને (ज्ञानात्मकत्वे) જ્ઞાનાત્મકપણું હોવાથી (नैरर्थक्यं न युज्यते) તેને નિરર્થકપણું બનતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં ચૈતન્યને નિરર્થક ન હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેનું જ આ બન્ને પદ્યોમાં નિરર્થક સ્વભાવ નામનો વિકલ્પ લઈને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ચૈતન્યને આત્માનો નિરર્થક સ્વભાવ માનવાનો અર્થ એ થાય છે કે ચૈતન્ય આત્માનો સાર્થક (સ્વકીય) સ્વભાવ ન હોતાં તેનો વિભાવ પરિણામ છે. કોઈ પણ વિભાવ પરિણામ પરના નિમિત્ત વિના થતો નથી. આત્માના વિભાવ પરિણામનું કારણ પૌદ્ગલિક કર્મ હોય છે, જેને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. વિભાવ પરિણામ જો ચૈતન્યરૂપ હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રકૃતિ પણ જ્ઞાનરૂપ ઠરે છે. પરંતુ જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ નથી. તેને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનતાં પ્રકૃતિને ચેતનપણાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, જેને સાંખ્યમતના અનુયાયીઓએ પણ માન્યો નથી. પ્રકૃતિને ચેતનધર્મનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો તેને આત્મા (પુરુષ) માનવો અનિવાર્ય બની જશે; કારણ કે સાંખ્યોએ પુરુષ આત્માનો ચેતન રૂપે સ્વીકાર કર્યો છે અને પ્રકૃતિનો જડરૂપે. આ માન્યતાથી તેમના મતમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થશે. તેથી ચૈતન્યને સ્વભાવથી જ્ઞાનરૂપ હોતાં નિરર્થકપણું કાંઈ જ બનતું નથી. જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી તેમાં નિરર્થકપણાની સંગતિ બેસતી નથી. આવી સ્થિતિમાં સાંખ્યોની ઉક્ત માન્યતા સદોષ ઠરે છે. ૩-૪.

સત્‌નો અભાવ ન હોવાથી મુક્તિમાં આત્માનો અભાવ બનતો નથી.

नाभावो मुक्त्यवस्थायामात्मनो घटते ततः[१] ।
विद्यमानस्य भावस्य नाभावो युज्यते यतः[२] ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(यतः) કારણ કે (विद्यमानस्य भावस्य) વિદ્યમાન ભાવનો-સત્‌નો-(કદી) (अभावः न युज्यते) અભાવ થતો નથી (ततः) તેથી (मुक्ति अवस्थायां) મુક્તિ-અવસ્થામાં (आत्मनः अभावः न घटते) આત્માનો અભાવ (પણ) ઘટતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જે લોકો બૌદ્ધ માન્યતા અનુસાર મુક્તિ અવસ્થામાં આત્માનો પ્રદીપ-નિર્વાણ (દીવો ઓલવાઇ જાય તેમ) સમાન અભાવ માને છે તેમનું લક્ષ્ય કરીને અહીં કહ્-

૧. आ, व्या घटते यतः ।
૨. आ, व्या युज्यते ततः ।

ચન્દ્રની કાંતિ અને મેઘના ઉદાહરણ-દ્વારા વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ.

यथा चन्द्रे स्थिता कान्तिर्निर्मले निर्मला सदा ।
प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य मेघादिजनितावृतिः ॥ ६ ॥
तथात्मनि स्थिता ज्ञप्तिर्विशदे विशदा सदा ।
प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य कर्माष्टककृतावृतिः ॥ ७ ॥
जीमूतापगमे चन्द्रे यथा स्फुटति चन्द्रिका ।
दुरितापगमे शुद्धा तथैव ज्ञप्तिरात्मनि ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (निर्मले चन्द्रे) નિર્મળ ચન્દ્રમામાં (निर्मला कान्तिः) નિર્મળ પ્રકાશ (सदा स्थिता) સદા સ્થિત રહે છે, (तस्य प्रकृतिः) તેની પ્રકૃતિ (विकृतिः) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (मेघादिजनितावृतिः) મેઘાદિ જનિત આવરણ છે, (तथा) તેવી જ રીતે (विशदे आत्मनि) નિર્મળ આત્મામાં (विशदा ज्ञप्तिः) નિર્મળ જ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન જ્યોતિ-(सदा स्थिता) સદા સ્થિત રહે છે, (तस्य प्रकृतिः) તેની પ્રકૃતિ (विकृतिः) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં વિભાવ પરિણમનરૂપ જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (कर्माष्टककृतावृतिः) આઠ કર્મોનું કરેલું આવરણ છે. (जीमूतापगमे) વાદળાં વિખરાઈ જતાં (यथा) જેવી રીતે (चन्द्रे) ચંદ્રમાં (चन्द्रिका स्फुटति) ચાંદની પ્રગટ થાય છે (तथैव) તેવી જ રીતે (दुरितापगमे) કર્મો દૂર થતાં (आत्मनि) આત્મામાં (शुद्धा ज्ञप्तिः) શુદ્ધ જ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ ત્રણે પદ્યોમાં ચંદ્ર અને વાદળાંના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે કે વસ્તુને જે સ્વભાવ છે તેને કદી અભાવ થતો નથી-પરના નિમિત્તે ન્યૂનાધિક રૂપે તિરોભાવ અથવા વિભાવ પરિણમન જરૂર થઈ જાય છે, પરને સંબંધ મટતાં

१. नैवासतो जन्म सतो न नाशः ।—સમંતભદ્ર

વસ્તુ પોતાના અસલી સ્વભાવમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. આ વિભાવ પરિણમન જીવ અને પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યોમાં જ થાય છે, જેમાં વૈભાવિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે-અન્ય દ્રવ્યોમાં નહિ. વાદળારૂપે પરિણમેલાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ જેમ પોતાના અસલીરૂપે પ્રગટ થવા દેતા નથી તેવીજ રીતે આઠ કર્મરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓ આત્માની શુદ્ધ ચેતનામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે-તેને પોતાના અસલી રૂપે પ્રગટ થવાં દેતા નથી. વાદળાં સંપૂર્ણ રીતે વિખરાઇ જતાં નિર્મળ ચાંદનીની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવીજ સ્થિતિ શુદ્ધાત્મજ્યોતિની કર્મોનો પૂર્ણપણે વિલય થતાં થાય છે-અર્થાત્ તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પૂર્ણરૂપે વિકસિત્ થઇ જાય છે. ૬-૭-૮.

આત્મા ઉપર છવાયેલા કર્મોને યોગી કેવી રીતે ક્ષણમાત્રમાં ઉડાડી મૂકે છે.

धुनाति क्षणतो योगी कर्मावरणमात्मनि ।
मेघस्तोममिवादित्ये पवमानो महाबलः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मनि) આત્મામાં લાગેલા (कर्मावरणम) કર્મોના આવરણને (योगी) યોગી (क्षणतो) એક ક્ષણ માત્રમાં (धुनाति) ઉડાડી મૂકે છે જેમ (महाबलः पवमानः) તીવ્ર ગતિથી ચાલનાર મહા બળવાન પવન (मेघस्तोमम इव आदित्ये) સૂર્ય પર લાગેલા મેઘસમૂહને ક્ષણમાત્રમાં ભગાડી મૂકે છે તેમ.

વ્યાખ્યા:—અહીં તે યોગીના યોગમાહાત્મ્યને બતાવવામાં આવ્યું છે જે આત્માની ઉપર ફેલાયેલ કર્મ પટલોને ક્ષણ માત્રમાં ભેદી નાખે છે. તે યોગીની શક્તિ તીવ્ર વેગે ચાલતા તે પ્રચંડ પવન સમાન હોય છે જે સૂર્ય ઉપર છવાયેલ વાદળોને ક્ષણમાત્રમાં છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે. ૯.

યોગીના યોગનું લક્ષણ.

विविक्तात्म-परिज्ञानं योगात्संजायते यतः ।
स योगो योगिभिर्गीतो योगनिर्धूत-पातकैः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—(यतः योगात्) જે યોગથી-ધ્યાનથી-(विविक्तात्म परिज्ञानं) કર્મ-

યોગથી ઉત્પન્ન સુખની વિશિષ્ટતા.

निरस्त-मन्मथातङ्कं योगजं सुखमुत्तमम् ।
शमात्मकं स्थिरं स्वस्थं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—(योगजं) જે યોગથી-ધ્યાન જન્ય-વિવિક્તઆત્મ પરિજ્ઞાનથી-ઉત્પન્ન થયેલું (सुखं) સુખ છે તે (उत्तमं) ઉત્તમ સુખ છે; (કેમ કે) તે (निरस्त-मन्मथ-आतङ्कं) કામદેવના આતંકથી-વિષય વાસનાની પીડાથી-રહિત છે, (शमात्मकं) શાન્તિ સ્વરૂપ છે, નિરાકુળતા મય છે, (स्थिरं) સ્થિર છે-અવિનાશી છે-(स्वस्थं) સ્વાત્મામાં સ્થિત છે-ક્યાંય બહારથી નથી આવતું, પરાશ્રિત નથી (जन्ममृत्युजरापहम्) અને જન્મ, જરા તથા મૃત્યુનો વિનાશક છે અથવા તજ્જન્ય દુઃખથી રહિત છે.

વ્યાખ્યા:—જે યોગનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે સ્વાત્માનો પરિજ્ઞાયક અને પાપોનો ઉચ્છેદક હોવાને કારણે જે સુખ આપે છે તેનાં અહીં ઉત્તમ આદિ છ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે, જે બધાં તેની નિરાકુળતા, સ્વાધીનતા અને ઉત્કૃષ્ટતાનાં દ્યોતક છે. ૧૧.

સુખ-દુઃખનું સાંક્ષિપ્ત લક્ષણ

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
वदन्तीति समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(परवशं) 'જે પરાધીન છે (सर्वं दुःखं) તે બધું દુઃખ છે અને જે (आत्मवशं) સ્વાધીન છે તે (सर्वं सुखं) બધું સુખ છે' (इति) આ પ્રમાણે (विज्ञ-पुरुष) (समासेन) સંક્ષેપમાં (सुख-दुःखयोः) સુખ-દુઃખનું (लक्षणं वदन्ति) લક્ષણ કહે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સંક્ષેપમાં સુખ અને દુઃખ બન્નેના વ્યાપક લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેનાથી વાસ્તવિક સુખ-દુઃખને સહજમાંજ ઓળખી શકાય છે. જે સુખની પ્રાપ્તિમાં થોડી પણ પરાધીનતા-પરની અપેક્ષા હોય તે વાસ્તવમાં સુખ ન હોતાં દુઃખ જ છે અને જેની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પરાધીનતા-પરની અપેક્ષા ન હોય, તે બધુંજ સ્વાધીન હોય તેજ સાચું સુખ છે. તેથી જે ઇન્દ્રિયાશ્રિત ભોગોને સુખદાયક સમજે છે તેઓ અંતે સંતાપજ પામે છે-સાચું તથા વાસ્તવિક સુખ તેમને મળી શકતું નથી. ૧૨.

ઉક્ત લક્ષણની દૃષ્ટિએ પુણ્યજન્ય ભોગો અને યોગજન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ.

ततः पुण्यभवा भोगा दुःखं परवशत्वतः ।
सुखं योगभवं ज्ञानं स्वरूपं स्ववशत्वतः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—કારણકે જે પરાધીન છે તે બધું દુઃખ છે. (ततः) તેથી (पुण्यभवा-भोगाः) જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગ છે તે (परवशत्वतः) પરવશ (પરાશ્રિત) હોવાને કારણે દુઃખરૂપ છે. અને (योगभवं ज्ञानं) યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન-વિવિક્તાત્મ પરિજ્ઞાન-છે તે (स्ववशत्वतः) સ્વાધીન હોવાને કારણે (सुखं स्वरूपं) સુખરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—સુખ-દુઃખના ઉક્ત લક્ષણોની દૃષ્ટિએ અહીં પુણ્યથી ઉત્પન્ન થનાર ભોગોને પણ દુઃખરૂપ બતાવ્યા છે; કારણ કે તે પુણ્યોદયને આશ્રિત છે-પરાધીન છે-અને સ્વકીય ધ્યાનબળથી ઉત્પન્ન થનાર શુદ્ધાત્મજ્ઞાનને સુખરૂપ બતાવેલ છે; કારણ કે તે સ્વાધીન છે અને પોતાનો સ્વભાવ છે. ૧૩.

નિર્મળ જ્ઞાન સ્થિર થતાં ધ્યાન થઈ જાય છે.

ध्यानं विनिर्मलज्ञानं पुंसां संपद्यते स्थिरम् ।
[1]हेमक्षीणमलं किं न कल्याणत्वं प्रपद्यते ॥ १४ ॥

---

૧. मु हेमं ।

કલ્યાણકારી થાય છે. ૧૪

ભોગનું રૂપ અને તેને સ્થિર-વાસ્તવિક સમજનારા.

गन्धर्वनगराकारं विनश्वरमवास्तवम् ।
स्थावरं वास्तवं भोगं बुध्यन्ते[1] मुग्धबुद्धयः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—(मुग्ध बुद्धयः) જે મૂઢબુદ્ધિ છે-જેમને વસ્તુ સ્વરૂપનું સાચું પરિજ્ઞાન નથી-તેઓ (गन्धर्व नगराकारं) ગંધર્વનગરના આકાર સમાન (विनश्वरम्) વિનાશીક અને (अवास्तवम्) અવાસ્તવિક (भोगं) ભોગસમૂહને (स्थावरं) સ્થિર અને (वास्तवं) વાસ્તવિક (बुध्यन्ते) સમજે છે.

વ્યાખ્યા:—જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગોનો ૧૩ મા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે આકાશમાં રંગબેરંગી વાદળાંઓથી સ્વતઃ બનેલ ગાંધર્વનગર સમાન વિનશ્વર અને અવાસ્તવિક તેમને મૂઢબુદ્ધિ સ્થિર અને વાસ્તવિક સમજે છે, એ તેમની મોટી ભૂલ છે. અહીં પ્રત્યક્ષ રોજ જોવામાં આવતાં વાદળોના આકારની ક્ષણભંગુરતા તરફ સંકેત કરીને ભોગોની અસ્થિરતા અને નિઃસારતાને તેની સમકક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને જેઓ ભ્રમવશ વિષયભોગોને એવા નથી સમજતા તેમને મોહથી દૂષિતમતિ કહ્યા છે. ૧૫.

આ સંસાર, આત્માનો મહાન રોગ.

चित्तभ्रमकरस्तीव्ररागद्वेषादिवेदनः ।
संसारोऽयं महाव्याधिर्नाना जन्मादि विक्रियः ॥ १६ ॥

---

१. मु बुध्यते ।

[1]अनादिरात्मनोऽमुख्यो भूरिकर्मनिदानकः ।
यथानुभवसिद्धात्मा सर्वप्राणभृतामयम् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—(अयं संसारः) આ સંસાર (चित्तभ्रमकरः) જે ચિત્તને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર, (तीव्र रागद्वेषादि वेदनः) તીવ્ર રાગ-દ્વેષાદિની વેદનાવાળો તથા (नाना जन्मादि-विक्रियः) વિવિધ જન્મ-મરણાદિની વિક્રિયાથી યુક્ત છે (आत्मनः महाव्याधिः) તે આત્માનો મહાન રોગ છે, (अनादिः) આત્મા સાથે અનાદિ-સંબંધવાળો છે, (अमुख्यः) અપ્રધાન છે, (भूरिकर्मनिदानकः) ઘણા કર્મોથી બંધનો કર્તા છે અને (सर्वप्राणभृताम) સર્વ પ્રાણીઓનો (यथानुभवसिद्धात्मा) આ પ્રમાણે અનુભવ સિદ્ધ (પર્યાયરૂપ) આત્મા છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સંસારને, જે મુખ્યપણે ભવભ્રમણ રૂપે છે, આત્માનો એક બહુ મોટો રોગ બતાવ્યો છે, જે અનાદિ કાળથી તેની સાથે લાગેલો છે, રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ રૂપ તીવ્ર વેદનાઓ સહિત છે, ચિત્તને ભ્રમરૂપ કરનાર છે જુદા જુદા પ્રકારે જન્મ-મરણાદિ વિક્રિયા-રૂપ સહિત છે અને સર્વ પ્રાણીઓને માટે અતિશય બંધનું કારણ છે. આવું સંસારનું રૂપ બતાવીને અહીં પરિણામે તેનાથી વિરક્તિ અથવા તેમાં આસક્ત ન થવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ૧૬-૧૭.

સર્વ સંસાર-વિકારોનો અભાવ થતાં મુક્ત જીવની સ્થિતિ.

सर्वजन्मविकाराणामभावे तस्य तत्त्वतः ।
न मुक्तो जायतेऽमुक्तोऽमुख्योऽज्ञानमयस्तथा ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—(तस्य) આત્માને (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (सर्व जन्मविकाराणां अभावे) સર્વ સંસારવિકારોનો અભાવ થઈ જતાં (मुक्तः) જે મુક્ત થાય છે તે પછી ફરી (न जायते अमुक्तः) અમુક્ત-સંસારપર્યાયનો ધારક સંસારી-નથી થતો, (अमुख्यः) ન સાધારણ પ્રાણી થાય છે, અને (अज्ञानमयः) ન અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે.

વ્યાખ્યા:—જે સંસારી આત્માનો પાછલા બે પદ્યોમાં ઉલ્લેખ છે તેના બધા ભવ-વિકારોનો જ્યારે અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તે મુક્ત થઈ જાય છે. જે મુક્ત થઈ જાય છે

१. आ आनादि; आदि अनादि ।

यथेहामयमुक्तस्य नामयः स्वस्थता परम् ।
तथा पातकमुक्तस्य न भवः स्वस्थता परम् ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यथा) જેમ (इह) આ લોકમાં (आमयमुक्तस्य) જે રોગથી મુક્ત થઇ ગયો હોય તેને (न आमयः) રોગ રહેતો નથી. (परं स्वस्थता) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે (तथा) તેમ (पातक मुक्तस्य) જે કર્મોથી મુક્ત થઇ ગયો હોય તેને (न भवः) ભવ-સંસાર રહેતો નથી, (परं स्वस्थता) પરમ સ્વસ્થતા થઇ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પાછલી વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે જેવી રીતે રોગથી સર્વથા મુક્ત રોગીને રોગ રહેતો નથી; પરમ નીરોગતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જે પાપાદિ કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થઇ જાય છે તેને પછી પર-પર્યાય-ગ્રહણરૂપ સંસાર રહેતો નથી, પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંજ સદા સ્થિરતા બની રહે છે. ૧૯.

કોના ભોગ સંસારનાં કારણ નથી થતાં.

शुद्धज्ञाने मनो नित्यं कार्येऽन्यत्र विचेष्टिते ।
यस्य तस्याग्रहाभावान् न भोगा भवहेतवः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થઃ—(यस्य मनः) જેનું મન (नित्यं) સદા (शुद्धज्ञाने) શુદ્ધજ્ઞાનમાં રમી રહે છે, (अन्यत्रकार्ये विचेष्टिते) અન્ય કોઈ કાર્યમાં જેની કોઇ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (तस्य भोगाः) તેના ભોગ (आग्रहाभावात् न भवहेतवः) આસક્તિના અભાવમાં સંસારના કારણ થતા નથી.

વ્યાખ્યા:—કોના ભોગ કેમ બંધનું કારણ નથી થતા, એ વાત દર્શાવતાં અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે યોગીનું મન સદા આત્માના શુદ્ધજ્ઞાનની આરાધનમાં લીન રહે છે અન્ય કોઇ કામ કરવામાં જેની કોઇ વિશેષ રુચિ હોતી નથી, તેને સામાન્યપણે આહાર-ગ્રહણાદિ રૂપ ભોગ અનાસક્તિને કારણે સંસારના હેતુભૂત બંધનાં કારણ નથી થતા-એનાથી ઉલ્ટું નિર્જરાનાં કારણ થાય છે. ૨૦

ભોગોને ભોગવવા છતાં પણ કોણ પરમપદ પામે છે.

मायाम्भो मन्यतेऽसत्यं तत्त्वतो यो महामनाः ।
अनुद्विग्नो निराशङ्कस्तन्मध्ये स न च्छति ॥ २१ ॥

मायातोयोपमो भोगा दृश्यन्ते येन वस्तुतः ।
स भुञ्जानोऽपि निःसङ्गः प्रयाति परमं पदम् ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—(यः महामनाः) જે મહાત્મા (मायाम्भः) માયા જળને-મૃગજળને-(तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (असत्यं) અસત્ય (मन्यते) સમજે છે (स) તે (अनुद्विग्नः निराशङ्कः) તેના પ્રત્યે ઉદ્વિગ્ન. આકુળિત તથા શંકિત નથી હોતો અને (तन्मध्ये न गच्छति) તેથી તેમાં ફસાતો નથી. (येन) જેને (भोगाः) ભોગો (वस्तुतः) વાસ્તવમાં (मायातोयोपमा) માયા જળ સમાન (दृश्यन्ते) દેખાય છે (स) તે મહાત્મા (भुञ्जानोऽपि) તેમને ભોગવતો હોવા છતાં પણ (આસક્તિના અભાવથી) (निःसङ्गः) નિઃસંગ છે અને (परमं पदं प्रयाति) પરમપદને પામે છે.

વ્યાખ્યા:—શુદ્ધ જ્ઞાન-આચરણમાં લીન જ્ઞાનીને ભોગ બંધના કારણ નથી, એ પાછળની વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે કોઇ મહાત્મા પુરુષ જે મૃગજળને વાસ્તવમાં મિથ્યા સમજે છે ને કદી તેના વિષયમાં શંકિત તથા તેની પ્રાપ્તિ માટે આકુળ થતો નથી અને તેથી તેમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તેવી જ રીતે જે મહાત્મા યોગી ભોગોને વાસ્તવમાં માયા જળ રૂપ દેખે છે ને તેમને ભોગવતા હોવા છતાં પણ નિઃસંગ હોય છે-જળમાં કમળની જેમ અલિપ્ત રહે છે-અને તેથી બંધને પ્રાપ્ત ન થવાથી પરમપદ પામવામાં સમર્થ થાય છે. ૨૧-૨૨.

આત્મસ્થિત કર્મવર્ગણાઓ કદી આત્મત્વ પામતી નથી.

**आत्म–व्यवस्थिता यान्ति नात्मत्वं कर्मवर्गणाः ।
व्योमरूपत्वमायान्ति व्योमस्थाः किमु पुद्गलाः ॥ ३६ ॥**

શબ્દાર્થ:—(आत्म-व्यवस्थिताः) આત્મામાં વ્યવસ્થિત (कर्मवर्गणाः) કર્મ-વર્ગણાઓ (કદી) (आत्मत्वं न यान्ति) આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી-આત્મા થઈ જતી નથી. (બરાબર છે) (व्योमस्थाः) આકાશમાં સ્થિત (पुद्गलाः) પુદ્ગલો (किमु) શું કદી (व्योमरूपत्वं आयान्ति) આકાશ થઈ જાય છે–નથી થઈ જતા.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મોનો આત્માથી સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મ અનેક પ્રકારની વર્ગણાઓ રૂપે આત્મ–વ્યવસ્થિત હોવા છતાં કદી આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતાં નથી, એની સૂચના કરતાં આકાશસ્થિત પુદ્ગલોનાં ઉદાહરણ દ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આકાશમાં સ્થિત પુદ્ગલો જેવી રીતે કદી આકાશ રૂપે પરિણમતા નથી તેવી જ રીતે આત્મા સાથે વ્યવસ્થિત થયેલી કર્મવર્ગણાઓ પણ કદી આત્મારૂપે પરિણમતી નથી. ૩૬.

કર્મજન્ય સ્થાવર વિકાર આત્માના થતા નથી.

**स्थावराः कार्मणाः सन्ति विकारास्तेऽपि नात्मनः ।
शश्वच्छुद्धस्वभावस्य[1] सूर्यस्येव घनादिजाः ॥ ३७ ॥**

શબ્દાર્થ:—(कार्मणाः) કર્મજન્ય જે (स्थावराः विकाराः) સ્થાવર વિકાર છે (ते अपि) તે પણ (आत्मनः न) આત્માના નથી જેમ (घनादिजाः) મેઘ આદિ જન્ય વિકાર (शश्वत्) સદા (शुद्धस्वभावस्य) શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ (सूर्यस्य इव) સૂર્યના નથી.

વ્યાખ્યા:—જો કોઈ કહે કે આત્મામાં જે સ્થાવર વિકાર છે-પૃથ્વી-પર્વત-વૃક્ષાદિ સમાન સ્થિર રહેનાર વિકાર છે-તેમને તો આત્માના સ્વતઃ વિકાર સમજવા જોઈએ, તો તેના સમાધાન અર્થે અહીં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સ્થાવર વિકાર પણ આત્માના

१. व्या. प्रभाचन्द्र ।

કષાય પરિણામોનું સ્વરૂપ.

आत्मनो ये परिणामा: मलतः सन्ति कश्मलाः ।
सलिलस्येव कल्लोलास्ते कषाया निवेदिताः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—(आत्मनः ये परीणामाः) આત્માના જે પરિણામ (मलतः) મળના નિમિત્તે (कश्मलाः सन्ति) મલિન હોય છે (ते) તે, (सलिलस्य कल्लोलाः इव) જળના કલ્લોલોની જેમ, (कषायाः निवेदिताः) 'કષાય' કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યા:—જે કષાયોનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેમનું આ પદ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આત્માના જે પરિણામ (રાગાદિ) મળના નિમિત્તે મલિન-કષાયલા થાય છે તેમને 'કષાય' કહે છે. તેમની સ્થિતિ જળમાં કલ્લોલો સમાન હોય છે. ૪૦.

કાલુષ્ય અને કર્મમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ.

कालुष्याभावतोऽकर्म कालुष्यं कर्मतः पुनः ।
एकनाशे द्वयोर्नाशः स्याद् बीजाङ्कुरयोरिव ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(पुनः) વળી (कर्मतः) કર્મથી (આત્મામાં) (कालुष्यं) કલુષતાની ઉત્પત્તિ અને (कालुष्य अभावतः) કલુષતાના અભાવથી (अकर्म) કર્મનો અભાવ થાય છે. (बीजअङ्कुर-योः इव) બીજ અને અંકુરની જેમ (एकनाशे) એકનો નાશ થતાં (द्वयोः नाशः स्याद्) બન્નેનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે મળનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેને અહીં કર્મ કહ્યું છે, તેનાથી જ કલુષતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કલુષતાનો અભાવ થતાં કર્મ રહેતું નથી. એથી એ પરિણામ આવ્યું કે કર્મ અને કલુષતા એ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ નાશ થતાં બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે; જેમ બીજનો નાશ થતાં અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને અંકુરનો નાશ થઈ જતાં તેનાથી બીજની ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી. ૪૧.

કલુષતાનો અભાવ થતાં પરિણામની સ્થિતિ.

यदास्ति कलुषा(ल्मषा)भावो जीवस्य परिणामिनः ।
परिणामास्तदा शुद्धाः स्वर्णस्येवोत्तरोत्तराः ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यदा) જે વખતે (परिणामिनः जीवस्य) પરિણામી જીવને (कलुषा (ल्मषा) (भावः) કલુષતાનો અભાવ થાય છે (तदा) તે વખતે (परिणामाः) તેના પરિણામ (स्वर्णस्य इव) સુવર્ણની જેમ (उत्तरोत्तराः शुद्धाः) ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતા જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં સંસારી જીવને પરિણામી-એક પરિણામથી બીજા પરિણામરૂપ પરિણમન કરનાર-કહ્યો છે. તે જીવને જ્યારે કલુષતાનો અભાવ થઇ જાય છે ત્યારે તેના પરિણામ મળરહિત સુવર્ણ સમાન ઉત્તરોત્તર શુદ્ધતામાં પરિણમ્યા કરે છે. ૪૨,

કલુષતાનો અભાવ થઇ જતાં જીવની સ્થિતિ.

कल्मषाभावतो जीवो निर्विकारो विनिश्चलः ।
निर्वात–निस्तरङ्गाब्धि–समानत्वं प्रपद्यते ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થઃ—(कल्मषाभावतः जीवः) કલ્મષના અભાવથી આ જીવ (निर्वात-निस्तरङ्गाब्धि-समानत्वं) વાયુ અને તરંગ રહિત સમુદ્ર સમાન (निर्विकारः) નિર્વિકાર અને (विनिश्चलः प्रपद्यते) નિશ્ચલ થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—કષાયાદિ રૂપ કલ્મષ (કાલુષ્ય) નો અભાવ થઈ જતાં આ જીવની સ્થિતિ તે સમુદ્ર સમાન નિર્વિકાર અને નિશ્ચલ થઇ જાય છે જેમાં વાયુનો સંચાર નથી અને ન કોઇ કલ્લોલ-તરંગ કે લહેર ઉઠે છે. આત્માની આવી અવસ્થાને જ 'નિર્વિકલ્પદશા' કહે છે, જેમાં ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય આદિનો કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી.[1] ૪૩.

---

૧. જહાઁ ધ્યાન ધ્યાતા ધ્યેયકો ન વિકલ્પ વચભેદ ન જહાં,
ચિદ્ભાવ કર્મ, ચિદેશ કર્તા, ચેતના કિરિયા તહાં;
તીનોં અભિન્ન અખિન્ન શુધ ઉપયોગકી નિશ્ચલ દશા,
પ્રગટી જહાં દગ-જ્ઞાન-વ્રત યે તીનધા એકૈ લસા. —૭ ઢાળા, દૌલતરામ.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની કેટલીક સૂચના.

अक्ष-ज्ञानार्थतो भिन्नं यदन्तरवभासते ।
तद्रूपमात्मनो ज्ञातृज्ञातव्यमविपर्ययम् ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:—(अक्ष-ज्ञानार्थतो भिन्नं) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયથી ભિન્ન (यत्) જે (अन्तरवभासते) અંતરંગમાં અવભાસિત થાય છે (तत्) તે (ज्ञातृज्ञातव्यम्) જ્ઞાતાને ગમ્ય (आत्मनः) આત્માનું (अविपर्ययम् रूपम्) અભ્રાન્ત રૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માના તે શુદ્ધરૂપની, જે કદી વિપરીતતા ને પ્રાપ્ત થતું નથી. કાંઈક સૂચના કરતાં લખ્યું છે કે તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયથી ભિન્ન છે-કોઈ પણ ઇન્દ્રિય દ્વારા જણાતો નથી-આત્માના અંતરંગમાં અવભાસમાન છે અને જ્ઞાતા આત્મા દ્વારા જ જણાય છે. તેથી જ સ્વસંવેદ્ય કહેવામાં આવે છે. ૪૪.

આત્માની પરંજ્યોતિનું સ્વરૂપ.

यत्रासत्यखिलं ध्वान्तमुद्द्योतः सति चाखिलः ।
अस्त्यपि ध्वान्तमुद्द्योतस्तज्ज्योतिः परमात्मनः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:—(कर्म) કર્મ (जीवस्य गुणान) જીવના ગુણોનો અને (जीवः) જીવ (कर्मणः) કર્મના ગુણોનો (न हन्ति) ઘાત કરતો નથી. (जीवकर्मणोः) જીવ અને કર્મ બન્નેનો (अन्योऽन्यं) પરસ્પર એક બીજા સાથે (वध्य-घातकभावः न अस्ति) વધ્ય-ઘાતકભાવ નથી.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને કર્મનો જે પરસ્પર સંબંધ છે તે અંધકાર અને પ્રકાશની જેમ વધ્ય-ઘાતકરૂપે નથી, તેથી જ કર્મ જીવના અને જીવ કર્મના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી-એક બીજાના સ્વભાવને નષ્ટ કરવામાં કદી સમર્થ થતા નથી. હા, એકબીજાના વિભાવ-રૂપ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ જરૂર હોઇ શકે. કારણ કે જીવ અને પુદ્‌ગલ બન્નેમાં વૈભાવિકી-વિભાવરૂપ પરિણમનની-શક્તિ રહેલી છે. ૪૯.

જીવ અને કર્મમાં પારસ્પરિક પરિણામનું નિમિત્તપણું ન રહે ત્યારે મોક્ષ

यदा प्रति परीणामं विद्यते न निमित्तता ।
परस्परस्य विश्लेपस्तयोर्मोक्षस्तदा मतः ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:—(यदा) જ્યારે (तयोः) જીવ અને કર્મને (परस्परस्य) પરસ્પરમાં (प्रत्ति परीणामं) પરિણતા પ્રત્યે (निमित्तता न विद्यते) નિમિત્તપણાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, (तदा) ત્યારે (तयोः विश्लेपः) બન્નેનો જે વિશ્લેષ-સર્વથા જુદાપણું-થાય છે તે (मोक्षः मतः) 'મોક્ષ' માનવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને પુદ્‌ગલકર્મનું વિભાવ-પરિણમન એકબીજાના નિમિત્તે થાય છે, જે વખતે આ નિમિત્તપણું રહેતું નથી-મિથ્યાદર્શનાદિ બંધ હેતુઓનો અભાવ થવાથી સદાને માટે સમાપ્ત થઇ જાય છે-તેજ વખતે જીવ અને કર્મોનો વિશ્લેષ-સર્વથા પૃથક્ત્વ-થઇ જાય છે, જેને 'મોક્ષ' (નિર્વાણ) કહેવામાં આવ્યો છે અને જે બંધનું વિપરીત રૂપ છે. ૫૦

યુક્ત ભાવ સાથે આત્માની સ્ફટિક સમ તન્મયતા.

[1]येन येनैव भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः ।
तन्मयस्तत्र तत्रापि विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ ५२ ॥

---

१. जेण मणवि झाइयइ अप्पा ण हु अणंतु ।
तेण मणवि परिणवइ जह फलिहउ-भणिमंतु ॥—२-१७३ —परमात्मप्रकाश

શબ્દાર્થ:—(यन्त्रवाहकः) આ યંત્રવાહક જીવાત્મા (येन येन यत्र भावेन) જે જે ભાવ સાથે (युज्यते)જોડાય છે (तन्मयः तत्र तत्रापि) તે તે ભાવ સાથે ત્યાં તન્મય થઈ જાય છે. (यथा) જેવી રીતે (विश्वरूपः मणिः) વિશ્વરૂપધારી સ્ફટિક મણિ.

વ્યાખ્યા:—'યંત્રવાહક' શબ્દ દેહધારી જીવાત્માના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે કે જે દેહનું સંચાલન કરે છે અને જેના ચાલ્યા જવાથી દેહ પોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ બનતો નથી. કારણ કે દેહ એક યંત્ર સમાન છે. આ જીવની એક ખાસ સંજ્ઞા છે જેની શબ્દ-કોપમાં સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધિ નથી થતી. અને 'વિશ્વરૂપ' સંજ્ઞા અહીં સ્ફટિકમણિને આપવામાં આવી છે, કેમ કે તે વિશ્વના બધા પદાર્થોના રંગરૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા રાખે છે. આ સ્ફટિકનાં ઉદાહરણ દ્વારા જીવાત્માની પરપદાર્થ સાથે તન્મયતાની—તદ્રૂપ પરિણમનની—વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ જે જે રંગરૂપની ઉપાધિ સાથે સંબંધ કરે છે તે તે રંગ રૂપની ઉપાધિ સાથે તન્મયતા (તદ્રૂપતા) પામે છે, તેવીજ રીતે આત્મજ્ઞાની આત્માને જે ભાવસાથે જે રૂપે ધ્યાવે છે તેની સાથે તે તે રૂપે તન્મયતા પામે છે. આથી વિવક્ષિત તન્મયતા સ્પષ્ટ થાય છે. કે જે [illegible].

વ્યાખ્યા:—આત્માના ઉક્ત તન્મયતારૂપ પરિણામ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ અહીં વિદ્વાનનું કર્તવ્ય પરભાવની ભાવના છોડીને પોતાને આત્મભાવનાના અભ્યાસમાં લગાવવાનું બતાવ્યું છે, જેથી આત્મામાં તન્મયતાની ઉપલબ્ધિ-વૃદ્ધિ થઇ શકે. આત્મભાવનાનો અભ્યાસ જેટલો અધિક વધારવામાં આવે, પરભાવોથી એટલો જ છુટકારો થતો જાય. અને પરભાવોમાં જેટલું વધારે મન લગાવવામાં આવે એટલો જ આત્મભાવનાનો અભ્યાસ દૂર થઇને આત્મામાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવાનું દુર્લભ થઈ જાય. તેથી પરપદાર્થો સાથે સંબંધ ઓછો કરીને આત્મભાવનાનો અભ્યાસ વધારવો તે જ શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારી) છે. ૫૨.

કર્મમળથી પૂર્ણપણે પૃથક્ થયેલો આત્મા ફરીથી તે મળથી લેપાતો નથી.

युज्यते रजसा नात्मा भूयोऽपि विरजी कृतः ।
पृथक्कृतं कुतः स्वर्णं पुनः किट्टेन[1] युज्यते ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(विरजीकृतः आत्मा) જે આત્મા કર્મમળથી (પૂર્ણપણે) પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે તે (भूयः अपि) ફરીથી (रजसा) કર્મમળથી (न युज्यते) લિપ્ત થતો નથી. (બરાબર છે) (किट्टेन पृथक्कृतं स्वर्णं) કિટ્ટકથી જુદું કરાયેલું સોનું (पुनः) ફરીથી (कुतः युज्यते) કયા કારણે કિટ્ટક સાથે જોડાય ? હેતુનો અભાવ હોવાથી જોડાતું નથી.

વ્યાખ્યા:—જે આત્મા આત્મભાવનાના અભ્યાસદ્વારા પરભાવને છોડતો થકો પોતામાં તન્મય (લીન) થાય છે અને એ રીતે કર્મમળથી છૂટે તે ફરી કદી તે કર્મમળ સાથે સંબંધ પામતો નથી, જેવી રીતે કાલિમાથી જુદું થયેલું સોનું ફરી તે કાલિમા સાથે જોડાતું નથી તેમ. ૫૩.

ઘડાના ઉપાદાન માટીની જેમ કર્મનું ઉપાદાન કલુષતા છે.

दण्ड-चक्र-कुलालादि-सामग्री सम्भवेऽपि नो ।
संपद्यते यथा कुम्भो विनोपादानकारणम् ॥ ५४ ॥
मनो-वचो-वपुः कर्म-सामग्री संभवेऽपि नो ।
संपद्यते तथा कर्म विनोपादानकारणम् ॥ ५५ ॥

---

१. मु कीट्टेन ।

कालुष्यं कर्मणो ज्ञेयं सदोपादानकारणम् ।
मृद्द्रव्यमिव कुम्भस्य जायमानस्य योगिभिः ॥ ५६ ॥

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેમ (दण्ड-चक्र-कुलालादि) દંડ, ચક્ર અને કુંભાર વગેરે (सामग्री सम्भवे अपि) સામગ્રી મોજુદ હોવા છતાં પણ (विना उपादानकारणम्) ઉપાદાનકારણ વિના (कुम्भः न संपद्यते) (માટીના) ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી (तथा) તેવી જ રીતે (मनो-वचो-वपुः कर्म-सामग्री) મન-વચન-કાયાની ક્રિયારૂપ સામગ્રી (सम्भवे अपि) હોવા છતાં પણ (विना उपादानकारणम्) ઉપાદાનકારણ વિના (कर्म न संपद्यते) કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (कर्मणः) કર્મનું (उपादानकारणम्) ઉપાદાનકારણ (कालुष्यं) કલુષતા છે, જેમ (जायमानस्य कुम्भस्य) માટીથી ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનું ઉપાદાનકારણ (मृद्द्रव्यम् इव) માટી દ્રવ્ય છે, એ (योगिभिः सदा ज्ञेयं) યોગીઓએ સદા [illegible]

વ્યાખ્યા:— માટીના ઘડાની ઉત્પત્તિમાં માટી ઉપાદાન [illegible] બીજી બધી સામગ્રી (દંડ-ચક્ર-કુલાલ આદિ) [illegible] ઘડો બનતો નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની [illegible] છે, તેના અભાવમાં મન-વચન-કાયની ક્રિયારૂપ બીજી [illegible] પણ આત્માને કર્મબંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. [illegible] જે મુમુક્ષુ યોગી પોતાને કર્મબંધન [illegible] કર્મના ઉપાદાનકારણ કષાયભાવને [illegible] બીજા બધા ક્રિયાકાંડથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ [illegible] સહાયકરૂપે પોતાનું કામ કરી શકે [illegible] વામાં ન આવે તો સમજવું [illegible] સ્થિતિમાં મુક્તિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. [illegible]

શબ્દાર્થ:—(यथा) જેવી રીતે (सहकारितया कुम्भं कुर्वाणः अपि) સહકારિતા સાથે ઘડો કરતો હોવા છતાં પણ (कुम्भकारः) કુંભાર (जातु) કદી પણ (कुम्भमयः न (जायते) ઘડારૂપ થતો નથી, (तथा) તેવીજ રીતે (सहकारितया) સહકારિતા સાથે (कपायादीन् कुर्वाणः अपि) કપાયાદિ કરવા છતાં પણ (जीवः) આ જીવ (कदाचन) કદી (कपायादिमयः न जायते) કપાયાદિરૂપ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં જો કોઈ એમ આશંકા કરે કે કપાય આદિ કરતો થકો જીવ તો કપાયાદિમય થઇ જાય છે—કપાય આદિ તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે—તો કપાયોનું છૂટવું કેવી રીતે બની શકે? તો તેના સમાધાનમાં જ આ બન્ને પદ્યોની રચના થઇ હોય એમ જણાય છે. એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે સહકારી રૂપે ઘડો બનાવતો કુંભાર કોઈ રીતે ઘડારૂપ થઇ જતો નથી તેવી જ રીતે આ જીવ પણ સહકારી રૂપે કપાયો કરવા છતાં કદી પણ કપાયાદિરૂપ થઇ જતો નથી. કપાયાદિ જેટલાં પરિણામ છે તે બધાં જીવની ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન કરાય છે આ વાત પાછલા ૩૯ મા પદ્યમાં બતાવાઈ ગઈ છે. તેથી કપાયની ઉત્પત્તિમાં જીવ નિમિત્ત કારણ છે–ઉપાદાન કારણ નથી, ઉપાદાન કારણ દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલ છે અને તેથી કપાયોને 'પૌદ્ગલિક' કહેવામાં આવ્યા છે. કુંભાર જો ઘડાના નિર્માણમાં પોતાનો સહયોગ ન આપે તો ઘડાનું નિર્માણ થતું નથી, માટી તેને સહયોગ માટે પરવશ કરતી નથી. આ રીતે કપાયનો ઉદય આવતાં જો જીવ તેની સાથે સહયોગ ન કરે–રાગ–દ્વેષાદિરૂપ ન પરિણમે–તો નવા કપાયકર્મનો ઉત્પાદ થતો નથી અને કર્મનો ઉદય જીવને કપાયકર્મ કરવા માટે ફરજ પાડતો નથી, તે (જીવ) તેને કરવા ન કરવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે જ તે કપાયોનાં બંધન દૂર કરવામાં સમર્થ થઇ શકે છે અને તેથી જ તે તે કપાયરૂપ ન પરિણમવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. કપાયોનું જીવની સાથે તાદાત્મ્ય થઇ જતાં તો પછી કદી પણ તેનાથી છુટકારો થઈ શકતો નથી અને ન તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. અને તેથી જીવનો કપાયોની ઉત્પત્તિમાં કુંભારની જેમ સહકારી નિમિત્તરૂપ–જેવો સંબંધ છે, ઉપાદાન કારણરૂપે નથી, એ સારીરીતે સમજી લેવું જોઇએ. ૫૭–૫૮.

સર્વ કર્મોનો કર્તા થવા છતાં કોણ અકર્તા થાય છે?

यः कर्म मन्यते कर्माकर्म वाकर्म सर्वथा ।
स सर्वकर्मणां कर्ता निराकर्ता च जायते ॥ ५९ ॥

શબ્દાર્થ:—(यः) જે (कर्म) કર્મને (सर्वथा) સર્વથા (कर्म) કર્મ અને (अकर्म) અકર્મને સર્વથા (अकर्म) અકર્મ રૂપ (मन्यते) માને છે-કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ સમજવાની કદી ભૂલ નથી કરતો-(स) તે (सर्वकर्मणां) સર્વ કર્મોના (कर्ता) કર્તા થવા છતાં પણ (એક દિવસ) તેમનો (निराकर्ता च जायते) નિરાકર્તા-તેમનો ત્યાગ કરનાર-થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મ-અકર્મનું બરાબર સ્વરૂપ સમજે છે અને તે સ્વરૂપથી વિપરીત કદી તેમને પોતાની શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવતો નથી તે કર્મ કરતા તથા અકર્મ છોડવામાં રાગ-દ્વેષ રૂપ પ્રવર્તતા નથી-સદા તેમાં અનાસક્ત બની રહે છે. અને તેથી સર્વ કર્મોના કર્તા હોવા છતાં પણ તે એક દિવસ તેમને છોડવાને સમર્થ થાય છે અને અનાસક્તિને કારણે કર્મ-બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૫૯.

શબ્દાર્થ:—(येन) જે (तत्त्वतः) વાસ્તવમાં (देहचेतनयोः) શરીર અને ચેતન આત્માનો (भेदः दृश्यते) ભેદ જુએ છે (तस्य) તેને (विषयेषु) વિષયોમાં (कदाचन) કદી (सङ्गः न जायते) સંગ-સંબંધ અથવા અનુરાગ હોતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે નિઃસંગ યોગીનો ઉલ્લેખ છે તેના વિષયને અહીં કાંઈક સ્પષ્ટ કરતાં એમ સૂચવ્યું છે કે તે યોગી શરીર અને આત્માનો ભેદ તાત્વિક દૃષ્ટિએ સારી રીતે સમજેલો હોય છે અને તેથી તેની વિષયોમાં કદી આસક્તિરૂપ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી-તે તેમનાથી અલિપ્ત રહે છે. જેની પ્રવૃત્તિ (વિષયોમાં આસક્તિરૂપ) હોય છે, તો સમજી લેવું જોઈએ કે તેણે શરીર અને ચેતનનો ભેદ દૃષ્ટિગત કર્યો નથી. ૬૧.

જીવના ત્રિવિધ-ભાવોની સ્થિતિ અને કર્તવ્ય.

भावः शुभोऽशुभः शुद्धस्त्रेधा जीवस्य जायते ।
यतः पुण्यस्य पापस्य निर्वृतेरस्ति[1] कारणम् ॥ ६२ ॥
ततः शुभाशुभौ हित्वा शुद्धं भावमधिष्ठितः ।
निर्वृतो जायते योगी कर्मागमनिवर्तकः ॥ ६३ ॥

શબ્દાર્થ:—(जीवस्य भावः) જીવનો ભાવ (त्रेधा जायते) ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-(शुभः अशुभः शुद्धः) શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ. (यतः) કારણ કે (पुण्यस्य) શુભભાવ પુણ્યનો, (पापस्य) અશુભભાવ પાપનો અને (निर्वृतेः अस्ति कारणम्) શુદ્ધભાવ નિર્વૃતિ (મુક્તિ)નો હેતુ છે (ततः) તેથી (कर्मागमनिवर्तकः योगी) જે યોગી કર્મોના આસ્રવનો નિરોધ કરનાર છે તે (शुभाशुभौ हित्वा) શુભ, અશુભ ભાવો છોડીને (शुद्धं भावं अधिष्ठितः) શુદ્ધભાવમાં સ્થિત થયો થકો (निर्वृतः जायते) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જીવના ભાવોના શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એવા ત્રણ ભેદ કરતાં તેમને ક્રમપૂર્વક પુણ્ય, પાપ અને મુક્તિના હેતુ બતાવ્યા છે. અને સાથે જ એ સૂચિત કર્યું છે કે જે યોગી શુભ-અશુભ ભાવો છોડીને, કે જે કર્માસ્રવના હેતુ છે, શુદ્ધભાવમાં સ્થિત થાય છે તે કર્મોના આસ્રવનો નિવર્તક-નિરોધક થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨-૬૩.

---

१. मु. निर्वृत्य ।

જેણે બધા કલ્મષનો નાશ કર્યો છે તે યોગીનું કર્તવ્ય.

विनिवृत्या(वर्त्या)र्थतश्चित्तं विधायात्मनि निश्चलम् ।
न किंचिच्चिन्तयेद्योगी निरस्ताखिलकल्मषः ॥ ६४ ॥

શબ્દાર્થ:—(निरस्ताखिल कल्मषः योगी) જે યોગીએ સર્વ કલ્મષનો-રાગદ્વેષ-ભાવનો-નાશ કર્યો છે તે (चित्तं) ચિત્તને (विनिवृत्य(वर्त्य)र्थतः) બધા પદાર્થોથી હટાવીને અને (आत्मनि) આત્મામાં (निश्चलम्) નિશ્ચલ (विधाय) કરીને (किंचित् न चिन्तयेत्) કાંઈ પણ ચિંતન ન કરે-આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ તેના ધ્યાનમાં સ્થિર રહે.

વ્યાખ્યા:—અહીં તે યોગીના કર્તવ્યનો નિર્દેશ છે જેણે રાગાદિ રૂપ કલ્મષ-ભાવનો નાશ કર્યો છે, તેણે પછી પોતાનું ચિત્ત બધા પદાર્થોથી હટાવીને તથા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર કરીને ચિંતનનું કાંઈ પણ કાર્ય ન કરવું [illegible] લીનતા જ ટકાવી રાખવી. ૬૪.

ભોગને ન ભોગવનાર અને ભોગવનાર કોઈ બેની સ્થિતિ.

भोगं कश्चिदभुञ्जानो भोगार्थं कुरुते क्रियाम् ।
भोगमन्यस्तु भुञ्जानो भोगच्छेदाय शुद्धधीः ॥ ६६ ॥

શબ્દાર્થ:—(कश्चित) કોઈ (भोगं अभुञ्जानः) ભોગ ન ભોગવતો હોવા છતાં પણ (भोगार्थं) ભોગોને માટે (क्रियां कुरुते) ક્રિયા કરે છે, (अन्यः शुद्धधीः) બીજો શુદ્ધ બુદ્ધિ (भोगं भुञ्जानः) ભોગને ભોગવતો હોવા છતાં પણ (भोगच्छेदाय) ભોગના છેદનો પ્રયત્ન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ભોગ ભોગવનાર અને ન ભોગવનાર કોઈ બે વ્યક્તિઓનો વિપરીત વિચાર-ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે-એક કોઈ બંધન અથવા લાચારીને કારણે ભોગ નહિ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તેના માટે રાગાદિરૂપ મન-વચન-કાયાની ક્રિયા કરે છે અને બીજો ભોગ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ રાખતો નથી અને તેથી તેના મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર એક દિવસ તેને છોડી દેવા તરફ જ થાય છે. પોતાના આ વિચાર વ્યાપારના કારણે બીજાને 'શુદ્ધ-બુદ્ધિ' કહ્યો છે અને તેથી પહેલાને, જે બાહ્યમાં ભોગનો ત્યાગ કરે છે તથા અંતરંગમાં તેની લાલસા રાખે છે, તે શુદ્ધ-બુદ્ધિ કહેવાતો નથી, તેને દુર્બુદ્ધિ તથા વિવેકહીન સમજવો જોઈએ. પોતાની આ દુર્બુદ્ધિના કારણે તે ભોગનો ત્યાગી હોવા છતાં પણ પાપનો બંધ કરે છે, જ્યારે બીજો પોતાની શુદ્ધ-બુદ્ધિને કારણે ભોગ ભોગવતો હોવા છતાં પણ પાપફળનો ભાગીદાર થતો નથી. બન્નેની પ્રવૃત્તિમાં તેનાથી (પ્રવૃત્તિથી) વિપરીત વિચારને કારણે કેટલું અંતર છે તે અહીં સ્પષ્ટપણે જણાય છે. ૬૬.

ઇન્દ્રિય-વિષયોનું સ્મરણ રોકનારની સ્થિતિ.

स्वार्थ-व्यावर्तिताऽक्षोऽपि निरुद्धविषय-स्मृतिः ।
सर्वदा सुस्थितो जीवः परत्रेह च जायते ॥ ६७ ॥

શબ્દાર્થ:—(स्वार्थ-व्यावर्तिताऽक्षोऽपि) જેણે ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષયથી જુદા કર્યાં છે અને જે (निरुद्ध-विषय-स्मृतिः) વિષયોની સ્મૃતિ પણ રોકી રાખે છે-પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોનું ફરી સ્મરણ કરતો નથી અને ન તેમને ફરી ભોગવવાની ઇચ્છાય કરે છે-(जीवः) તે જીવ (परत्र इह च) આ લોકમાં તથા પરલોકમાં (सर्वदा) સદા (सुस्थितः जायते) સુખી થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં તે જીવને આ લોક તથા પરલોકમાં સદા સુખિત અને સુખી બતાવ્યો છે જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયથી માત્ર અલગ જ નહિ, [illegible] પૂર્વે ભોગવેલા તથા આગળ ભોગવવાના વિષયોનું સ્મરણ પણ કરતો નથી. ૬૭.

ભોગ ભોગવતો થકો કોણ બંધાય છે કોણ નહિ ?

रागी भोगमभुञ्जानो बध्यते कर्मभिः स्फुटम् ।
विरागः कर्मभिर्भोगं भुञ्जानोऽपि न बध्यते ॥ ६८ ॥

શબ્દાર્થઃ—(रागी) જે રાગી છે તે (भोगं अभुञ्जानः) [illegible] છતાં પણ (कर्मभिः बध्यते) સદા કર્મોથી બંધાય છે અને જે (विरागः [illegible]) [illegible] તે (भोगं भुञ्जानः अपि) ભોગ ભોગવતો થકો પણ (कर्मभिः न बध्यते) [illegible] નથી બંધાતો, (स्फुटम्) એ સુનિશ્ચિત છે.

વિષયોને જાણવા માત્રથી પણ બંધની પ્રાપ્તિ થયા કરતી હોય તો ત્રણલોકના જ્ઞાતા કેવળી ભગવાન પણ બંધને પ્રાપ્ત થયા કરત. પરંતુ એમ નથી. તેથી વિષયોને જાણવા માત્રથી બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી, બંધની પ્રાપ્તિમાં કારણ તદ્વિષયક રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ છે તે જો ન હોય તો બંધ પણ ન થાય. અને તેથી પાછલા જે પદ્યો (૬૫ આદિ) માં ભોગોની સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ છે તે માત્ર જ્ઞાનાત્મક સ્મૃતિ ન હોતાં રાગાત્મક સ્મૃતિ છે, તેથી જ તેને દોષિત ગણેલ છે. ૬૯.

મહામૂઢ ઈન્દ્રિય-વિષયોનું ગ્રહણ ન કરતો હોવા છતાં પણ બંધનો કર્તા થાય છે.

विमूढो नूनमक्षार्थमगृह्णानोऽपि बध्यते ।
एकाक्षाद्या निबध्यन्ते विषयाग्राहिणो न किम् ॥ ७० ॥

શબ્દાર્થ:—(विमूढः) જે વિમૂઢ છે-વિવેકહીન મહા અજ્ઞાની છે-તે (नूनं) નિશ્ચયથી (अक्षार्थम्) ઈન્દ્રિય-વિષયોનું (अगृह्णानः अपि) ગ્રહણ ન કરવા છતાં પણ (बध्यते) બંધ પામે છે. (બરાબર છે) (एकाक्षाद्या) એકેન્દ્રિયાદિ જીવ જે (સ્વ-ભિન્ન) (विषयाग्रहिणः) વિષયોને ગ્રહતા નથી તેઓ (किम्) શું (न निबध्यन्ते) બંધાતા નથી ?-બંધાય જ છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં વિષયોને જાણનાર જ્ઞાનીની વાત કહેવામાં આવી છે, અહીં તે મહા અજ્ઞાનીની વાત લીધી છે જે વિષયોને કાંઇ જાણતો તથા સમજતો જ નથી, તો શું તે ઈન્દ્રિય-વિષયોને ગ્રહણ ન કરતો બંધાતો નથી ? ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે વિમૂઢ વિષયોનું ગ્રહણ ન કરતો હોવા છતાં પણ બંધાય છે, જેવી રીતે એકેન્દ્રિયાદિ જીવ પોતાના વિષયથી ભિન્ન વિષયનું ગ્રહણ ન કરવા છતાં પણ નિશ્ચિત રૂપે બંધાય છે-તેમના અજ્ઞાનાદિ ભાવ તેમને બંધના પાત્ર બનાવે છે. તેથી જેઓ અજ્ઞાનના કારણે દોષ કરીને પોતાને દોષમુક્ત સમજતા હોય તે ભૂલે છે, અજ્ઞાન કોઈને દોષમુક્ત કરતું નથી-એ બીજી વાત છે કે જ્ઞાતભાવથી કરેલા કર્મની અપેક્ષાએ અજ્ઞાત ભાવે કરેલો કર્મના ફળમાં કાંઈક અંતર જરૂર છે. ૭૦.

કોના પ્રત્યાખ્યાનાદિ કર્મ વ્યર્થ છે.

राग-द्वेष-निवृत्तस्य प्रत्याख्यानादिकं वृथा ।
राग-द्वेष-प्रवृत्तस्य प्रत्याख्यानादिकं वृथा ॥ ७१ ॥

શબ્દાર્થ:—(राग-द्वेष-निवृत्तस्य)જે રાગ-દ્વેષ રહિત યોગી છે તેના (प्रत्याख्यानादिकं वृथा) પ્રત્યાખ્યાનાદિ કાર્ય વ્યર્થ છે અને જે (राग-द्वेष-प्रवृत्तस्य) રાગ-દ્વેષમાં પ્રવૃત્ત છે તેના (प्रत्याख्यानादिकं वृथा) પ્રત્યાખ્યાનાદિ કાર્યનો કોઈ અર્થ નથી —તે બધા નિરર્થક છે.

વ્યાખ્યા:—જે રાગ-દ્વેષથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે અને જે રાગ-દ્વેષમાં પ્રવૃત્ત છે તે બંનેની પ્રત્યાખ્યાનાદિ ક્રિયાઓને અહીં વ્યર્થ, અકાર્યકારી અને નિરર્થક બતાવેલ છે. પ્રત્યાખ્યાનાદિ કર્મ છ આવશ્યક કર્મોની અંતર્ગત છે, જેમનું વર્ણન આવશ્યકાધિકારમાં પદ્ય નં. ૪૭ થી ૫૩ સુધી આપ્યું છે, તેમાંથી આદિ શબ્દ દ્વારા અહીં [illegible] મુખ્યપણે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને કાયોત્સર્ગનું ગ્રહણ છે. [illegible] રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ અને સંવર માટે કરવામાં આવે છે તેથી જે રાગ-દ્વેષથી [illegible] આ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી અને તેથી તેમનું [illegible] જે રાગ-દ્વેષાદિમાં પ્રવૃત્ત છે—[illegible] પણ આ કર્મ કરવાં વ્યર્થ છે; કેમ કે જ્યાં આ [illegible] પ્રવૃત્તિ ઉલટી ચાલી રહી છે ત્યાં આ કર્મો [illegible] કાંઈ પણ લાભ ન થવાથી તે વ્યર્થ ઠરે છે. [illegible]

દોષોના વિષયમાં રાગી–વીતરાગીની સ્થિતિ.

रागिणः सर्वदा दोषाः सन्ति संसारहेतवः ।
ज्ञानिनो वीतरागस्य न कदाचन ते पुनः ॥ ७३ ॥

શબ્દાર્થ:—(रागिणः) રાગી (અજ્ઞાની) ને (संसारहेतवः) સંસારના કારણભૂત (सर्वदा) સદા (दोषाः सन्ति) સર્વ દોષો હોય છે; (पुनः) પરંતુ (ज्ञानिनः वीतरागस्य) જ્ઞાની વીતરાગીને (ते) તે દોષો (कदाचन) કદી પણ નથી હોતા.

વ્યાખ્યા:—અહીં સાર રૂપે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે રાગી–અજ્ઞાની છે તેને સંસારના હેતુભૂત બધા દોષોનો સંભવ છે અને જે જ્ઞાની–વીતરાગી છે તેને સંસારના હેતુભૂત તે દોષો કદી નથી બનતા. ૭૩.

ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવોનું ફળ.

जीवस्यौदयिकोभावः समस्तो बन्धकारणम् ।
विमुक्तिकारणं भावो जायते पारिणामिकः ॥ ७४ ॥

શબ્દાર્થ:—(जीवस्य औदयिकः भावः) જીવનો જે ઔદયિક ભાવ–કર્મોના ઉદય નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર પરિણામ–છે તે (समस्तः बन्धकारणं) તે બધા બંધનું કારણ છે; (विमुक्तिकारणं) મુક્તિનું કારણ, (पारिणामिकः भावः जायते) પારિણામિક ભાવ હોય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પૂર્વબંધ–કથનના ક્રમમાં જીવના બધા ઔદયિક ભાવને–ઔદયિક ભાવોના સમૂહને–બંધનો હેતુ બતાવ્યો છે. આ કથન રાગી જીવ સાથે સંબંધ રાખે છે; કારણ કે જ્ઞાની વીતરાગીને કોઈ કર્મ પાછલા પદ્યાનુસાર બંધનું કારણ થતું નથી. અર્હંતોને કેટલાક કર્મોનો ઉદય રહ્યો હોવાથી જે ઔદયિકભાવ થાય છે તે, પૂર્ણ રીતે વીતરાગી થઈ જવાથી, બંધનું કારણ રહેતો નથી, પારિણામિક ભાવોને અહીં મુક્તિનો હેતુ કહ્યો છે, જેમાં જીવત્વ અને ભવ્યત્વ એ બે ભાવ આવે છે. અભવ્યત્વ તો ભવ્યત્વનો પ્રતિપક્ષી છે તેથી તેનું અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલું નથી. ૭૪.

વિષયાનુભવ અને સ્વાત્માનુભવમાં ઉપાદેય કોણ?

विषयानुभवं बाह्यं स्वात्मानुभवमान्तरम्[1] ।
विज्ञाय प्रथमं हित्वा स्थेयमन्यत्रसर्वतः ॥ ७५ ॥

---

૧. आ प्रत्या बाह्यमात्मानुभवमांतरं।

શબ્દાર્થ:—(विषयानुभवं बाह्यं) ઇન્દ્રિય વિષયોનો જે અનુભવ છે તે બાહ્ય (સુખ) છે અને (स्वात्मानुभवं आन्तरम्) સ્વાત્માનો જે અનુભવ છે તે આંતરંગ (સુખ) છે. (विज्ञाय) એ વાત જાણીને (प्रथमं हित्वा) બાહ્ય વિષય-અનુભવને છોડીને (अन्यत्र) સ્વાત્માનુભવરૂપ અંતરંગમાં (सर्वतः स्थेयम्) પૂર્ણપણે સ્થિત થવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—અહીં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રિય વિષયોનો જે અનુભવ છે તે તો બહારની વસ્તુ છે-બાહ્ય સુખ છે જે સ્થિત રહેનાર નથી-અને પોતાના આત્માનો જે અનુભવ છે તે અંતરંગની વસ્તુ છે-સદા સ્થિર રહેનાર આત્મિક સુખ છે-તેથી આ તત્વને જાણીને વિષયાનુભવના ત્યાગપૂર્વક સ્વાત્માનુભવમાં પૂર્ણપણે સ્થિર થવું જોઈએ, તે જ પરમ હિતરૂપ છે. ૫૫.

વૈષયિકજ્ઞાન બધું પૌદ્ગલિક છે.

ज्ञानं वैषयिकं पुंसः सर्वं पौद्गलिकं मतम् ।
विषयेभ्यः परावृत्तमात्मीयमपरं पुनः ॥ ५६ ॥

સંસારના હેતુઓનો દેશચ્છેદ થતાં જે ચારિત્રના ઉદ્‌ભવની અહીં વાત કહેવામાં આવી છે તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે, કે જે અશુભથી નિવૃત્તિ તથા શુભમાં પ્રવૃત્તિરૂપ હોય છે અને જેને વ્રત, સમિતિ તથા ગુપ્તિ રૂપે ત્રણ અને તેના ઉત્તરભેદો (૫+૫+૩) ની દૃષ્ટિએ તેર પ્રકારનું બતાવ્યું છે.[૧] નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જે ચારિત્ર બને છે તે સ્વરૂપાચરણરૂપે હોય છે, તેને જ અહીં સંસાર હેતુઓના મૂળચ્છેદનું પરિણામ બતાવ્યું છે. ૮૧.

કોના જન્મ અને જીવન સફળ છે?

दृष्ट्वा बाह्यमनात्मनीनमखिलं मायोपमं नश्वरं
ये संसार-महोदधिं बहुविध क्रोधादिनक्रोकुलम् ।
तीर्त्वा यान्ति शिवास्पदं शममयं ध्यात्वात्मतत्त्वं स्थिरं
तेषां जन्म च जीवितं च सफलं स्वार्थैकनिष्ठात्मनाम् ॥ ८२ ॥

શબ્દાર્થ:—(ये) જે (बाह्यं अखिलं) સમસ્ત બાહ્ય જગતને (अनात्मनीनं) અનાત્મીય, (मायोपमं) માયારૂપ (नश्वरं) તથા નશ્વર (दृष्ट्वा) જોઈને, (स्थिरं आत्मतत्त्वं ध्यात्वा) સ્થિર આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરીને (बहुविध)અનેક પ્રકારના (क्रोधादिनक्राकुलं) ક્રોધાદિ મગરોથી ભરેલા (संसार-महोदधिं) સંસાર-સમુદ્રને (तीर्त्वा) તરીને (शममयं) સુખમય (शिवास्पदं) શિવ સ્થાનને (यान्ति) પ્રાપ્ત થાય છે (तेषां) તે સ્વાર્થૈક-નિષ્ઠાત્મનાં) આત્મીય સ્વાર્થની સાધનામાં એકનિષ્ઠા(અદ્વતીય શ્રદ્ધા) રાખનાર (મહાત્માઓ)ના(जन्म च जीवितं च)જન્મ અને જીવન (सफलं) સફળ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જેમના જન્મ અને જીવનને સફળ બતાવ્યા છે તે તે મહાત્મા હોય છે જે આખાય બાહ્ય જગતને અનાત્મીય, મૃગજળ તથા ઇંદ્રજાળ સમાન ભ્રામક અને ક્ષણભંગુર જોઈને-સાક્ષાત્ અનુભવીને-પોતાના શાશ્વત આત્માના સ્વાર્થ-સાધનમાં વિભાવ પરિણમન હટાવીને તેને સ્વાત્મસ્થિત કરવામાં-એકનિષ્ઠાથી તત્પર થઈ, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ધ્યાન દ્વારા ક્રોધાદિ કષાયરૂપ મગરોથી ભરેલા સંસાર મહાસમુદ્રને તરીને શાંતિમય શિવ-સ્થાન અથવા બ્રહ્મપદને પામે છે. ૮૨.

---

૧. असुहादो विणिवत्ती सुहे पवित्ती य जाण चारित्तं ।
वद-समिदि-गुत्तिरूवं ववहारणया दु जिण भणियं ॥ બૃહદ્‌દ્રવ્ય સંગ્રહ ૪૫

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારને અભિપ્રેતરૂપ પ્રશસ્તિ.

दृष्ट्वा सर्वं गगननगर-स्वप्न-मायोपमानं
निःसङ्गात्मामितगतिरिदं प्राभृतं योगसारम् ।
ब्रह्मप्राप्त्यै परमसकृतं स्वेषु चात्म-प्रतिष्ठं
नित्यानन्दं गलित गलिलं सूक्ष्ममत्यक्ष-रूप्यम् ॥ ८३ ॥

શબ્દાર્થ:—(सर्वं दृष्ट्वा) બધા દૃશ્ય જગતને (गगननगर-स्वप्न मायोपमानं) આકાશમાં વાદળાથી બનેલા નગર સમાન, સ્વપ્નમાં દેખેલ [illegible] અદર્શિત માયામય ચિત્રો જેવું દેખીને. (निःसङ्गात्मा [illegible] ગતિએ (ब्रह्मप्राप्त्यै) પરમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે [illegible] આત્માઓમાં આત્મ-પ્રતિષ્ઠા સહિત છે, (गलित-गलिलं [illegible] સૂક્ષ્મ છે. (अत्यक्षं) અમૂર્તિક છે, (अर्थ्यं) [illegible] આનંદરૂપ છે. (इदं योगसारं प्राभृतं अकृत) [illegible] યોગ-વિષયક ગ્રંથોમાં પોતાને પ્રતિષ્ઠિત [illegible] દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ છે, ગંભીર છે. અનુભવીઓ [illegible] સાંભળવાથી સદા આનંદ મળે છે.

✻ શુદ્ધિપત્ર ✻

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૫	મળ	મૂળ
૨૩	૭	તેતેજ	તેનેજ
૨૫	૧૧	ખેંછે	ખેંચે
૨૬	૨૪	ज्ञानं	ज्ञानं
૪૮	૨૬	संकिलेसणणा	संकिलेस-ट्ठाणा
૫૦	૨૩	ઓદિય	ઓદયિક
૬૭	૩	एकका	एक्का
૭૧	૪	भवकानेन	भवकानने
૭૩	૨૬	ओगाढगाढ	आगाढगाढ
૭૩	૨૭	सुहुमेहिं-	सुहुमेहिं बादरेहिं
૭૪	૧૭	मूर्तामृते	मूर्तामूर्तैं
૭૪	૨૦	मूर्तामृतैं	मूर्तामूर्तै
૧૦૬	૧૧	કાપય	કપાય
૧૧૦	૧૧	અને	એને
૧૧૨	૨૩	वदपेक्षया	तदपेक्षया
૧૨૫	૧૬	समस्ताम्भ	समस्तारम्भ
૧૩૧	૧૨	ભોજીન	ભોજન
૧૩૩	૧૭	આહાદિ	આહારાદિ
૧૩૩	૧૯	નિદેશ	નિર્દેશ
૧૩૬	૧૩	अमश्च	अज्ञश्च
૧૪૩	૨૧	निन्दित	निन्दित
૧૪૮	૧૭	क्षपत्यसो	क्षपत्यसौ
૧૭૯	૨૩	साध्योः	साधोः
૧૮૧	૧૬	व्यक्तान्तरतर	त्यक्तान्तरेतर
૧૯૦	૨૧	(कर्मरज्जभिः)	(कर्मरज्जुभिः)
૧૯૦	૨૨	हृव्यते	वध्यते
૧૯૪	૧૦	બહિભૂત	બહિર્ભૂત
૧૯૬	૧	અનુચિત	અનુરંજિત
૨૦૩	૧૩	બુદ્ધ	બુદ્ધિ
૨૧૭	૧૫	જર	જરા
૨૧૯	૪	व्यवस्थितः	व्यवस्थितिः
૨૧૯	૨૪	क-र्मबद्धो	कर्म-बद्धो
૨૨૧	૨૬	માનવમાં	માનવામાં
૨૨૨	૨	यतोऽमात्म	यतोऽत्रात्म
૨૨૨	૧૬	स्तमितादधि	स्तिमितोदधि
૨૨૨	૧૭	निष्ठतार्थो	निष्ठितार्थो
૨૪૮	૧૪	ભવાભિનંદીઓ	ભવાભિનંદીઓને
૨૫૮	૧૫	બંગલો	બગલો
૨૬૪	૧૩	પગ્રરિહ	પરિગ્રહ
૨૬૪	૨૬	किंचण	किं किंचण
૨૬૪	૨૭	निप्पडिकम्भ	निप्पडिकम्म-समुदिट्ठा
૨૮૧	૩	परलोकविधौ	परलोकविधौ
૨૯૦	૨	માર્ત્ર	માર્ગ
૩૧૨	૨૬	अनङ्गत	अनङ्गात
૩૧૩	૩	વિપયયે	વિપર્યયે
૩૩૦	૧૨	શુભાશુભૈ	શુભાશુભૌ
૩૩૧	૬	હરાવીને	હટાવીને
૩૩૪	૨૧	કરેલો	કરેલા